

ЁШ ГВАРДИЯ

ЎЗБЕКИСТОН ЛКСМ
МАРКАЗИЙ
КОМИТЕТИ ВА
ЎЗБЕКИСТОН ССР
ЁЗУВЧИЛАР
СОЮЗИНИНГ
ОРГАНИ

(76)
Апрель

Ойлик
адабий-
бадий,
ижтимоий-
сиёсий
журнал

1982 йилдан
чиқа бошлаган

Бош редактор:

Омон МАТЖОН

Редакцион коллегия:

Эркин АЪЗАМОВ,
Эркин ВОҲИДОВ,
Андрей ДЕМЕНТЬЕВ,
Баҳодир ЖАЛОЛОВ,
Гулчеҳра ЖҲРАЕВА,
Жиянбой ИЗБОСКАНОВ,
Муроджон МАНСУРОВ
(бош редактор ўринбосари),
Улуғбек МУСАЕВ,
Фарҳод МУСАЖОНОВ,
Насриддин МУҲАММАДИЕВ
(масъул секретарь),
Урие ЭДЕМОВА,
Абдуқодир ЭРГАШЕВ,
Ғаффор ҲОТАМОВ

Тошкент
«Ёш гвардия» нашриёти

НАСР

Нурали ҚОБУЛ. Унутилган соҳиллар. Роман.
Давоми 16

НАЗМ

Абдул ЖАЛИЛ 5
Фарида ҚОРАҚУЛОВА 15
Муҳаммад РАЖАБ 48

ТАНИШУВ

Шодиқул ҲАМРОЕВ. Ҳикоялар 8

ПУБЛИЦИСТИКА

Чексизлик сари йўл. Фазогир Владимир
Жонибеков билан суҳбат 3
Елизавета ДРАБКИНА. Горкидаги ўйлар . . . 56

ЮЗМА-ЮЗ

Адолат, азият ва рост сўз. Шоир Шухрат
билан суҳбат 49

АДАБИЙ ТАНҚИД

Азим РАҲИМОВ. Ёвуз кимсалар, халоскор
амакилар... хусусида 52
Иброҳим ҲАҚҚУЛОВ. Навоий азиз билган... 67
Хуршид ДУСТМУҲАММАД. Ҳаётнинг ваз-
мин жилвалари 73

ЁШЛИК

(«Молодость»)
ежемесячный
литературно-художественный,
общественно-политический журнал
На узбекском языке

Орган ЦК ЛКСМ Узбекистана и
Союза писателей Узбекской ССР

Рассом: Х. ЛУТФУЛЛАЕВ
Техник редактор: Т. РАҲИМОВ
Корректор: М. ТУРСУНОВА

Адресимиз:
700113, Тошкент, «Правда» газетаси кўчаси,
60-уй.

Телефонлар
Бош редактор — 78-94-05
Бош редактор ўринбосари — 78-49-83
Масъул секретарь — 78-97-07
Проза бўлими — 78-97-58
Поэзия бўлими — 78-77-16
Публицистика, адабий танқид ва санъат
бўлими — 78-17-47

Редакция ҳажми 12 босма листдан ортик
роман ва 8 босма листдан зиёд қиссалар
қўлёзмасини қабул қилмайди.

Бир босма листгача бўлган асарлар
авторларига қайтарилмайди. Редакция ўз
тавсиясига кўра амалга оширилган таржима
асарлар қўлёзмасинигина қабул қилади.

Журналдан кўчириб босилганда «Ёшлик»дан
олинди», деб изоҳланиши шарт.

Босмахонага 23.02.88 й. да туширилди.
Босишга 31.03.88 й. да рухсат берилди.
Р-13785. Қоғоз формати 84×108¹/₁₆.
Қоғоз ҳажми 5,25 лист.
Шартли босма листи 8,82. Нашриёт ҳисоб
листи 12,6. Тиражи 343592 нусха.
Буюртма № 2768.
Баҳоси 50 тийин.

Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети
«Ёш гвардия» нашриёти.
Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети
нашриётининг Меҳнат Қизил Байроқ орденли
босмахонаси.

Тошкент,
«Ёшлик», № 4. 1988. «Ёш гвардия» нашриёти.

ПУБЛИЦИСТИКА

чексизлик қўйнида ҳаёт мавжуд. Унга ҳар қадамда дуч келамиз. Ахир бутун коинот ҳаракатда экан, демак, у яшайпти. Тўғри, бошқа сайёралардаги ҳаёт Ердаги ҳаётга ўхшамаслиги мумкин, бироқ у қандай формада бўлмасин мавжуд. Тирик организмлар, мавжудотларга келсак, бу ҳали тадқиқ қилинмаган, ўрганилмаган. Лекин галактикаларда ҳаёт бор экан, уларда ўзига хос тарзда яшайдиган тирик организмлар, мавжудотлар ҳам бор, деб фараз қилиш мумкин. Бироқ, биз ҳозирча бошқа галактикалардаги ҳаёт ва организмлардан кўра, ўз заминимиз ҳақида, унинг тарихи, тараққиёти, келажги хусусида кўпроқ ўйлашимиз керак.

— Ҳаёт абадий курашлардан иборат. Бугунги кунда тараққиётда нималарга эришган бўлсак, у қарама-қаршиликлар асосида дунёга келган. Лекин бу инсониятга арзонга тушмаган. Зеро, фан ва дин ўртасидаги курашнинг ўзи неча минг йилларни қамраб олади. Космонавтиканинг тараққиёти бу курашга қандай таъсир кўрсатди?

— Космик тадқиқотлар фақат илм-фан тараққиётини юксалтирибгина қолмасдан, инсон дунёқарашини шакллантиришда ҳам ҳисса қўшди. Эндиликда дунёни тушунтиришда шундай маррага етдикки, ҳатто дин ҳам эскича тарзда фикр юритолмай қолди. Диндорлар фан-техника ютуқларини ҳам худонинг илтифоти сифатида баҳолашга уринмоқдалар... Шу ўринда Ўрта асрнинг буюк алломаси Улуғбек тақдирини эслайман. Само сирларини ўрганган алломанинг ҳаёти, гарчи у шоҳ бўлишига қарамай дин таълиқи остида фожиали туганганлиги тарихдан аён. Олам ва само сирларини ўрганмоқчи бўлган Коперник, Ж. Бруно, Кибальчич ва бошқаларнинг қисмати ҳам аянчли якунланишида дин асосий роль ўйнаганлиги сир эмас. Дунёда биринчи космонавт-учувчимиз Юрий Гагарин: «Худолар инсонни яратмади, инсон худонинг тандирида пишиб чиқмади. Бизлар ўз меҳнатимиз, фантазиямиз ва орзуларимиз билан юксак даражага етдик», деб ёзганида юз қарра ҳақ эди. Инсонни ўз кучига бўлган ишонч уни худодан ажратди. Ўз кучига ишонмаганларда эса худога толиниш бошланади.

— Мана, Гагарин ҳақида эсладингиз. Унинг космосга парвози ҳақидаги хабарни қандай кутиб олгансиз? У билан учрашганмисиз?

— Ешликда одам нималарни орзу қилмайди, дейсиз. Геолог, астроном, рассом, учувчи, шофёр... Тошкентдаги Суворовчилар ҳарбий мактабига кирганимда ҳам ҳали келажакда қандай касб эгаси бўлишимни аниқлаб олганим йўқ эди. Кейин бирдан Гагариннинг космосга парвози ҳақидаги хабар оламга таралди. Космос, юлдузлар ҳақида ҳар хил фаразлар айтила бошлади. Шундан сўнг ё астроном, ё учувчи бўламан деган қатъий қарорга келдим. Лекин тақдир тақозоси шундай бўлдики, Москва Давлат университетининг астрономия факультетига имтиҳон топшириб, Ленинград Давлат университетининг физика факультети студенти бўлиб қолганман. Учинчи курсга ҳам ўқидим. Барибир кўнглим тўлмади, кейин университетдан ҳужжатларимни олиб, авиация билим юртига топширдим. Юрий Гагаринни икки-уч марта яқиндан кўрганман, лекин юзма-юз учрашмаганман. Космонавтлар отрядига Гагариннинг вафотидан икки йил кейин, 1970 йилда келиб қўшилганман. Космосга илк парвоз... Унинг тараққиётимиздаги ўрнини ўзим космонавт-учувчи бўлганимдан кейин чуқурроқ англай бошладим. Кўз олдингизга келтиринг: инсон ҳаёлдаги олам томон қадам қўймоқда. У бу ҳаёлий оламни реалликка айлантиради. Ҳаётнинг абадийлиги ва чексизлигини яна бир қарра кашф этади. Инсон қўдрати, ижодий яратувчилиги олдида бекиёс кенгликлар очилади. Лекин Ғарбдаги муҳолифларимиз космонавтика соҳасидаги бу муваффақиятларнинг қимматини пасайтириб кўрсатишга уриниб, эндиликда Гагариннинг илк парвози атрофида ҳар хил уйдирмалар тўқитганлари ҳам сир эмас. Улар гўё 12 апрелга ҳам Совет Иттифоқида космосга училар бўлган, бироқ бу парвозлар муваффақиятсиз якунлангани сабабли эъло қилинмаган, кўп космонавтлар ҳалок бўлган, Ю. Гагарин эса улар шўхратини ўзиники қилиб олган, деган бўҳтонлар тарқатмоқдалар. Бу билан улар мамлакатимиз фан-техника тараққиётини, сиёсий-маънавий жиҳатдан эришган ғалабамизни ҳам рад қилмоқчи бўладилар. Афсуски, ҳақиқатни сохталаштириб бўлмайди. Чунки 12 апрелда инсон космос эрасига қадам қўйгани буюк ҳақиқат эди.

— Гагарин парвозидан кейин: «Планетамиз қандай гўзал, бу гўзалликни абадий учун сақлашимиз керак!» деб ёзган эди. Бу ҳақда Сиз қандай фикрдасиз?

— Тасаввур қилинг: зим-зиё тун қўйнидасиз. Атрофингизда ваҳимали шарпалар. Йўл тополмай қийналасиз. Ана шунда қаердадир йилт этган шуълани кўриб қоласиз. Шу заҳоти ўша томонга йўл олишингиз табиий. Чексиз само қўйнидаги инсон учун ҳам она сайёра шуъла сочиб турган кадрдон уйдаи кўзга ташланади. Демак, ўз уйимизни абадиятга асрашимиз керак-да!..

— Космосдан туриб республикамизни кузатганмисиз?

— Албатта, Ўзбекистонни космосдан туриб топишда мен икки нарса белги бўлади. Биринчиси — Орол денгизи. Бу денгиз мамлакатимиз ички қўл ва сув ҳавзалари орасида кўп кўклиги билан ажралиб туради. Иккинчиси Чорвоқ ГЭСи. Бу ГЭС беш қирралик юлдуз шаклида узоқлардан кўзга ташланади. Шундан кейин мен бу юлдуз атрофидан Тошкентни излай бошлайман...

Лекин кейинги йилларда космосдан олинаётган суратларда Оролнинг тобора кичрайиб, уни қум тўзони босиб бораётганини кузатиш мумкин. Бу унинг тақдир, Урта Осиё региони тақдирини ҳақида жиддий ўйлашимиз зарурлигини кўрсатади.

— Космос шу пайтгача бадий ижодда фантастик тарзда тасвирланарди. Эндиликда у бадий асарларда ҳам, тасвирий санъатда ҳам ҳаёт ҳақиқатига айланмоқда. Бундан кейин бадий ижодда космос қай тариқа очиб берилишини истардингиз?

— Ҳа, космос мавзуи адабиётимизга тобора чуқурроқ кириб келмоқда. Бундай асарларнинг авторлари ҳозирча космонавтларнинг ўзларидан иборат бўлмоқда. Бу табиий. Ахир космосни кўрмасдан туриб, уни ҳаққоний акс эттириб бўлармиди? Ю. Гагариннинг «Космосга йўл», Г. Шониннинг «Энг биринчилар», Г. Титовнинг «Парвоз», А. Николаев, Б. Биковский, Г. Береговой, А. Елисеев, В. Севостьянов, К. Феоктистов ва бошқа шу сингари космонавтларнинг асарларида космоснинг турли қирралари аксини топган. Шунингдек, тасвирий санъат соҳасида А. Леоновнинг, П. Поповичнинг, В. Волковнинг шу мавзуга бағишланган картиналарини таъкидлаб ўтишни истардим. Шунини ишонч билан айтишни мумкинки, уларнинг бадий публицистик асарлари китобхонлару томошабинларга космик фазолар ҳақида етарлича тасаввур бера олади. Кўпинча мендан «Космосда ҳам расмлар чизганмисиз?» деб сурашади. Йўқ, космос суратлар чизадиган жой эмас. У ерда бошқа ишлар ҳам кўп. Лекин мен ҳамиша бир қизиқ жараёни бошимдан кечираман. Мўйқаламни қўлимга олишим билан Тошкентга кетгим келаверади. Чунки бошқа жойларда бу ердагидек илҳом билан ишлаб олмайман. Космосга парвоз — бу чексизлик сари йўл. Биз чорак асрдан ошиқ муддат давомида бу йўлнинг миллиондан бир улушинигина босиб ўта олдик, дейиш мумкин. Демак, ҳали олдинда чексиз-чегарасиз бўшлиқ, коинот ётибди. Бу бўшлиқни нафақат космонавтлар, балки ижодкорлар ҳам ўз бадий асарлари билан тадқиқ этишлари керак. Мен бунини конкрет маънода айтяпман. Биласизми, самонинг, космоснинг илк тадқиқотчилари кимлар? Ижодкорлар! Ахир «Икар» ҳақидаги, «Бобил минораси» ҳақидаги афсоналарни, «Учар гилам» тўғрисидаги эртақларни эслаб кўринг. Улар самога юксалгиси келган инсонларнинг орзулари эмасми? Уларни яратган ижодкорлар айна пайтда самони тадқиқ қилишга ҳам уринмаганларми? Ёки 1961 йилгача, космосга илк парвозгача яратилган илмий ва фантастик асарларни эсланг. Олимларнинг само ҳақидаги буюк кашфиётлари учун ана шу асарлар, улардаги илмий фаразлар ҳам сабаб бўлмадики? Албатта, агар шундай асарлар яратилмаганида эди, бизнинг космос ҳақидаги фикрларимиз ҳозиргача ғариб бўлиб қолган бўларди. Демак, ижодкорларимиз келажакда ҳам ўз асарлари билан коинотнинг сирли жумбоқларини очишда олимларга туртки бераверадилар, уларни илмий ва фантастик фаразлари билан илҳомлантираверадилар. Космоснинг ижодкорлар томонидан тадқиқ этилиши деганда ана шуларни назарда тутаман.

— Сиз космосга беш марта — 1978-, 1981-, 1982-, 1984-, 1985-, йилларда парвоз қилгансиз. Шулар ичида Сиз уч қийин ва мураккаб кечгани қайси бири бўлди?

— Энг охиригис. Биз В. Савиних билан ўша учушимиз «Салют—7» станцияси билан бошқарув маркази ўртасида узилиб қолган алоқани тиклашимиз зарур эди. Шунинг учун станция билан космик кемамизни туташтириш осон бўлмади. 30 мартадан зиёд уринишимизга тўғри келди. Бу эса Ер атрофини 30 марта қайта айлиниб чиқиш демакдир. Станцияда

Чопиқчи аёллар Шарофатга эътибор ҳам беришмади. Бироқ у нохуш ўтмиши ва шу пайтда саробдай кўри-наётган келажак хаёллари қуршовида эгат бўйлаб борарди.

Шу ёруғ оламда ўттиз йил яшаб, бир умр сиғинса арзигулик хотираси борми ўзи? Бор эди. Ҳали ҳам юрак ҳатида, мўмиё-малҳамдай шикаста вужудига шифо бериб турибди. У бир пайтлар қишлоқнинг олд қизларидан эди. У бор эди — Акрам бор эди, ўртада уларни ипсиз боғлаб турган севги бор эди. Тўққизинчи синфнинг баҳорида унинг сумкасида партадош йигит Акрамнинг «Сени яхши кўраман» деб ёзган хати пайдо бўлган. Қизнинг қалби зийрак, унга бу гаплар хат ёзилмасдан олдин ҳам, тортинчоқ муомалалар, қизариб боқишлардан аён эди. Акрамнинг дид билан кийиниши, келишган бўй-баста унга ёқар эди. Лекин хат жавобсиз қолди. Эртаси куни ўзини атай ҳар кунгидан қувноқроқ кўрсатиб синфхонага кириб келди ва охириги парталардан бирига ўтирди. Акрам қулоғига чизариб, партага қапишиб ўтирар, ҳар замон у томонга ўғринча назар ташлаб қўярди. Шу-шу ораларида на яқинлаштириб-яқинлаштирамайдиган, на икковини икки томонга улоқтириб юбормайдиган ғалати муносабат пайдо бўлди. Акрам деярли ҳар ҳафта битта хат ёзар, велосипедига «катайса» қилдириш эвазига қўшнисининг ўғилчасидан бериб юборарди. Унинг синфнинг баҳоригача у мағрур юрди. Ниҳоят, юрагида алангаланаётган муҳаббат сирини ошкор этди, хатларга жавоб ёзди. Мактаб тугаб, Шарофат ҳам Акрам ҳам қишлоқда қолишди. Деярли ҳар куни қишлоқнинг бирор кўздан пана жойи улар учун висол макони эди. Бир умр ёдда қолгулик ширин дамлар... Чиндан ҳам Шарофат учун бу тотли дамлар ажиб хатара экан. Баҳорга бориб Акрам ҳарбий хизматга кетадиган бўлди. Эски тегиримон олдидаги сўнги учрашув ҳамон ёдида...

— Балки бу бизнинг охириги учрашувимиздир, мен қайтгунча сени...

Шарофат шошиб, бармоқларини Акрамнинг лабига босиб сўзлагани қўймади. Кейин уни қўлларидан ушлаб Оқдарё томон етаклади. Оёқ яланг бўлишиб сувга тушишди. У энгашиб ҳовучини сувга тўлдирди-да, Акрамнинг кўзларига тикилиб:

— Оқдарёнинг оқ сувлари ҳурмати, кимки севгига хиёнат қилса, шу сувнинг уволи тутиб, бир умр бахтини тополмай сарсон бўлсин! — деди ва ҳовучидаги сувни унга ичирди. Акрам қиздаги дадилликдан ҳаяжонланиб кетиб, унга ҳам сув тутиб, кейин қаттиқ кучди.

Сўнг бир-бирдан соғинчли, далдакор ёзишмалар...

Шарофатнинг изини кўзга суртаман деганлар кўп экан. Акрам хизматга кетганидан кейин уларнинг эшигидан совчилар аримай қолди, лекин ҳар сафар қизнинг рад жавобини олиб қайтишарди. Охири ота-онанинг сабр-тоқати тугади, уни қистовга олишди. Ушанда колхоз раисининг ўғли Музаффардан совчи келганди.

— Унга йўқ дейсан, бунга йўқ дейсан, кимни хоҳлайсан ўзи? Мана, синглинг ҳам бўй етиб қолди, қачонгача одамлар олдида бизни сарғайтирасан? Ё бирорта билан гап бериб юрибсанми? — деди онаси.

— Бўйим баробар тилло беришса ҳам Акрамдан бошқасини демайман...

Ота-она қизларидаги бу қадар саркашлиқдан тахтадек қотишди, қарши бирор сўз айтишга журъаб қилишмади. Уша йили кузакка бориб синглиси Гулчеҳрани турмушга узатишди. У қилдан қийиқ ахтарувчиларнинг «опасидан олдин синглисини.., тинчликмикан?..» деганларига парво ҳам қилмади. Елиб-югуриб синглисининг тўйида хизмат қилди.

Ниҳоят, соғинтира-соғинтира куттирган баҳор ҳам келди. Қишлоқнинг ҳарбий хизматга кетган йигитлари бирин-кетин қайта бошлади. У ҳар сафар «солдат келди» деган хушxabарни эшитганида қувончдан бир энти-киб кетарди. Акрамни қандай қаршилашни билмай ҳайрон эди. У ўша кунлари ўз хаёллари билан бўлиб, ўйчан, ғамгин кўринди. Уйқудан хомуш уйғониб, қўли ҳеч ишга бормаи, нимадандир безовталаниб юрарди. Тушга яқин отаси белбоғда гўшт кўтариб кириб келганди.

— Шарапат, отанг келтирган гўштни қовуриб олгин, болам. Кун иссиқ, ёмон бўлиб қолади, — деди онаси.

У эринибгина каталакдай ошхонага кириб, катта қозонга яримлатиб ёғ қуйди. Учоққа тараша қалади. Ҳовлида ўйнаб юрган қўшнисининг саккиз ёшли ўғилчасига: «Сан ўчоқнинг оловига қараб тургин, ўчиб қолмасин. Ман бориб сув олиб келаман», — деди ва иккита челакни олиб дарёга жўнади. Сув келтириб гўштни обдан ювиб-тозалади. Туз сепди. Кейин ошхонага кириб капалаги учиб кетди: ўчоқда, олов керосин сепилган ўтиндай ловуллаб ёнар, қозон устида тутун айланар эди. «Ҳозир ёғ буткул ёниб кетади-я», деган нохуш ўй миясига урилди ва югуриб бориб челакдаги гўштни олиб келди ва қозон ёнига борди. Олдин қозонга қўлида ушлаб турган гўштан сув томчилаб, чирсиллаб кетди, кейин парча эт қозонга тушар-тушмас юзига қайноқ ёғ ва олов келиб урилди. Жазиллатиб юборди. Бир энтикиб юзини икки қўллаб беркитганча девор томонга бошини ўгирган эди, ағрамчидай битта қилиб ўрилган сочи елкасидан ошиб ўтиб олов гирдобига тушди... У бурчакда қайноқ ёғ теккан кўзларини очолмай, ўрнида жонҳолатда типирчилаб бақирар, сочи жизғанак бўлиб куйиб борар, қозондан кўтарилаётган олов буруқсиб тутун чиқарганча шифтга ўрларди.

Бу вақтда ота-она зардоли остидаги чорпояда чой-хўрлик қилишаётганди. Қизларнинг бақирганини эшитиб уларнинг юзларида ранг қолмади.

— Вой ўлмасам, ёғ олов олганга ўхшайди, тутунни қаранг, — деди онаси ваҳимали товушда. Кейин иккови ҳам ҳовлиққанларича, оёқ яланг ошхона томон чопишди. Отаси Шарофатни ошхонадан чалажон ҳолда олиб чиқди. Онаси қизининг афт-ангорини кўриб, додлаб юборди...

«Тез ёрдам» машинаси қишлоқдан шитоб билан отилиб чиқаётганида, қишлоққа қувноқ сигнал берганча ҳаворанг такси оҳиста юриб, яна бир солдатни олиб кирди...

Шарофат касалхонада уч кунгача гоҳ ҳушини йўқотиб, гоҳ ҳушига келиб, танасидаги жароҳатнинг оғриғидан тўлғаниб ётди. Уша куни кечга бориб у ётган хонага Акрам кириб келди. Остонага қадам қўйиши билан қизга кўзи тушдию қотди-қолди. Қани, Шарофатнинг ойдаи тўлган юзи? Қани ўша юзига сийпалаб эркалатадиган, тунга менгзовчи сочлари? Бир пайтлар уни телба қилган чиройи қани?..

Шарофатнинг кўзларидан ўз-ўзидан қайноқ ёшлар қўйилиб келаверди. Акрам секин келиб у ётган каравотнинг четига омонатгина ўтирди. У ҳамон гуноҳкор одамдай, Акрамга қарай олмай, шифтга термулганча, лабларини тишлаб унсиз йиғларди. Кейин тинчланди, ёнида турган киши Акрам эканлигига ишонмагандай куйган қўлини секин узатиб, унинг бармоқларидан ушлади. Акрам бу қўллардан жиркангандай, секин бармоқларини тортиб олди... Кейин тоқатсизланаверди. Узоқ ўтира олмади. Шарофат ҳам унинг кўнглида кечаётган ўйларни сизди. «Қолгин», деб қистамади...

Акрам бу ерга қайта йўламади. Кейин Тошкентга ўқишга кетди. Институтда ўқиб юрганида ҳам онда-

сонда қишлоққа келар, шунда Шарофатдан ўзини олиб қочиб юрарди. Қишлоқ қизининг ғурури баланд бўлади — қиз ҳам унга ёлвормади, дарду ҳасратини Оқдарёнинг зилол сувларига айтди. Мана орадан ўн йилча вақт ўтпти, Акрам шаҳарлик бир қизга уйланиб, ўша ерда, институтда ишлапти. Шарофатга табиат яна сажийлик қилаётгандай, очилаётгандай. Аммо Акрам ҳамон фарзандсиз.

— Хей Шарапат! Шарапат! Нима қиляпсан? Бегона ўтлар қолиб, бари ғўзани чопиб ташлабсан-ку. Кўзинг қаёқда?

Шарофат чўчиб бошини кўтарди ва ўгирилиб орқасига қаради. Эгат бошидан ҳисобчи Маҳмуд ака жиғибийрон бўлиб жавраб келарди.

— Нима, касалмисан? — деди у киши. Кейин юмшадди: — Бундай эмас-да, синглим. Ишонганларимиздан бири ўзинг бўлсанг. Яхши эмас.

Шарофат кўзларини жовдиратиб бирпас унга тикилди-да, кейин ўгирилиб индамай чопиқ қилаверди.

Тушдан кейин Шарофат далага чиқмади. Кундуз кунлари отаси уйда кам бўлади, онаси зардоли остидаги чорпоёда кўрпа қавияпти. Қуёшнинг тафти пасайгунча Шарофат уйга кириб, эшикка чиқиб вақтини ўтказди. Кейин челақни олиб тупроқ йўлдан дарё томон кетди.

«Дунёда энг ширин сув — ўзимизнинг Оқдарёники, дейди баъзан отам ғурур билан. Суви тошдан тошга урилавериб пишиб кетган. Ичсанг мазаси оғзингдан кетмайди. Бу дарёнинг сувидан бир қултум ичган киши дунёнинг нариги чеккасидан бўлса ҳам насибаси тортиб қайтиб келади. Хосиятли дарё...»

Шарофат челақни ерга қўйиб сув бўйидаги юмалоқ харсанг тош устига ўтирди ва калишини ечиб, қизиб турган оёқларини нам қумга қўйди. Дарёдан кўтарилаётган намчил, ёқимли ҳаво юзига урилиб, баҳридили очилди. Дарё қизга эркалангандек, тўлқин кўтариб қирғоққа чиқар ва унинг қавариқ оёқларини ялаб кетар эди. У анча вақтгача зилол сувга хаёлчан терму-

либ ўтирди. Сўнг ўрнидан туриб, юз-бўйинини ва оёқларини ювиб, челагига сув тўлғазиб уйига қайтди. Йўлда бешта боласини эргаштириб онасиникига меҳмонга келаётган ёшлиқдаги дугонаси Холбибинини учратди.

— Шарофат, ўзингмисан? Бунча ўзгариб кетмасанг. Овқат-повқат еб турибсанми? — дея бидирлайверди Холбиби.

— Мана бу жиёнларинг «бовамникига борамиз, бовамникига борамиз», деб ҳол-жонимга қўйишмади. Ўзинг-чи, ўзинг, ҳали ҳам уйдამисан?..

Шарофатнинг юзига қизиллик югурди ва гуноҳкор одамдай Холбидан кўзларини олиб қочди. Тез ва совуққина хайрлашди.

Супада онаси ўзича нималарнидир бидирлаб ҳамон кўрпа қавиб ўтирарди.

— Шарапат, кун ҳам кеч бўлди, болам. Бирор ёвфон қилгин, — деди у кўрпаларни бир ёнга йиғиштириб, увишиб қолган оёқларини уқалар экан. Онаси айтса-айтмаса, рўзғорнинг ҳамма иши: сигир соғишдан тортиб, ўчоқнинг қулини олишгача Шарофатнинг гарданида. Қишлоқни чанг-тўзон аралаш молларнинг бўкириши ва подачининг, «молингни олдига чиқ-ов», деган овози тутганда, Шарофат ёғни доғ қилиб, масаллиқни қозонга ташлаганди. Ҳар кунгидай кечқурунги дастурхон устидан Шарофат, ота-онаси биргалашиб жимгина овқатлана бошлашди.

— Қодир жувозчининг қизи тўй бўлаётган эмишми? — деди отаси томдан тараша тушгандай.

— Назирами? Ҳа, айтдим-ов нимага онаси тилла топган телбадай ҳовлима-ҳовли юрибди, деб. Шунга экан-да, — деди онаси пайдор гўштни у жағидан бу жағига ўтказаркан. — Худо хоҳласа Шаражонимам бир уйни оstonасини гулга тўлдиради. Ҳар хил бўлар-бўлма, хаёлларга бораверма, Шаражон... Ҳусн тўйда керак, ақл ҳамиша керак, болам... Очилиб-сочилибгина юргин. Манави косаларни олиб қўйгин, она қизим.

Дастурхон йиғиштирилгач, Шарофат чой дамлаб

бериб, қозон-товоқларни ювди-да, уйга кириб кетди. Бу уй унинг келинлик учун йиғилган сеплари билан тўла эди. Оқланган деворларга гул солиб тикилган сочиқ сўзаналар илинган. Қисқаси, бўй етган қизлар учун керакли уй жиҳозларининг ҳаммаси муҳайё эди...

«Наҳотки, шуларнинг ҳаммаси куяга ем бўлиб кетса». Отаси бир вақтлар Самарқанд бозоридан олиб келган отнатласни қўлига олиб тоқчадаги кўзгу олдига келди. Атласни кўксига босиб, ўзини кўзгуга солди. Чироқ нурида турган мато чиройини яна ҳам очгандай бўлди. Ана, олдинги ҳусни қайтиб келяпти. Ана, ишонмасангиз кўзгуга қаранг...

У шу алфозда ширин хаёллар билан узоқ вақт кўзгудаги бахтиёр аксига жилмайиб қараб турди. Хаёл уни ҳар куни ўйлаб-вериб, ўйларига айланиб қолган бахти томон етаклар ва яна қалбига бир ҳовуч орзу ташлар эди...

У кўзгу олдида кўксига босиб турган атласи сирғалиб ерга тушиб кетгунча ҳайкалдек қотиб тураверди. Кейин уй ўртасида сочилиб ётган сеплик кийимларини пала-партиш сандиққа солиб уйдан чиқди.

Чол-кампир аллақачон ўринларига чўзилишган. У айвон билан супа ўртасидаги сим каравотга ўзи учун ўрин солиб, чироқни ўчирмоқчи бўлди. Қаердандир пайдо бўлган қора мушук унинг йўлини кесиб ўтди. Мушук унинг кўз олдидан нари кетавермади. Ёта-туриб, «яна қандай бахтсизлик бўлиши мумкин» деб пичирлади ва хўрлиги келганидан юзини ёстиққа босди... Унинг ориққина жуссаси қалқиб-қалқиб тушарди. Онаси безовталаниб ёнбошига ағдарилди. Отаси томоқ кириб қўйди... Нафаси бўғилган Шарофат юзини ёстиқдан олиб осмонга қараб ётди. Йиғлаб олганидан юраги бўшаб, ўзини енгил ҳис этди. Дарё худди қишлоқ устига қўйилиб келаётгандек, тун қўйнидаги сукунатни бузиб шарқирайди.

...Бағрига кимгадир бахт, кимгадир қайғу юклаб яна тонг отмоқда. Тонгга яқин кўзи илинган Шарофат тушида топган бахтини авайлагандай қунишибгина ухлаб ётар, машриқнинг ёруғлиги бахт ҳақида ойдин ваъдалар билан осмондан ерга қўна бошлаган эди...

Саман

Қайрағоч остида — супа лабида ўтирган бола масаллик тайёрлаётган онасини ўйчан кузатди. Онаси картоскани тозалаб бўлиб энди пиёзга узалганида у секин ўрнидан турди.

— Она, нега отам йўнғичқага қоровул бўлмайди, а?

— Қизиқ гапларни толиб гапирасан-да. Нима, сенгайм мол-ҳолнинг ташвиши тушиб қолдимми?

Болакай хафа бўлиб нари кетди. Онаси ҳам уни тушунмади. «Мол-ҳолнинг ташвиши эмиш»... Унинг нияти бошқа-ку. Агар, отаси бедазорга қоровуллик қилса, Саман уники бўлади. Ушанда... Малик қоровулга ўхшаб ўтга тушган болаларни қувиб, ўзи кечалари билан уйига ўт ташимайди. Отаси қоровул бўлиб қолса-ку, Саманга ҳеч кимни яқин йўлатмасди, бедазорда бир ўзи миниб юрарди, отнинг қорни очса майса белга урадиган жойга боғлаб қўярди. Саман шунга яраша хизмат қилиб қўйган-да... Хуллас, унинг ўйлари бир олам эди, фақат ҳеч ким тушунмасди...

Кечқурун дастурхон устида кула-кула онаси унинг гапини эслади. Акалари мазах қилиб кулган бўлишди. Отаси эса қизаринқираб, мийиғида жилмайди ва кенжатоининг бошини силаб қўйди... Чой ичиб, аллама-ҳалгача у ёқ-бу ёқдан гурунглашиб ўтиришди. Ётиш

олдидан болакай ташқарига чиқди, ҳали ой чиқмаган, атроф зим-зиё, баногоҳ йўлнинг бедазор тарафидан арава филдирагининг «ғийқ»иллагани, кейин тупроқ йўлдан ўтаётган отнинг пишқиргани эшитилди. «Саман... Малик қоровул молларига ўт ташияпти». Бўшашибгина у ичкарига кирди ва тўғри отаси ётадиган чорпоёга борди. Отаси кўрпани қатлаб, уни ёнига олди. Шу чоғ онаси чироқларни ўчирди, ҳовли юзига ҳам зимистон чўкди.

— Ота, қоронғулик қаёқдан келади? — деб сўради у.

— Қоронғулик дейсанми? — деди отаси ва бир муддат жим қолди, кейин деди: — Тун шундай бўлиб кўрингани билан аслида бошқача. Ишонмасанг анави томонга қара, ҳамма нарса кундузигдай аён кўринади. Фақат бир нуқтага тикилиб кўр-да...

Болакай қизиқсиниб гулзор томонга тикилди. Тун пардаси аста-секин хира тортгандек, алланималарни кўзи иллагандек бўлди. Шундай кейин у яна отаси томонга юзланди.

— Ота, нега Саманга тақа қоқишмайди? Оёқлари яра бўлиб кетади-ку...

— Бўлган иш бўлган, — деди отаси, — кунбўйи бедазорда юриб, қорни ўтга тўймайди-ю, сан тақани гапирасан. Ишқилиб, бир кун ҳаммамизни шу отнинг уволи тутмаса гўрга эди.

Болакай пайқадик, отасининг кайфияти бузилди. Бошқа гапирмади у. Саман ҳақида отасидан эшитган, ҳозир шуларни бир-бир хаёлидан ўтказди.

Баҳорнинг ёмғирли кунларидан бири экан. Тунбўйи чақин чақиб, челақлаб ёққан ёмғир кечга бориб тўхтабди. Уйда ўтиравериб зериккан одамлар тошқинни томоша қилиш учун дарё бўйига чиқишибди. Шунда Норбой оқсоқол ёмғирда ивиган Саман тойни кўриб қолибди. У яқин борса-да, той қочмабди, оқсоқол белидаги белбоғини ечиб, унинг бўйнига арқон каби солибди-да, етаклаб уйига келибди. Анча вақтга довор «Эгаси чиқиб қолар», деб кутиб юрибди ҳам. Лекин ҳеч ким тойни сўроқлаб келмабди. Саман бора-бора сўққабош оқсоқолнинг овунчоғига айланибди. Кузга бориб Саман мингулик бўлай деб қолганида оқсоқол бандаликини бажо келтирибди. Улими олдидан у уй-жойи ва Саманни ҳамқишлоқларига васият қилиб қолдирибди. Ҳовли-жой шу йили қишлоққа кўчиб келган Насим тракторчига тегибди, Саман эса эл ўртасида умумий бўлиб қолибди...

Саман ҳақида боланинг билганлари шундан иборат. Отаси айтган гапларни эсласа у қаттиқ афсусларди: ўша куни нега у биринчи бўлиб дарё бўйига чиқмади? Шунда Саман Норбой оқсоқолга эмас, унга йўлиқар-миди?! Қани энди шундай бўлганида...

...Бу ўйлар уйқусида ҳам уни тинч қўймас эди: тушида зулмат қўйнида бир жуфт кўз чўғдай ёниб учиб юрган эмиш. Болакай Саманнинг кўзларини таниб, «унинг ўзи қани?» деб ўйлармиш. Ҳеч ким билмасмиш буни. У кўзларни тутиб оламан, деб қўлларини чўзибди. Йўқ, бўйи етмабди... «Энди Саман қандай қилиб кўзсиз юради», деб алаmidан йиғлаб юборибди... Йиғлаб туриб уйғониб кетди у. Чарақлаб турган қуёш нурлари кўзларини қамаштирди. Кимдир ишга, кимдир мактабга кетган, шекилли, уйда ҳеч ким йўқ эди. У наридан-бери юз-қўлини ювиб, чой ичган бўлди. Кейин нима қиларини билмай тентираб юрди. Қуёш тигга келиб, атроф оловдек ёнган пайтда бола йўлга чиқиб, бедазор этагидаги дара томон йўл олди. Малик қоровул ҳар куни шу маҳал Саманни шу ерда қолдириб, ўзи дам олгани уйига кетар эди. Болакай дарага етиб келгач, олдин атрофга зимдан назар солди: ҳу тутнинг соясида қоровулнинг моллари дум учиде чивин қўриб, кавш

қайтариб ётибди. Атрофда бошқа тирик жон кўринмайди.

Бола илонизи сўқмоқдан қуйига энди. Яғрига қўнган чивинлар ғашини келтирибми, Саман депсинади. Боёқишнинг сағрисини оқ туқлар қоплаган, юк тортаверганидан бели майишиб, қорни пастга тортиб кетган эди. Одатига кўра у Саманнинг бўйинни силаб, эркалатган бўлди. Кейин осилиб олди, шунда Саман боланинг ниятини тушунган каби секин бошини кўтарди... Отга миниб олгач, «чух-чух»лаб юришга қистади. Саман лўкиллаб қозиқ атрофидан айлана бошлади. Ўзини қўярга у жой топа олмас, чавандоз каби отни учириб юргиси келар эди... Ниҳоят, у отнинг бўйнига осилиб ерга тушди. Оёқлари увишиб қолган эди, оқсоқланиб юрганича қозиқ тепасига келди.

— Сен хафа бўлма, Саман, — деди у, ҳозир қозингни суғураман-да, бедазорга қўйиб юбораман, қорнинг тўйгунча ўтлайсан. Малик қоровул кун бўйи сени ишлатади, лекин бир тутам ўт бермайди. Шу қилганига ҳозир... — у жон-жаҳди билан қозиқни торта бошлади, юзлари бўғриқиб кетди, лекин кучи етмади. У сал нарида ётган тошни олиб келди-да, қозиқнинг ён томонидан ўра бошлади. Қозиқ лиқиллай бошлаганида ердан чиқдим, осмондан тушдим, ишқилиб, биров қулогини бураб тортиди. Ихтиёрсиз равишда у бошини кўтарди: жазирамада яғир телпак кийиб олган, сочсоқоли ўсиб кетган Малик қоровул тепасида ўқрайиб турарди.

— Ким буни бедазорга қўйиб юборяпти, деб юрсам, сан экансан-да, тирранча?! Муштдай ҳолингдан отангга ўхшаб мунча қитмир бўлмасан?! Ҳе, ўша санга таълим берган... — У жун босган қўлини тепага кўтарди...

Бола кўзларини чирт юмди, кейин зарбдан кўз олди қоронғилашди ва юзтубан йиқилди. Йиқилди-ю, жон ҳолатда ирғиб туриб ура қочди... У анча нари боргач, ичидан тошиб келаётган фарёд бўғзига тиқилиб, ўзини майса устига ташлади, хўнграб йиғлаб юборди... Малик қоровулдан таёқ егани учун эмас, Саманнинг олдида юзтубан тушиб... қочгани хўрлигини келтириб йиғлар эди. Назарида, Саман «битта ҳимоячим сен бўлсанг, ҳолинг шу экан-ку», деяётгандек эди.

Хўрлиги келиб узоқ йиғлади у...

Бола калтак еганини ҳеч кимга айтмади. Отаси эшитса борми, Малик қоровул билан ётиб ёқалашади. Одамларнинг назарида салом-алик қилиб юришса-да, аслида улар бир-бирини хушлашмайди. Шу-шу, Саманнинг олдига қайтиб бормади у. Тенгқурлари билан ўт ўғирлагани бедазорга боришгандагина узоқдан отни кўрарди. Улар Малик қоровулнинг кўзини шамғалат қилиб ўт ўғирлаймиз, деб уринишарди-ю, баногоҳ: — Ҳе, ўша сенларни!.. — деган сўкиш эшитилар, мундай қарашса, от чоптириб келаётган Малик қоровулни кўришар, ўроқ-қопларни олишга ҳам улгурмай, чувиллашганча қочишарди. Малик қоровул болаларни уйлариғача қувиб борар, ота-онаси билан сану-манга бориб, кейин изига қайтарди. Унга сўққабаш Майрам могогина бас келарди. Кампир том бошида ўтириб олиб, Малик қоровулни аямай қарғарди: — Бу куюкни ота-бовоси босмачи ўтган-да, қонида бор. Нафасинг ичинга ургур, ўша пайтларни қўмсайди... Бўлмаса-а, шу гўдаклар бир тутам ўт олгани билан колхозни моли очидан ўладими? Ўзи кечаси билан уйига ўт ташийди, буни ҳеч ким билмайди, деб ўйлайди-да. Ҳаром юқмайди. Кўраман ҳали, ўғирлаган бедаси яна «пов» этиб ёниб кетади... Отининг устида босмачига ўхшаб ўтиришини қаранг, бир кун мана шу отнинг ҳам уволи уради. Ҳа, эгаридан йиқилиб бўйининг сингур...

Малик қоровул «шу билан тенг бўлиб ўтираманми», дебми ё кўрқибми, унга миқ этмасди. Фақат қамчисининг дастасини ёғимлагудек бўлиб кампирга хўм-раярди.

Ушанда у онаси тайёрлаган чалобдан тўйиб симирди-да, сўнг тенгқурлари билан Дамариққа — чўмилишга жўнади. Бедапоя этагидаги сўқмоқ тўғри шу ёққа олиб чиқар эди. Болалар дарани ёқалаб ўтишаётиб яйловда боғлоғлик турган Саманни кўришди ва Малик қоровулга аччиқ қилиб отни кесак бўрон қила бошлади. У нима қилишини билмай туриб қолди, кейин норози оҳангда тўнғиллади:

— Бечора Саманда айб нима? Юринглар, кетдик!..

Болалар унга қайрилиб қарашмади ҳам. Дара лабида туриб пастдаги отни нишонга олиш қулай ва осон эди. Шундан завқланиб, бири олиб, бири қўйиб кесак отишар, Саман эса бўйинни осмонга чўзиб, ўзини гоҳ у, гоҳ бу ёнга ташлар эди. Отнинг сағрисида кесак излари қоларди. Боланинг юраги ачишиб кетди, қўлидаги кесагини энди отаман деб турган Инъомнинг бориб орқасидан итариб юборди. Омонатгина турган эканми, Инъом думалаб кетди. Дарага қулашига оз қолди. Кейин ўрнидан туриб болага ёпишди:

— Ман санга нима ёмонлик қилувдим, дарага итарасан?

У миқ этмай тураверди. Атрофдаги болалар иссиқдан бўғриқиб, тезроқ жанжал бошланишини кутишарди. Инъом унинг ёқасидан ушлаб тортиқлай бошлади. Охири бола рақибининг қўлидан тишлаб олди. Шундан кейин тупроққа беланиб роса муштлашишди. Боланинг бурни қонагандан сўнггина Инъом уни қўйиб юборди.

— Узидан кўрсин-да, ман унга нима ёмонлик қилувдим, — деди Инъом ҳансираб, сўнг қўйлагининг тугмасини ўтказди-да, кета бошлади. Шериклари ҳам унга эргашди.

Бола қўли билан бурнини ҳарчанд қисмасин, қон тўхтамади. Қўйлагига-томган қон иссиқда қотиб қолган эди. У бир зум нима қилишини билмай ўйланиб турди-да, бошини эганича қишлоқ томонга чопиб кетди...

Дарахтлар баргини сарғайтириб яна куз келди. Қуёш тафти пасайиб, эрталабки шудринг ўрнини қиров эгаллай бошлади. Осмонда тез-тез пайдо бўладиган кулранг булутлар одамларни экин-текинни тезроқ йиғиштириб олишга шошилтирар эди. Ҳар йилгидай беда ўрими тугаши билан Саман Малик қоровулдан одамлар қўлига ўтди. Улар дон-дун, сомон-помон, хулласки, нима юк бўлса шунини аравага ортишар, Саман бечора уни чираниб тортар эди... Гоҳида у аравага билан болаларнинг қўлига тушар, шунда қишлоқ гузариди бақир-чақир тақир-туқур тинмас эди... Ёмфирли-ёмфирсиз оқшомлар гоҳ у аравага қўшилганича оч-наҳор дуч келган жойда қолиб кетар эди...

Қиш бўйи Саманнинг охури ем кўрмади. Кечасик кундуз бригада молхонасида гўнга ағанаб ётди, онда сонда, тўй ёки аза бўлиб қолсагина у одамларнинг ёдига тушар эди. Саман авваллари улоқларда бақовулни олиб юрар эди, бу йил унга шунини ҳам раво кўришмади.

Бола аҳён-аҳёнда молхонага борар, оғилга суяниб Саманга термулар, яна хомуш қайтар эди... Қишда отнинг емишидан Малик қоровул хабар олиб турди. У емиш қопини орқалаб гузардан ўтар экан, йўлда учраган одамга, сўраса-сўрамаса: — Эй, қаёққа бўларди отхонагада-а. Саманнинг емишини бериб келай. Қачо келаркин деб кўзлари тўрт бўлиб тургандир жони вор, — дерди. Аслида халта молларидан қолган нишхурд билан тўла бўларди...

Қиш ўрталарига бориб қалин қор ёғди. Одамлар белларига белбоғ боғлаб, курак кўтариб томга чиқишди. Шу куни Ҳамид оқсоқол уйма-уй юриб одамларни Эгамберди сартарошникига тўйга айтди. Ёш-ялангларни қўшни қишлоқдаги таниш-билишларни айтгани юборди. Малик қоровулнинг ўғли Нуъмон Саманни эгарлаб, Қўрғонча қишлоғига жўнаб кетди. Дарё лабидаги қияликда пошнасиз этик кийиб, яхмалак учаётган болалар Саманни кўриб қийқириб юборишди ва бир-бирларини белларидан ушлашиб, вагонлардай тизилишиб ўришди. Сафнинг бошида — Инъом, у Саман яқинлаши билан думидан ушлаб олди. Саман тойғаниб катмаслик учун оёқларини кериб-кериб босганича тўрттача болани судраб борар, эгарда ёнламасига ўтириб олган Нуъмон эса завқланиб кулар, от секинлаши билан унинг кўзи аралаш қамчи туширар эди.

Туман аралаш қоронғулик тушиб келаётганида Нуъ-

мон ишини битириб ортига қайтди. Қаршисидан эсаётган изғирин баданини жунжиқтириб, юз-қўлларини кўкартириб юборди. У қишлоққа тезроқ етиб олиш учун отга устма-уст қамчи босди. Зўрға келаётган Саман қамчи заҳри жонидан ўтиб, қорни тўзитганча чопиб кетди...

Саман қора терга ботиб, ҳансираганича қишлоққа кириб келди, суяк-суягигача совуқ ўтиб кетган Нуъмон отнинг эгар-жабдуғини ечди-да, молхонага олиб киришга ҳам сабри чидамай айвондаги устунга боғлаб, уйига жўнаб қолди... Отнинг тандирдай қизиб турган баданига муздай ҳаво хуш ёқди. Чарчоғи тарқаб, тетиклашгандай бўлди. Бир пиёла чой ичгулик вақт ўтмай, ичида қаттиқ бир титроқ пайдо бўлди. Сўнг ток урган сингари «дағ-дағ» титрай бошлади. Оғриқнинг зўридан бир-икки тепинди, кейин оёқларидан мадор кетиб, ўнг тарафга «гурс» этиб қулади...

Саманнинг ўлимидан биринчи бўлиб, эрталаб емиш олиб келган Малик қоровул хабар топди. Отнинг қорни гупдай шишиб, оёқлари кўтарилиб турар, кўзлари эса очик эди. Малик қоровул хафа бўлишини ҳам, хурсанд бўлишини ҳам билмай пича серрайиб турди, кейин қопини орқалаб ҳовлиққанча қишлоқ томонга кетди. Йўлда учраган одамга у ҳасрат қилар эди: — Мен ўзим ҳам шундай бўлишини билар эдим, айтганимдай, бўпти, кеча кечқурун Саман ташқарида қолиб кетибди. Ҳаром ўлибди шўрлик. Шу отнинг уволи уради энди...

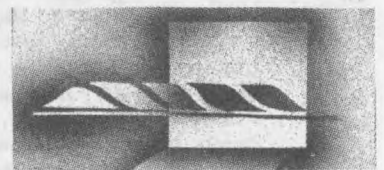
Қуёш тиккага келгач, ҳаво хиёл илигандай бўлди. Ерга қор тушгандан бери офтоб биринчи марта юзини кўрсатиши эди. Уйда ўтиравериш зериккан одамлар кўчага чиқишди. Насим ака тракторини тозалаб, моторни ўт олдириди-да, молхона томон ҳайдади. Отнинг орқа оёқларидан сим билан боғлаб тракторга улашди... Уни гузардан дара сари судраб ўтишганида ҳам кўзлари очик эди...

Бола Саманнинг ўлимидан бир кун олдин отаси билан қўшни қишлоқдаги тоғасиникига кетганди. Уйига келгач, онасининг ҳай-ҳайлашига ҳам қарамай, дала сари чопиб кетди. Узоқдан кўрдикки, оппоқ қор устида отнинг жасади узала тушиб ётибди, унинг атрофида тўрт-бешта ит, қора қарға...

Бола тўғри йўл қолиб, шудгор бўйлаб чопди. Шошганидан кўрқувни ҳам унутиб тўғри отнинг жасади устига борди. Оғзи қон юқи итлар ириллаша-ириллаша нари кетишди. Қарғалар ҳам эринибгина қанот қоқиб қўйишди. Отнинг қорни ёриган, қор қип-қизил қонга беланган, оқиш ичаклар осилиб ётар эди...

Отнинг ўлиги бунчалик даҳшатга солишини у хаёлига ҳам кетирмаган эди, қор устига ўтирди-қолди. Сал нарида тилларини осилтирган итлар бағирларини қорга бериб, унинг тезроқ кетишини сабрсизлик билан кутишар эди...

Баҳоргача Самандан ном-нишон қолмади. Қишлоқдагилар от бажарадиган юмуш чиқиб қолгандагина уни эсга олишар эди. Фақат момоқалди роқ гумбурлаб, ёмғир ёққанида бола ҳаловатини йўқотар, ҳаво очилиши билан элдан бурун дарё бўйига югурар эди...

Гулноза ЭРНАЗАРОВА:

Шодикул Ҳамроевнинг икки ҳикояси — икки олам. Мана шу оламнинг сир-асрори, мовий осмон остидаги одамларнинг ўйлари, орзу-ҳаваслари, дардлари уларда баҳоли қудрат қаламга олинган, муаллиф қаҳрамонлари қисматига куюнчаклик билан ёндошган ҳолда ҳаётга муносабат билдирган. Ёш қаламкашнинг илк ҳикояларидаёқ қаҳрамонларни тирик одамга айлантириш йўлидаги саъйи-ҳаракати сезиладики, бу яхши, албатта.

Бу ёруғ дунёда бахти очилмаган, юрагида армон тўла қиз — Шарофатнинг изтироблари ўқувчини лоқайд қолдирмайди. Худди мана шу ҳикояда ёш ёзувчининг ўзига хослиги, ҳар қалай, сезилади.

Шодикул Ҳамроев «Шарофат»да ёлғизликда нола чекаётган қалб ўқинчларини ифода этиш билан бирга ишонарсиз ҳолатларни ҳам ҳикояга «ямаб» юборади. Ҳикоянинг бошланишида хийла самимийдек бўлиб туюлган муҳаббат, икки йилга чўзилган интизорлик сўнгидаги учрашув ва Акрамнинг муносабати... эриш туюлади кишига, асардаги шу йўналишга ишончсизлик туғдиради.

«Саман»да болакай қалбидagi туғён бир қадар ҳаётий чизилган. Эзгуликка ташна кўнглининг эзгулик рамзи (ҳикояда) — Саманга муносабати орқали атроф-муҳитдаги кишилар фожиаси асарда дуруст кўрсатилган. Муаллиф Саманнинг бошига тушган кўргилик воситасида ачиқ бир ҳақиқатни — одамларда меҳр-оқибат сўниб бораётганлигини, катталар, яъни биз, қон-қонимизга сингиб кетган лоқайдлик туфайли мурғак қалбларда униб келаётган эзгуликни абгор этишимизни айтмоқчи бўлган. Умуман, бу ҳикояни лоқайдлик туғдираётган фожа ҳақида дейиш мумкин.

Айтиш керакки, кўпгина бошловчи ёзувчиларга хос камчилик Шодикул Ҳамроев машқларида ҳам кўзга чалинади — ғализ жумлалар, бот-бот қайтарилган сўзлар, китобий саҳналар... Бу курсурлардан у тезроқ кутулишини истар эдим.

Ҳар иккала ҳикоя ҳам аънавий усулда ёзилган, катта бир изланиш муҳри сезилмайди, уларда Муҳаббат ва ёки Эзгулик ўзига хос янгича йўсинда талқин этилган дейиш ҳам маҳол, лекин энг муҳими, юракдан, самимий ёзилган ва улар муаллифнинг келажакига дилда ишонч туғдиради.

Муртазо ҚАРШИБОВ:

Одатда бошловчи ижодкорлар ҳақида гап кетганда, аввало, уларга хос деб билинган фазилатлар санаб ўтилади, агар шу фазилатлар ҳақиқатан ҳам мавжуд бўлса, бир оз ошириб кўрсатилади, фазилат бўлмаса-чи?.. Унда баъзан танқидчининг фантазияси ишга тушиб кетади...

Шодикул Ҳамроевнинг ҳикояларида сокин ҳаракатдаги ҳаяжон яширинганга ўхшайди. Мен бу ҳаяжонни тупроқнинг чуқурроқ қатламга тушиб қолган уруғга қиёслаган бўлар эдим. У ёриб чиқишга ҳаракат қиляпти-ю, лекин...

Гулноза айтиб ўтганидек, ёш қаламкаш ҳикоялари сюжетда ҳаётийликдан кўра китобийлик аён сезилиб туради. Унинг ҳаётга, одамларга муносабатида болаларча соддалик (жўнлик эмас) бор. «Саман» ҳикоясидаги болани олинг, муаллиф уни салкам замонавий «рицар»ларга тенглаштириб кўяди. Саман бечора эса гўё энг ғариб жонзод, оламнинг бор қайғу-алами шу шўрликнинг гарданига қулаб тушган. Шодикул азбаройи куюнишларига бизни ишонтирмақчи бўлиб, бош қаҳрамон фазилатларини оширишга хизмат қилувчи хилма-хил драматик воқеалар силсиласини яратишга уринади. Бироқ баъзан улар боғланмай қолади, баъзан тасвири сунъийлаштиради. Бунинг асосий сабаби шундаки, ҳикоя сюжетидаги эпизодлар табиий ҳаяжон маҳсули эмас, балки у талпинаётган ҳаяжон туфайли юракда кўзгалган туйғуларнинг қоришиқ ҳосиласидир. Ҳикояга асос бўлиши мумкин бўлган ҳаяжоннинг ўзи эса ҳали юрак тубида ётибди.

Шодикул воқеликнинг ҳеч ким илғаманган ички йўллари кашф этиш ўрнига унга чиройли либос кийдириш, пардоз бериш билан машғул.

Бадий сўзда юқоридаги каби жиддий курсурлар фақат Шодикул Ҳамроевнинг ҳикояларидагина эмас, ўзини даҳо санаб, қаламни қартайтирган ёзувчиларнинг қанчадан-қанча асарларида ҳам учрайди. Бунга бизнинг кўзимиз кўникиб ҳам қолган. Мен бу гапларни Шодикулни юпатиб, шу даражада қолиб ҳам бемалол «қалам деҳқони» бўлиб юраверишингиз мумкин, деган маънода айтаётганим йўқ, аксинча, бу даражада қолиб бўлмаслигини назарда тутиб, таъкидлаётirman.

Албатта, юқоридаги ҳикояларда ёш ёзувчининг ҳаётга ўзига хос нигоҳ билан қарай олишидан далолат берувчи деталлар, чизгилар учрайди. «Саман» ҳикоясида отнинг ўлими тасвири эсда қоларли ёки «Шарофат»даги қишлоқ кўчалари тасвирини эсланг: «Қишлоқ бағрига дарахт томирларидай ёйилиб кетган кўчалардан чиқиб келган одамлар мана шу катта йўл бошида тўпланишиб, яна ўз ишларига жўнаб кетишади».

«Шарофат» ҳикоясида ёзувчининг самимий куйиниши, ҳаяжоннинг юрак ғовларини бузиб чиқиб кетишга уриниши кучлироқ сезилади. Лекин ҳикоянинг ҳаётий асоси мўрт. Яна, ҳа, яна ўша ҳаяжоннинг бор зиддиятлари билан кўринмаётганлиги аниқ билиниб туради. Лекин ҳаракатдаги бу ҳаяжон бир кунги ўзини тўла намоён қила олишига ишончимиз.

Фарида Қорақулова

Ёввойи гуллар

Безаксиз, безга ёввойи гуллар
 Меҳр сўраб бизни қилмас безовта.
 Кенг даланинг эркаси улар,
 Табиатнинг ўзи доим парвона.
 Қуёш ўлиб уйғотар ҳар тонг,
 Ёмғир ювар кўзларидан ғуборин.
 Шамол эркалаб тўймайди сира
 Таратганча дунёга тотли ифорин.
 Ёввойи гуллар — ёввойи чирой
 Бегона кўзларидан улар яширин,
 Ҳайратга, ҳаётга, туйғуларга бой
 Содда, гўзал, беғубор, ширин.
 Уфққа туташган бепоён қирлар
 Кўксига кўркдир, таърифи чексиз.
 Бизлардан олисда, бўлса ҳам гарчанд
 Ёввойи бу гуллар эмаслар ёлғиз.
 Сархуш ўйлардан баъзида сармаст
 Қучгимиз келади онийлик ҳиссин.
 Бир лаҳза очамиз деразани ланг
 Соғиниб ёввойи гулларнинг исин.

* * *

Кунларимга оғриқ киради
 Ҳаёт, сени ўйлаган сайин.
 Орзуларинг тунлари бедор
 Оғриғимни силайди майин.

Сўқмоқ излаб толди хаёллар
 Манзил йўқдир босғали қадам.
 Сўроғимга бош эгар толлар,
 Тўрт томонга ҳайрон боқаман.

Осмон мендан жуда йироқда,
 Замин қаттиқ — бекинмоқ мушкул.
 Чексиз дунё, чексиз сарҳадлар
 Тор қафасга айланар буткул.

Хотиралар — сариқ япроқлар
 Юрагимга тўкилар бир-бир.
 Ювмоқ керак, ўйлайман, дилда,
 Юзларимда ғубори бордир.

Ювмоқ керак, ғуборни ювмоқ,
 Кимлардандир тилайман томчи.
 Хотирамни овлоққа ташлаб
 Юрагимни олиб қочсам-чи?

Кўзларимга инар тоғдек сукунат,
 Хотирасиз бағрим тўлар бўшлиққа.
 Оқиб кетар дардларин излаб
 Айланиб юрагим номсиз қўшиққа.

Ёшлигим

Кўп ўйладим бугун сени
 Хазонрез боғларни кезганча ёлғиз.
 Ортда қолган олтин баҳордан
 Бу йўлларда бормикин деб из.

Не бердинг менга, не олдинг мендан,
 Аламли сўроқ куйдирар кўксим,
 Қисмат учун сенинг қошингда
 Тиз чўкаман сўраб кечирим.

Мен-ку бошим эгиб олдингда
 Кундан-кунга йироқ кетаман.
 Сендан қолган уйғоқ умиднинг
 Дардларини айт-чи, нетаман?!

Сен қўл чўзган номни гоҳида
 Кўргим келар такрор ва такрор.
 Йиллар бўйи қалбимда ёнган
 Соғинчимга дунё келиб тор.

Кўп ўйладим бугун сени
 Хазонрез боғларда қолган ёшлигим.
 Не бердинг менга, не олдинг мендан
 Аламли сўроқ куйдирар кўксим.

* * *

Вужудимга сиғмади бир ҳис
 Сиғмадим мен дунёга.
 Кетавердим умрим ёқалаб,
 Айландимда асов дарёга.
 Тушларимда учдим қуш бўлиб
 Интилганча юксак зиёга.
 Токи қалбим ёнар экан, бас
 Тушларимни айлантиргум рўёбга.

Эртак

Бор эканда, йўқ экан, йўлакларидан
 Муроду мақсадига етолмай
 Югуриб келаётган қизча
 Қолиб кетди эртак ичида.
 Учқур хаёл жиловин тортди аёвсиз
 Юлдузлар тўкилган ўша қора тун.
 Энди у қизалоқ улғайиб улкан
 бир саволга айланган бугун.
 Тўкилган япроқлар каби ҳар қуш
 Боғлардан учиб кетган оппоқ турналар
 Қиз қалбига йиқиларлар ҳар баҳор
 Йилларнинг қатидан — қанотлари ярадор.
 — Мен кетарман шафақ билан, — деди
 дунёга —
 Орзуларим армонларга кетдилар тўлиб,
 Мени кутинг, яшил майсалар, фақат сизгина
 Қайтадурман бир кун тонгда шабнам бўлиб.

юзиде аллақандай ғайритабиий ифода зоҳир этарди. Отаси ўлгандан сўнг ўқишни ташлаб кетган, сурув орасида ётиб катта бўлган Умар ҳар бир совлиқнинг қайси кўчқордан қочиб, қачон қўзилашигача аниқ биларди. Мен уни ўз ишини шу қадар пухта билиши ва сидқидилдан ишлаши учун яхши кўрардим. У ҳечам ёлгон гапирмас, алдам-қалдамни хаёлига ҳам келтирмасди.

— Бари бир мен Улбўсинга уйланаман. Уйлайвериб бошим оғирлашиб кетади. Биласанми, у мени ўзимдан ҳам кўпроқ яхши кўради. Ишонасанми? Мен усиз бир кун ҳам яшолмайман. Қишлоққа бориб ўша ифлоснинг уйига ўт қўяман. Керак бўлса, унинг номуси учун ўзимни чўққидан ташлайман. Бўғизлайман уни, бўғизлайман! — дерди у титраб-қақшаб.

Сўнгра Умар нарироққа бориб йиғлар ва анчагача ҳеч ким билан гаплашмай юрарди. Улиб-тирилиб унинг кўнглини олишга уринарди. Қани энди кўнлимдан келсаю унга истаганча яхшиликлар қилсам деб ўйлардим. Ниҳоят, у айтганини қилди. Сурувга қўшиб боқиб юрган ўн битта қўйини Раббим акага сотиб, биз билан йиғлаб хайрлашди-да, шу кечасиёқ Улбўсинни қишлоқдан олиб, тоғ оша Панжакент томонга жўнаб кетди. Раббим ака унга ўша тарафдаги бир ошнасиникига боришни, истаса, унинг ёнида қўй боқиши мумкинлигини тайинлади.

Улбўсинлар оиласида ўн битта қиз бор эди. Унинг энг катта орасининг оти Норбуви бўлиб, энди ўғил туғилсин дея умид қилиши иккинчи қизнинг отини Уғилой қўйишади. Шундан сўнг яна қиз туғилавергач, Ултувой, Улбўсин, Уғилжон ва энди етар деган ўйда Басбуви деб исм қўйишгач, тагин олтига қиз туғилганди. Номоз қоровул ҳамон хотинининг ўғил туғишини кутарди.

Умар кетгач, мен анчагача онасидан ажралган кўзидек гарангсиб юрдим. Ҳавасим келиб, у билан хаёлан суҳбатлашардим. У ошиб ўтиб кетган, чўққиларини қишин-ёзин оппоқ қор қоплаб ётадиган Ойқор ортига соғинч ва интиқиб билан тикилардим. Айниқса, ой тоғ ортидан мис баркашдек тўлишиб кўтарилаётганда кўз олдимда яраланган севгиларини, она қишлоқдан айрилиқ дардини меҳр-муҳаббат ҳамда садоқат билан даволаётган Умар чўпон ва Улбўсин гавдаланарди. Уларнинг тақдирини мени ҳаяжонга солиб, вужудимда қудратли ҳис-туйғуларни жўш урдиради. Беихтиёр, хаёлимда севиб, орзу-ўйларимда ардоқлаб юрган дунёда тенги йўқ сулув ва ақли расо, қўшиқ тимсолидаги бир гўзални тасаввур этардим. Бу ҳақиқат шундоққина қаршимда мени кутиб тургандек туюлар, уни йўқотиб қўймаслик учун кўзларимни чирт юмиб олардим. Бора-бора у хиралашиб, юлдузлар қадар йироқлашар ва узоқ вақт бу туйғудан карахт бўлиб юрардим.

Мен ўша пайтларда, (гоҳ-гоҳ ҳозир ҳам,) ўзимга-ўзим тушунолмай қолардим. Баъзан бирор нарсадан таъсирланиб юрагим ҳаприқиб кетар, ўзимни қўярга жой тополмасдим. Вақт ўтиши билан илгари кўзимга ёниб кўринган нарсалар ўз сеҳрини йўқотиб, энди мен уларнинг ҳеч ким илғамайдиган қабарик томонларини пайқардим ва улардан илхосим қайта бошлади. Шундай кезларда дунё кўзимга тор кўриниб кетади. Теваракатрофимни тўсиқлар ўраб тургандек, уларни енгиб ўтишининг иложи йўқдек туюлади. Рухимни мавҳум ва англаб бўлмас бир ҳолат эгаллайди... Одамларга юмидлик ва ишонсизлик билан қарай бошлайман. Уларнинг бу қадар қисқа умрларини бекордан бекор ўтказаятганларидан, арзимаган ташвишларга сарф этаётганларидан ҳайратланаман ва кўп ўтмай бу ҳайрат азобга айланади. Бу — гўзал, фақат бир марта берилдиган ҳаётдек буюк инъом олдида инсон деб аталмиш жонзотнинг додирашлари бўлса керак дея ўйлайман.

Бу тушқунлик ҳам узоққа чўзилмайди, чекинади. Мен ҳаётга яна завқ-шавқ билан қарай бошлайман...

Бир амаллаб сирдан ўқишга кирганимда ҳам Раббим аканинг ёнида қўй боқардим. Қишки сессиялардан бирида мен билан тортинмай, доимо очиқ чеҳрада гаплашадиган (мен курсда энг ёши эдим), сўзи ҳам табассумидек ёқимли марғилонлик Дилбархон исмли курсдошимнинг бир хатидан сўнг...

«Нурзоджон! Қамчидекина йигитсиз. Лекин кийимларингиздан оғилнинг ҳиди келади. Бунақада Фарғонанинг паридек қизлари сизга қарамайди...»

Ер ёрилмади-ю, кириб кетсам. Шу-шу қизларнинг яқинига йўламайдиган бўлдим. Кўп ўтмай қишлоғимиздаги саккиз йиллик мактабга пионервожатий бўлиб ишга жойлашдим ва ўзимни бирдан улғайиб қолгандек ҳис эта бошладим. Шаҳарда, интернатда ўзинини битирганим учун болаларнинг кўзига худди катта шаҳарларда ўқиб келган ўқитувчидек туюлардим, шекилли, унча-бунча муаллимнинг гапига қулоқ солмайдиган ўқувчилар мен билан ҳисоблашишарди. Ундан ташқари шу пайтгача мактабга пионервожатий штати берилмаган бўлиб, бу лавозимдаги кишига болалар директор ва илмий бўлим мудиридек алоҳида ҳурматда бўлишарди.

Ўша — мактабда иш бошлаган эрта баҳор кезлари эди. Дадам иккимиз ер ағдарардик. Қўни-кўшнларимиз ҳам томорқаларида ишлашарди. Бизни кузатиб турган қаршидаги қўшнимиз Абдувоҳид аканинг бешинчи синфда ўқийдиган Назар исмли ўғли отасидан «Дада, пионервожатий ҳам ер чопадими?» дея сўрагани эсимда. Роса кулишгандик.

Дала-дашга ўрганиб қолган эканман, ҳадеганда ишга киришиб кетолмадим. Кейинчалик англасам, сурув ортида уззу-кун таёқ судраб, «ҳай-ҳай»лаб юрган одам бирдан бошқа юмушга кўникиб кетолмас экан. Қўй боққанда оёғинг толиқмаса бас, тоғу тошда югуриб юраверсан ва бора-бора бунга кўникиб кетасан. Қанча юрсанг, шунча енгил тортасан. Бу фикрлар менинг романтик қарашларим маҳсулидир балки. Аслида чўпонлик оғир ва серташвиш, отамнинг таъбири билан айтганда, кишини одамгарчиликдан чиқарадиган касб. Йил ўн икки ой қишлоқдан нарида, учоворадан чиқиб, ўлик-тирикдан беҳабар қолади, одам, дерди отам.

Қўзилатиш авжига чиққан кунларда шу қадар ҳолдан тоярдики, кўра деворига бош тираб мудрашга тўғри келарди. Бу шунчаки мизғиш эмас, қарийб ҳушдан кетишга ўхшарди. Бир кечада саксон-тўқсонга қўзилаган совлиқни кўздан қочирмаслик, шунча кўзини озиглантириб, она-бола қилиш, совлиқларни қўзилаган пайтига қараб алоҳида қўраларга ажратиш, уларга ем-хашак бериш (агар у бўлса) ва асосий сурувдан ҳабардор бўлиб туриш — буларнинг ҳаммаси ҳар қандай одамнинг ҳам тинкасини қуритиб, жонидан тўйдирарди.

Айниқса, қўзисининг ҳидини адаштирган совлиқларга бошқа бир кўзини олдириш менга азоб берарди. Деярли ҳар кун эрталаб беш-олтига совлиқ боласини адаштириб, қўзисини олмас қилиб, қўрани бошига кўтариб маъради. Маърайвериб овози бўғилиб қолган қўзилардан бири аранг юриб олдига борса, тепкилар сузиб ташлар, яқинига йўлатмасди. Қўй-қўзиларни топиштиравериб кўзи пишиб кетган Раббим аканинг ана шундай пайтларда қони қайнаб бўралаб сўкинар, совлиқлар эса ҳайқииб девор паналаб қолишарди. Қўтон девори ёқалаб қурилган, битта қўй сиғадин усти очиқ катакларда оёқлари тушовланиб, думбасининг остига туз қўйилган совлиқлар жон талвасида типирчилаб ўзларини деворга уришарди. Совлиққа қўшиб қўйилган

қўзи уззу-кун унга тармашиб, бир қултум сут илинжида ҳалак бўларди. Тузнинг ачитаётганидан жони азобда қолган совлиқ оёқлари остида ўралашаётган қўзини эмиздирмас оч-наҳор, қулликланган кўйи ётаверишини охири англари. Ҳадеганда кўзини олавермас, Раббим ака уларни бирма-бир савалаб чиқар, калтаклаш ҳар икки-уч соатда такрорланарди. Бу калтаклардан тентак бўлиб қолиб, бир неча кундан сўнг биз чўлиқларга емиш бўладиган совлиқларгина қўшиб қўйилган қўзини олмасди. Омади чопмаган қўзи эса ундан бурун тери учун сўйилиб кетарди. Айрим шар совлиқлар узоқ пайтгача бирорта қўзини олмас, Раббим ака бундай қўйларни икки орқа ва олдинги бир оёғини қўшиб қулликлатиб, кичикроқ сойга қўзи билан бирга ташлаб қўйдиарди. Бу қўйларнинг кўзига негандир қараб бўлмасди. Шу боис, кушхонада ҳар куни такрорланадиган юракни эзувчи бу ҳолатнинг шоҳиди бўлмаслик учун ярим кечада асосий сурувни қўзғатиб, тоғ тарафга ҳайдаб кетардим. Бошқа бир чўлиқ қўзилайдиган сурувни боқарди. Унинг иши меникидан ҳам оғирроқ. Тушга яқин у қўйларни кушхона яқинига ҳайдаб келар ва бунгача камида уч-тўртта совлиқ қўзилаган бўларди. Хуржунга солиб иккита қўзини нобуд қилган Бобонқозоқ чўпон Раббим акадан сўкиш эшитиб, эшакдан ажралган, энди қора терга тушиб, уст-боши булганганча, бир неча чақиримдан қўзиларни қўтариб келарди. Совлиқлар эса маъраганча унинг орқасидан эргашарди. Мен бу манзарани кузатишни яхши кўрардим. Назаримда, шу дақиқаларда одамзод билан ҳайвонот яхлит мавжудотга айлангандек туюларди.

Устидан тушган жойингда тошдек қотиб, қорни очмас бир ҳафта қимир этмай қулоғини осилтириб тураверадиган, пашша қўришга ҳам эринадиган кўкиш қари эшак менга текканди. Ҳатто у бошқа эшаклардек кунда бир неча бор ҳанграшга ҳам эринар, хира кўзларини юмганча, турган жойида ухлар, аҳён-аҳёнда пишқириб қўярди, холос. Энди унинг жони кириб қолганди. Бошқа чўпонлар уни эрмакка минишар, минишга эҳтиёж бўлмас ҳам устидан тушишмасди. У менинг урмаслигимни, халаламаслигимни билиб тез юрмасди. Бу беғам, эринчоқ, таркидунё қилган ҳайвонга тикилганми сари эшак ва унинг эгаси ҳақидаги бир ҳикоят ёдимга тушаверарди.

Бир одам эшакка китоб ўқишни ўргатмоқчи бўлиб, анча азият чекибди, унинг хатти-ҳаракатларини кузатган қўшниси охири чидай олмай олдига келиб, яхшиши, ўзинг ўндан сукут сақлашни ўрган, деган экан. Бўйсунувчанликда эшакка тенг келадиган махлуқ бўлмас керак. Лекин одам боласи доимо беминнат нарсанинг қадрига етмайди. Бирорта жонзотнинг бекор туришини кўролмайдиган Раббим ака эшакни кушхонадагиларга олиб берди. Энди уни миниб кун бўйи сув ташишарди. Раббим ака икки гапнинг бирида:

— Чўпоннинг ёстиғи муздан, кўрпаси қордан бўлади, — деб такрорларди.

Болалиқдан қорвага аралашиб ўсганлигим учун бу қийинчиликлар менга табиий туюларди. Мактабда ишлай бошлаганимда ҳам Раббим акадан узилиб кетолмадим. Ишлари тиғиз келиб қолганда анча-мунча ёрдамлашиб турдим.

Мактабда аввалига иштиёқ-ҳавас билан иш бошладим-у, бора-бора ўқитувчилик менинг қўлимдан келмас керак, деб ўйлайдиган бўлдим. Сабаб, вожатийликни топшириб, ўқитувчи бўлиб ишлаётганимда бутун ўқув-тарбия ишлари программа талаблари даражасида бўлишига интилардим. Бироқ мактабда бунга имконият йўқ эди. Район ёки колхоз раҳбарларини кўрса шайтон-

лаб қоладиган мактаб директори Саидқулов учун ҳатто бригадир Муродқул мўйловнинг гапи ҳам қонун эди. Директор уларнинг олдида қулаладек юмаларди. Муродқул бригадир бир мўйловини бураса, Саидқулов шартта дарсни тўхтатиб, ўқувчиларни яганана, пилла ажратишга жўнатарди.

Бу тарзда ишлаб бўлмаслиги мени қийнай бошлади. Ўқитувчилар кунни ўтказиш учунгина мактабга келиш кетишарди. Мактаб раҳбарларининг эса парвойи палак Бирор нима десанг, елка қисишади, ё устингдан кулишади. Шундан сўнг, талвасага тушиб қолдим. Уйлаб-уйлаб, бунга атиги бир неча ёш кичик бўлса ҳам мени дўст ва тенгдошдек кўрадиган, ўзим мушоҳадага, теварак-атрофда рўй бераётган воқеа-ҳодисаларга бефарқ қарамасликка даъват этаётган ўспиринларга айтдим.

Ниҳоят, биз бу ҳақда Тошкентга ёздик. Оқибат, мактабда бошланган тўполон раҳбарлигининг ва коллективнинг қарийб учдан икки қисмини ишдан бўшатиш билан якунланди. Бироқ бу ўқитувчилар бошқа мактабларга ишга юборилди. Мен область ва пойтахтдан келган комиссия аъзоларидан уларни имкониятига яраша, деҳқончилик ёки чорвачилик соҳасида иш билан таъминлаш керак, деб талаб қилдим.

— Сиз бизга коммунизмнинг энг ривожланган босқичидаги талабларини қўйманг! — деди ўзини маориф министрлигининг бошқарма бошлиғи ўринбосари деб таништирган, ёш бўлса-да, сочи эрта оқарган, хирсдай семиз киши. — Шундоқ ҳам, республикамизда ўқитувчи кадрлар етишмайди.

— Сиз коммунизм, коммунизм, деб ҳайқираверманг! — дедим порахўрлиги ва ичкиликка муккасидан кетганлиги пешонасига ёзиб қўйилгандек кўринадиган кишининг юзига тик қараб. У она тилида қийналиб, кулгили оҳангда гапирарди. — Бунақа ўқиш ва ишлаш билан ҳеч қачон коммунизм қура олмаймиз. Биз ҳали социализмнинг шунчаки оддий талабларини ҳам бажара олмаямиз-ку, ахир! Сиз республикада муаллимлар етишмаслиги ҳақида ўйлашингиз мумкин. Лекин бунга ватанпарварлик нуқтаи назаридан эмас, балки шу соҳада ишлаётганингиз учун биласиз. Аслида халқ маорифи ҳеч қачон ҳаётингизнинг мазмунини ташкил этмаган бўлса керак. Шайхий манфаатини кўзлаган одам ҳеч замонда ҳам ўзини халқ ва давлат ишига бахшида этолмайди. Яхши, малакали ўқитувчилар тайёрлаш ҳақида эса, умуман, бош қотирмайсиз. Мен шундай деб ўйлайман. Чунки сизлар юз минглаб ўқитувчиларга худди сурувга қарагандек қарайсизлар. Халқ маорифининг тараққиётини эмас, ҳар йили тасарруфингиздаги олий ўқув юртларига қандай қилиб соққасини олиб, икки-уч нафар битирувчинини киргизишни ўйлайсизлар. Иш услубингиз тайёрлов министрлигининг картошка ёки сабзавот тайёрлаш планини бажаришидек гап. Яъни, ўқитувчи ишлаб чиқаришингиз керак!

Министрлик ходими бир зум ён-веригагиларга қараб, каловланиб қолди. Хона тўла одам эди. Воқеанинг бундай тус олишини ҳеч ким кутмаганди. Терга тушиб ўзини ноқулай сезаётган меҳмон эса гапини ўнглолмай, нажот истаб атрофга аланглари.

— Узингиз институтга қанча бериб киргансиз? — деди у ниҳоят бўғиқ овозда кўзларини чақчайтириб. — Бу ҳақоратингиз учун сизни судга беришга ҳам ҳақлиман!

— Агар бирор нарса берсам, кундузги бўлимга кирмасмидим? Сиртқида ўқиётганимнинг сабаби ҳақ шу-да!.. Мени бемалол судга беришингиз мумкин. У ерда сиздан бешбаттар яна бир порахўр ўтирибди. Албатта, у сизни қўллаб-қувватлайди.

Меҳмон, бу қанақа одам ўзи, дегандек директорга,

сўнг илмий бўлим мудирига савол назари билан қаради. Бироқ унга нажот қўлини чўзадиган, менинг ҳақоратомуз таъналаримдан қутқарадиган жон кўринмасди. Уларнинг бундан бадтар ҳуви чиқишидан чўчиган кишилар мум тишлагандек жим ўтиришарди. Кўпчилик эса, шундай катта одамнинг шарманда бўлаётганлигини қизиқиб томоша қиларди.

— Нега ноҳақдан-ноҳақ бировларни айблайсиз? Мана, ўзингиз айтдингиз, бир тийинсиз қириб ўқияпсиз экан-ку! Тагин нима керак сизга? Тушунолмаяман!

— Сиз мени ҳеч қачон тушунмайсиз, тушуна олмайсиз ҳам. Мен бари бир ўқишга кирардим. Бир йил олдин бўлмаса, бир йил кейин. Кириш имтиҳонлари пайтида, ўқиш мобайнида шуни пайқадимки, ўқитувчиларнинг кўпчилиги ўз фанларини ўрта мактаб ҳажмида ҳам билишмайди. Мен эса улардан кўпроқ нарсани билишим мумкин. Шундай экан, нега энди ўқимаслигим керак? Ҳаётни қай даражада тушуниш ва фалсафани бир четга қўйиб турайлик, соф фан нуқтаи-назаридан қараганда, мендан саводсизроқ бир одам институтда дарс берса-ю, нега мен ҳатто студент ҳам бўлолмас эканман? Минг тўққиз юз олтмиш саккизинчи йили Фарғона Давлат педагогика институти тарих факультетининг кундузги бўлимига кирган студентларнинг кимлигини бир кўриб қўйинг! Сиз бундай имкониятга эгасиз! Сўнгра, майли, мен билан қай оҳангда гаплашсангиз розиман! Пединститутга кириш кўпи билан тўрт мингдан ошмайди. Бироқ юрфак, автомобил йўллари ва медицина институтларига кириш қанча туришини биласизми?

— Ишим тушгани йўқ, — деди меҳмон терини артаркан гўлдираб. — Илтимос, мени ёқамни қўйиб юборинг. Юрагим чатоқ...

— Ишингиз тушган. Тушгандаям бир эмас, кўп марта тушган! Жуда катта олди-бердиларнинг орасида тургансиз! Ахир, министр ва министр ўринбосарлари бечораларнинг ҳам бола-чақаси бор! Хизматни садоқат билан дўндирмасангиз, улар сизни бир кун ҳам ушлаб туришмайди! Кўзларингиз айтиб турибди! Сиз порахўрсиз! Мен бу гапни ҳамма жойда айтаман! Сиз порахўрсиз! Йўқса, мана шу ишни тинчитиб, Саидқуловни бошқа мактабга директор қилиб ўтказмаган бўлардингиз! Ўқитувчилик қўлидан келмайдиган, дипломи сотиб олганларни маориф соҳасидан четлатиб, дипломи бекор қилдирадингиз! Сиз икки дунёда ҳам бундай қилмайсиз! Чунки тўғрилиқ ва адолат қонингизда йўқ! Сизга қўлингиздаги каби шикоят хатлари тушиб турса бас, ошингиз олчи. Ўқитувчилар Бойқул Саидқулов орқали қанча пул тўплаб беришганини одамлар билмайди, деб ўйлайсизми? Сизга пора тикиштирганларнинг ўзлари сиздан ўн баробар аҳмоқ! Мен уларга қарши курашиб юрсам, ўша аҳмоқлардан биттаси отамдан юз сўм пул қарз сўраб борибди! Тошкентдан комиссия босди, юз сўмдан тўплаб бермасак бўлмайдиганга ўхшайди, дебди! Сен ҳам юз сўм берсанми, деб отам мени ҳам койймоқчи бўляпти! Наҳотки, бунинг иси чиқмай кетади деб ўйласангиз?! Тоғни талқон қиладиган одам пул ва маишатга шу қадар муккангиздан кетмасангиз? Наҳотки, сизда шундан бўлак қайғу йўқ? Дунёга фақат нопок ишлар қилиш учун келганмисиз? Наҳотки, шу йўл билан топган нонингиз болачақангизга татиса? Наҳотки, бу ҳаромхўрликнинг касофати оиламга, фарзандларимга урмайди деб ўйламангиз?

Менинг хаёлим жойида эмаслигига ишонч ҳосил қилган министрлик ходими папкасини қўлтиқлаганча, қадди-бастига ярашмаган чаққонлик билан хонадан отилиб чиқиб кетди. Унинг орқасидан директор ва бош-

қалар ҳам чиқишди. Хонада математика ўқитувчиси, бир пайтлар мени ўқитган Мирза Раҳматов қолди.

— Узингни кўрсатиб бўлдингми? — деди у жаҳлини зўрға босиб. — Шунча ақлли, билимдон экансан, бор Тошкентга! Министр бўл! Ишни йўлга сол! Бу ерда номаъқулнинг нонини еб ўтирибсанми?

— Бораман! Министр ҳам бўлишим мумкин. Лекин бу билан иш ўнглиниб кетмайди! — дедим аччиғим чиқиб. — Сиз менга ёзғирманг!

— Бировнинг пора олгани ёки нотўғри ишлагани учун у бечора жавоб бериши керакми?

— У бечора эмас, аблаҳ! Адаштирманг! Шунча ёшга кириб, бечора билан аблаҳнинг фарқига борсангиз керак!

— Уйлаб гапир! Билсанг, мен сенга устозман! Отангдек одамман! Шундай дейишга уялмайсанми?

У туппа-тузук одам бўлиши мумкин эди, деб ўйлайман. Бироқ уни мана бу Раҳматовга ўхшаганлар йўлдан оздирган! Порага ўргатган! Энди бунга ҳам кимлигини айтишнинг вақти келди чоғи!..

— Сиз порахўрни, товламачини ҳимоя қилишга уялмайсизми? Оталар, устозлар болага тўғри бўл, ҳалол бўл, ўзгалар ҳақига кўз олайтирма, бошингиз қилич келса ҳам ҳақ гапни айт, деб ўргатишмайди? Сизлар эса, тўғри яшаш нари турсин, одамдек тирикчилик қилишни ҳам билмайсизлар. Сиз, кимнинг ҳақини ебман, топганимга қаноатланиб келяман-ку, дерсиз. Лекин ўз вазифангизни ҳалол бажариб, ўқувчиларнинг қобилияти ва имкониятига қараб, уларга давлат қонун-қоидалари асосида таълим-тарбия берганингизга кафолат борми? Ахир, сизнинг ишингиз подачи ёки теримчининг ишидан фарқ қилади-ку! Сиз ўзингизни кимлигингизни билмайсиз! Аслида, юрагингизда болаларнинг келажagini ёритадиган эзулик йўқ! Бошқа иш қўлингизда келмаганидан, ишласангиз кунингиз ўтмаслигидан ўқитувчилик қилиб юрибсиз. Сизга ҳам каттароқ амал тегиб қолганида қарсиллатиб порани ҳам олардингиз, бошқа номаъқулчиликларни ҳам қилардингиз! Етти букилиб паноҳларингизга пора узатардингиз, мансаб пиллапоясидан баргихазондек учиб кетмаслик учун ҳар қандай тубанликдан тоймасдингиз! Минг афсус-надоматлар бўлсинки, шу нарса сизда йўқ ва ҳеч қачон бўлмайди! Сабаб, сизнинг бўларингиз бўлган! Энди сиз мазаматрасиз қўшиғингизни айтиб бўлгансиз! Одатда айрим математиклар бир ёқлама ўйлайдиган, ўзини даҳо санайдиган, ёшлигидан мияси сал айниганроқ бўлади! Сиз уларнинг типик вакилисиз! Улар ҳатто сиёсатнинг шунчаки оддий томонларини ҳам тушунишмайди! Гўёки, икки қарра икки тўрт бўлишини улардан бошқа ҳеч ким билмайдигандек! Улар дунёнинг устун бўлмиш тарих ва адабиётни тушунмасликлари нари турсин, ҳатто буни инкор ҳам этадилар! Бундай чўтқалаларни Хоразмийнинг арвоҳи урсин! Уларга бошқа қарши топиб бўлмайди!

Раҳматов буни инс-жинс айлантирган чоғи, дегандек, менга заҳарханда тикилиб ўтирарди. Столга тирсакларимни тираганча, қулоғим сизда дегандек, унинг кўзига тик қарадим.

— Қўй, ука, қўл кўтармасингдан бурун чиқиб кетай, — деди у юзимга қарашга ҳазар қилгандай, авлодаждолларингдан бирорта эс-ҳуши бутун одам чиқмаган, деган маънода ерга тикилиб. — Сен болалигингда ҳам гўр эмасдинг! Бундан буён ҳам ҳеч ким сендан ёлчимайди! Мени тинч қўй. Сени одам бўлгин, ёши улуғларнинг юзидан олаверма, деганимга гуноҳкор бўлдим, шекилли. Шу тўғрилигинг билан ҳақиқатнинг тубига етсанг майли эдику-я! Мен сен билан тумшунингдан мушт еб, охир бир кун яна қайтиб келганимга

гаплашаман. Эсингда бўлсин! Кўпам ишқиринг тошни ёравермасин,¹ ука! Сендек ҳақиқатталабларнинг кўпини кўрганмиз. Сен сўймоқчи бўлган товукнинг патини мен юлиб қўйганман. Сен мени амалдор бўлганимда пора оласан, дединг. Узинг-чи? Эртага ўзингни ҳам оппоқ машинага миндириб қўйишсин, ана шунда кўрамади. Амал теккач, овозинг ҳам ўз-ўзидан ўчиб қолади. Бўйинбоғни тақиб, силлиқина бўлиб, мулла минган эшакдек майин тортиб қоласан. Юқоридагилар нимани буюришса, бўзчининг моксицидек физиллаб бажариб юраверасан. Яна шуни билиб қўй, менга бу гапларни айтишга сенинг маънавий ҳақинг йўқ. Яхшим-ёмонми мен сени ўқитдим. Майли ёмон ўқитган бўлай. Лекин, ҳарқалай, сабоқ берганман-ку. Сен эса ҳали олий маълумотли бўлмай туриб, отанг қатори одамнинг, устозингни ёқасидан оляпсан. Шуям кимлигингни кўрсатади. Сенга бошқа айтадиган гапим йўқ.

— Истасам, олий маълумот олмаслигим мумкин. Бошқаларни билмадим. Лекин шахсан менга институт ҳеч нима бераётгани йўқ. Қуруқдан-қуруқ бир ой Фарғона кўчаларида санкиб, Теракмозорни танг қилиб ароқ ичиб, ош еб юриб қайтиб кетамиз.

— Уша ердаям ҳаммага ақл ўргатиб, жонидан безор қилган бўлсанг керак, — деди Раҳматов юзини тескари буриб.

— Мана уч йилдан бери бирга ишляпмиз. Негадир сизни кўпчилик тушунмайди. У ёғини сўрасангиз, ўзингиз ҳам ўзингизни тушунмайсиз. Ким нимани гапирса, албатта, тескарисини айтасиз, ё ўша одамни ерга уриб, пачакилайсиз. Сизнингча ҳамма аҳмоқ ва ҳеч балони тушунмайдиган овсар. Ҳаммага итдан бўлгансан, қурбонликка ҳам ярамайсан, деган кўз билан қарайсиз. Ўзингиз эса, ҳеч ниманинг асл моҳиятини англаб етолмайсиз. Бундай, дўппини олиб қўйиб, мен кимман ўзи деб бир ўйлаб кўринг. Ҳаммага ақл ўргатасиз, лекин ўзингиз тўғри йўлдан юришни билмайсиз. Бу эндиликда жамиятимиз кишиларига хос бўлган энг хавфли қусурдир. Ёшингиз ҳам бир жойга бориб қолди. Шундай экан, мактабда юз бераётган найрангбозлик ва аблаҳликини бугун рўй-рост айтсангиз бўларди-ку. Тўғри, сиз унга пул бермагансиз ва бермайсиз ҳам. Лекин мени қувватлашингиз мумкин эди-ку. Сиз ҳеч қачон бундай қилмайсиз. Чунки иши юришган одамларга ҳасад ва нафрат кўзи билан қарайсиз. Ношуд ё аҳмоқ эмасликлари учун уларни жинингиз сўймайди. Сабаби, эсли-хушли одам кимлигингизни бари бир сезиб қолади ва сиздан ўзини олиб қоча бошлайди. Сиз кўпни кўрган, доимо сувдан қуруқ чиқиб юрган одамсиз. Воқеа ва ҳодисаларни ақл-фаросат билан бўлмаса-да, тажриба тарозиси билан ўлчашга қурбингиз етади...

Раҳматовни ўқувчилик пайтимдан эсламан. У доимо суҳбатдошининг истагига қарши гапирар, ҳар қандай фикрга шубҳа билан қарар ва ҳаммани қоралар эди. Буни у шу ишнинг тўғри ёки нотўғрилигидан эмас, ўзининг бахиллиги ва ичиқоралигидан қиларди. Унинг назарида ёруғ дунёда бирорта ҳалол одам ва юксак эътиқод йўқ эди. Унингча бирор бир эзгу ишга тўғри йўл билан эришиб бўлмасди. У ҳар бир одамнинг муваффақиятига шубҳа ва паст назар билан қарар, ўша одам ҳақида ҳеч кимнинг хаёлига келмайдиган фиксүфасод гапларни ўйлаб топарди...

Жони халқумига келган Раҳматов олдида турган сиёҳдонни менга қараб отди. Сиёҳ унинг юзи аралаш елкасига тўкилди. Сўнг у сўкинганча ташқарига чиқиб кетди.

¹ Ҳайдаганинг беш эчки, ишқиринг тошни ёради, демоқчи.

Мен ҳаяжонимни босиб, деразадан кўриниб турган далага тикилганча ғамгин ўтирардим. Дераза остида ўнинчи синф ўқувчилари шивирлашарди. Ойнадан уларнинг ташвишли чеҳраларини, қошлари чимирилиб ниманингдир маслаҳатини қилишаётганини кузатардим. Улар мен ўтирган хонага имо қилиб ўзаро тортишардилар. Булар менинг маслақдошларим, жангчиларим эди. Ниҳоят, улардан бири мени кўриб қолди. Беихтиёр кўзимни қисиб, жилмайдим. Бошим билан хонага қиришга ишора қилдим. Болалар менга ҳайрат ва таажжуб билан тикилиб туришарди.

— Қалай? Сизларни зиқновга олишмаяптими? — деб сўрадим улар хонага киргач.

Болалар бир-бирларига қарашди.

— Бизга дўқ-пўписа қилишяпти, — деди Бувражаб исмли сепкилли қиз. — Мактабдан ҳайдаймиз дейишяпти.

— Хўш, хўш?..

— Шу, — деди у ёнидагиларга қараб паст овозда.

— Юринглар, яйловга чиқиб гаплашамиз, — дедим ўрнимдан туриб эшик томон юрарканман.

Қишлоқ подаси ҳайдаб чиқиладиган сайхонликка етганда, давра қуриб ўтирдик.

— Муаллим, сизни ишдан ҳайдашяптими? — деди болалардан бири йиғламсираб.

— Агар сизни ҳайдашса, биз ҳам бу мактабдан кетамиз!

— Мени ҳеч ким, ҳеч қачон ҳайдай олмайди. Мен ўзим кетяпман. Бу деганим, сизлар билан ажралишиб кетамиз деганим эмас... Борган жойимда сизларга янада кўпроқ фойдам тегади.

— Қаерга кетасиз, муаллим?

— Қаерга?

— Нега кетасиз?

— Кетманг!

— Биз сизга ўрганиб қолганмиз!

— Кетманг, муаллим!

— Ҳадемай, ўзларинг ҳам учирма бўлиб кетасизлар. Мен ҳам сизларга ўрганиб, суяниб қолгандим. Лекин доимо бирга бўлишнинг иложи йўқ. Мени район газетаси редакциясига ишга таклиф этишяпти. Бу менинг азалий орзуим. Энди бундайларга қарши қалам билан курашамиз.

Улар бир-бирларига қараб, жимиб қолишди.

— Ура! — дея қичқирди болалардан бири. — Ура! Энди уларни бошлаб фельетон қиласиз!

— Бир бопланг, муаллим!

— Ура!

Сўнгра биз хайрлашдик. Негадир шунда менинг кўзимдан тирқираб ёш чиқиб кетди. Кап-катта болалар, бўй етиб қолган қизлар бўйнимдан қучиб хайрлашганда довдираб, ўзимни йўқотиб қўйдим.

VII

Боғдаги тинчлик ва осудаликдан карахт эдим. Олчазор тарафда иштиёқ билан сайрай бошлаган булбулларнинг овозидан ҳайрон бўлиб, соатга қарадим: бир ярим соатлар чамаси айланибман. Ҳалигина Ойқор чўққисидаги ой тепага келиб қолибди. Карим Усмо нович уйғониб қолгандир деган ўйда измига қайтди. Хонасининг деразаси очикмикан? Йўқ, очилмаган бўлса керак. Нега боя шу фикр хаёлимга келмади-я.

Эшикдан мўралаганимда, Усмонов шифтга тикилиб ётарди.

— Анчадан бери кутяпман. Боғ айландингиз, ше-

килли, — деди ҳорғин овозда. — Агар малол келмаса, деразани очиб қўйинг. Ҳаво жуда салқин ва тоза бўлса керак. Озгина мизғибман.

— Мен хабар олгандим. Ухлаб ётган экансиз, — дедим деразани очиб қўйиб у кишининг оёқ томонида турган стулга ўтирарканман.

— Қаранг-а, қандай соф ҳаво кирди хонага, — деди украгини тўлдириб нафас олган Усмонов.

— Узр, боя очиб қўймабман, — дедим хижолат чекиб.

— Ҳечқиси йўқ, раҳмат. Ҳалиям сизнинг борингизга шукр деяпман, бўлмаса билмадим ҳолим нима кечарди. Қўрқаман, учинчи инфарктдан. Учинчиси ҳақиқатан ҳам шундай ҳеч ким соғ қолмаган. Икки инфарктни ҳам ўша ёқда орттирганман. Билмадим, учинчиси қаерда... Ишқилиб нима бўлсаям уйда, янгангизнинг олдида... Сени яқкаю ягона тушунадиган, сен учун бутун ҳаётини бағишлаган аёлнинг қўлида жон бериш қанчалар катта бахт ва бахтсизлик эканини тасаввур эта оласизми? Алҳазар! Уйласам юрагим орқага тортиб кетади. Ҳаётнинг нималигини англаб етган одамга ўлимни ўйлаш нақадар қийин. Оқибатни эслаш шунчалар оғир бўлса, билмадим, жон таслим қилиш...

— Карим Усмонович, сизни тушкунликка берилдиган одам эмассиз деб ўйлайман. Бундай мулоҳаза юритиш, назаримда, табнатингиз учун ётга ўхшайди. Уйлайманки, сиз бир умр ўзлигингиздан чекинмай яшасиз! — дедим титроқ овозда.

Усмоновнинг кўзида ёш милтиради. Кўзини юмганда икки чеккасидан сизғиётган ёш ёстиққа оқиб тушди. Менинг ҳам кўнглим бўшашиб кетди. Ўрнимдан туриб хонада наридан-бери юрган бўлиб, деворга осиб қўйилган картинага тикилиб қолдим. Бу Иван Николаевич Крамскойнинг «Номаълум гўзал» асари эди. Ҳаёлимда бу гўзал аёл менга эътибор бермай, хона тўрида ётган Усмоновга «Кўп азоб чекаверманг, эртами-кечми ҳамма бирдек умрнинг интиҳоси ҳақида ўйлаб қолади. Совуққонроқ бўлинг, дунё ташвишлари олдида сизнинг бу қадар куйиб-пишганингиз аҳамиятсиз ва ўткинчидир. Одамлар кўзингизга қараб туриб сотқинлик қилдилар. Дўппи тор келганда ҳамма ўз кўмачига кул тортади. Камдан-кам одамларгина бир умр ўзлигингизга садоқат сақлайди ва ҳар қандай шароитда ҳақиқатни айтади. Ҳаммасига тупуринг! Ҳаммасига...» деяётгандек эди.

Ўгирилиб қараганимда, Усмонов ҳам мижжа қоқмай картинага тикилиб турарди.

— Крамской рус тасвирий санъатида янги йўналиш ва қарашларни бошлаб берган. Унинг эстетик қарашлари асарларидан ҳам қимматли, — дедим ҳамсуҳбатим томон юриб.

— Портретлари ҳам тенгсиз! — деди Усмонов ҳаяжонланиб. — Ана, Настасья Филлиповнага қаранг! Бизнинг устимиздан йиғи аралаш кулиб турибди.

Усмонов картинага термулиб умрининг ёрқин ва тақдоранмас дақиқаларини ўйлагандек энтикарди.

— Менимча, у кўпроқ Анна Каренинага ўхшайди. Настасья Филлиповнага ташқи кўриниши ўхшаса-да, у бутун қалби билан Каренина. Настасья Филлиповна бетгачопарроқ ва ҳеч нарсадан тап тортмайдиган аёл. Бу эса, қаранг, қандай маъсума, мағрур ва олижаноб. Ҳаммага яхшилик қилишни истайди. Лекин одамларнинг эзгу туйғуларини оёқ ости қилмоқчи бўладилар. Шунинг учун ҳам ёмонларга қаҳри қаттиқ. Ор-номус ва диёнат учун жонидан ҳам кечиши мумкин. Биласизми, мен Крамскойни қанчалик яхши кўраман. У дастлаб кўмилган Волково қабристонига ҳам борганман...

— Эҳ, укам-ей, укам! — дея энтикди Усмонов юра-

гани орзиқтираётган туйғуни босиб. — Қани энди шу самимийлигингиз учун ҳаёт сизни тақдирласа. Одамлар самимийликни ҳар доим ҳам тўғри қабул қилавермайдилар. Бизнинг бошимизга тушган тавқу маломатлар сизни четлаб ўтсин. Биз ҳам янгангиз билан ўзимизча еттинчи осмонда юрганимизда Москваю Ленинграддаги адабиёт ва санъатга дахлдор ҳар бир кўчага кириб чиққанмиз. Мен университетнинг иқтисод, у эса филология факультетига ўқирди. Бу соҳада у менинг кўзимни очган. Ушанда биз Пушкин уйда Крамскойнинг Достоевскийни ўлим либосида чизган асарини кўрганмиз. Унинг жасади ҳам куёшдек нур сочиб турибди. Ақл бовар қилмайди. Даҳшат! У ҳаётдан кўз юмганда, суратда шу қадар доно ва буюк бўлса, тириклигида қандай бўлган экан? Россия бундай даҳоларни қалбига қандай сиғдира олган, билмайман. Наҳотки, инсон заковати шу қадар чексиз-чегарасиз бўлса? Наҳотки, ақл-идрокнинг қамрови шунчалар кенг ва теран бўлса!..

Биз сукут сақлаганча картинага термулиб қолдик.

— Третьяков галереясида аслини кўрганман, — деди Усмонов жимликни бузиб. — Одамлар эртадан кечгача унга тикилиб ўтираверишади. Бири йиғлайди, бири ўйга толган, бири ҳайратдан ўзини қўярга жой тополмайди. Ана ҳақиқий санъатнинг кучи. Бизда ҳам қачондир ўша Крамскойлар давридек бир давр келиши, Ўзбекистоннинг асл рангини дунё бор бўй-басти билан кўриши керак. Лекин адабиёт ва санъатимизда ўлчов чатоқ. Ҳар қандай истеъдодни ўзимизнинг дақиқонусдан қолган тор ва эски қолипимизда ўлчаб кўраемиз. Сўзсиз, у бунга сиғмайди. Шундан сўнг боши ортиқ бўлса бошини, оёғи узун бўлса оёғини кесишга киришаемиз. Истеъдод — бу ҳамма нарсага бошқача, ҳеч кимнинг ҳаёлига келмаган кўз билан қараш, одамлар учун муқаддас бўлиб туюлган, лекин аслида уларни ўз қомига тортиб кетаётган барча нарсаларга қарши исён кўтармоқ, ҳалокатдан огоҳ этмоқ ва бир умр инсонларни ҳайратга солиб яшамоқдир! Фикрларим бачкана туюлиши мумкин. Уйлайманки, сиз мени, урилиб-сурилган собиқ амалдорни кечирасиз. Мен катта бир шахс эмасман, фикрлашим ҳам шунга яраша. Иқтисод фанлари доктори деган унвон ҳеч нарсани англамайди. Қаёққа тош отсангиз, фан кандидати ёки докторга бориб тегади. Қўлидан ҳеч бир иш келмайдиганлар ҳам ўзларини фанга уришяпти. Эртага у бир амаллаб доктор бўлиб олади-да, мансаб талаб қила бошлайди. Унвон унга мақсадлари сари боришига пиллапоя бўлиб хизмат қилади... Сиёсат ҳеч қачон ярим ақлларнинг тирикчилигига айланмаслиги керак! Ваҳоланки, бизда анчадан буён ва ҳозир ҳам шундай!..

Толиқди шекилли, Усмонов гапдан тўхтади. У чуқур ва оҳиста нафас оларди.

— Сал қолган шуням бекор қилишларига, — деди у анчадан сўнг. — Бундай ўйлаб қарасам, айб ўзимда. Илм йўлидан кетганимда тинчгина юрган бўлармидим. Амалга мағрур бўлган тўзар, деб шуни айтадилар. Ҳар қандай кишининг характерида озгина бўлса-да, амалпарастлик касали бўлади. Бировда кўпроқ, бировда озроқ. Инсон эртага нима бўлишини билмайди. Лекин илинж билан яшайди. Нимага? Буни ўзи аниқ-тиниқ тасаввур этолмайди. Узича, ғойибдан келажак катта бахтни кутса керак. Билмайдикки, бу бахт унга ўзи билан бирга шунча ташвиш-тахлика, рақиб ва душманлар олиб келишини. Қанчалик омадинг юришса, шунчалик сени жини суймайдиганлар кўпаяди. Сени ёмонлигинг ёки шу бахтга номуносиблигинг учун эмас, ўша омад ўзларига кулиб боқмаганлиги, бир умр тилга тушмай ўлиб кетишларини ўйлаб сенга ҳасад ва нафрат

кўзи билан қарайдилар. Бу дунёда ҳамма нарсанинг нисбийлигига, бахтнинг ҳам, омаднинг ҳам ўткинчилигига, мукамалликка интилган одам учун буларнинг бари арзимаган нарсалар эканлигига ақли етмайди уларнинг. Сенга халақит беришдан, турли бўхтонлар тарқатишдан лаззатланишади, бора-бора, бу уларнинг касаллигига, овунчоғига айланади, шу азобда қоврилиб ўлиб кетадилар.

Усмонов шифтга тикилиб, жимиб қолди. Мен унинг яна ҳаяжонланиб безовта бўлишидан ташвишланардим. Қони қочган юзлари оқариб, лаблари кўкиш тусга кирганди. Пешонасидаги ажинлар қаватланиб, қоши чимирилган ҳолда «Номаълум аёл»га тикилиб турарди. Мен унинг нигоҳидан, оти чиқмаган йигитдан, номи чиққан тепа афзал, деган маънони уқдим.

— Менга раҳмингиз келмасин, Нурзоджон, — деди у босиқ оҳангда бошини кўтариброк қўяркан. — Энди кеч. Биз ҳамма нарсани оочиқ-ойдин гаплашишимиз керак. Сезиб турибман, нималарнидир сўрамоқчи бўляпсиз-у, тортиняпсиз. Илтимос, тортинманг. Ҳадеб фалсафа сўйиверишим ноқулай. Турмушда мен шу-ғулланмаган катта-кичик ишлар қолмаган. Шунинг учун сизни қийнаган муаммолар хусусида фикрлашсак яхши бўларди, деб ўйлайман. Баҳонада мен ҳам ўз дардимни айтиб олардим.

— Сиз чарчаб қолмасмикансиз?..

— Энди бари бир ухлалмайман. Сиз ҳам бир кечалик уйқунинг баҳридан ўтинг. Фақат гаплашишимиз учун эмас, мени ёлғиз қолдирмаслик учун. Негадир ўзимни жуда ёлғиз ва нотавон сезяпман. Балки сизга дардимни айтиб, ичимни бўшатганим учунми, билмадим. Ҳарқалай, ҳеч қачон бундай аҳволга тушмаганман.

— Биласизми, мен сиздан нимани сўрамоқчи эдим. Эсингизда бўлса, обкомнинг биринчилиги вақтингизда ун комбинатидаги жиноий ишлар очилиб кетди. Ушанда одамлар сизни шу ишни бости-бости қилмоқчи бўлган ва шунинг учун жавобгарликка тортилди, дея гапиришганди. Ҳанузгача аслида нима воқеа юз берганини, ким айбодуру ким бегуноҳ эканлигини ҳеч ким билмайди...

— Бир хил ўйлаганимизни қаранг. Ҳозир ўзим ҳам шу воқеани айтиб бермоқчи эдим. Тўғри, менинг бу қадар абгор бўлишим бевосита ўша воқеа билан боғлиқ. Бундай номаълумлик узоқ йиллар давом этиб келган. Мендан олдинги секретарь пайтида ҳам. Ҳозир эса, ақл бовар қилмас даражада. Фақат бошқа усулда давом эттиришяпти. Бу усуллар юқоридан келган текширувчи, папка қўлтиқлаган ревизорларнинг етти ухлаб тушига ҳам кирмайди. Бир пачка ўн сўмликни чўнтакка уриб, кети чаноқ бўлиб қайтиб кетаверишади. Буларнинг ишлари Тошкент ва Москва билан боғлиқ. Аслида пул бўлиштириш масаласида орадан гап қочган-у, менинг оёғимга ҳам болта уриш учун бу масаланинг очилиши юқоридаги, айниқса, республиканинг ўзингиз билган масъул раҳбари Ғофуровга керак бўлган. Буни кейинчалик билдим. Менинг ўрнида бошқа одам, гап-сўзга тушунадиган киши бўлганда, балки бу жиноят узоқ йиллар мобайнида очилмай келавериши мумкин эди. Бу қопқон аслида мен учун қўйилганлигини билмаган ҳолда ташаббусни қўлга олиб, айбдорларга тегишли жазо берилишини қаттиқ талаб қилганман. Уларга ҳам худди шу нарса керак. Мен уларнинг кўз ўнгида ўз бўйимга ўлчаб лаҳад қазиганман. Улар буни мароқ билан кузатиб, ўз одамларига тегишли кўрсатмалар бериб туришган. «Ударник» совхозида цемент қўшилган аралаш озуқани еб юздан ортиқ қорамол нобуд бўлгач, бу гап бутун республикага тарқалди. Одамлар

ейдиган унларга оқтош қўшишган. Буни аввалига озроқ ҳеч ким билмайдиган миқдорда қилишган. Бу ҳали ҳол-ва. Йўқ бугдой ва арпани қабул қилиб олишлари, уни ишлаб чиқарилган маҳсулот сифатида яна ўша дон ўрнига пул кўтариб келган хўжаликларга юбориш жараёни узлуксиз давом этган. Миллион-миллион сўмлик жиноий операциялар амалга оширилган. Етиштирилмаган, ишлаб чиқарилмаган ва истеъмолчига етказиб берилмаган юз минглаб тонна қоғоздаги маҳсулотлар учун одамлар иш ҳақи ва мукофот олганлар, орден-медаллар билан тақдирланган, сизга ўхшаган журнал-листлар уларни кўрларга кўтариб мақтаб ёзганлар. Қаранг, бутун бир йирик жиноий жараён кишилар кўз ўнгида жасорат тимсоли қилиб кўрсатилган. Қаранг, биз номаълумликка қанчалик уста бўлиб кетганмиз. Бўлиб ўтган воқеаларни эсласам, ўзимни ғоят ғариб сезаман. Бу қилмишларимиз жамиятнинг илдиизига болта бўлиб тушяпти. Мен имкони борича курашдим. Бироқ, бу гирдоб ўзимни тортиб кетди. Мен сувни лойқалатиб қўйиб, уларнинг балиқ овлашларига халақит берардим.

Усмонов гапдан тўхтаб, тин олди. Унглиброк ётган бўлиб, яна менинг бошим оша картинага тикилди.

— Ҳаёт шундай экан, укажон, — деди чуқур нафас олиб армонли оҳангда. — Узоқни кўзлаб юрсанг, чалиб йикитишади, оёғингни остига қарасанг, пешонангни деворга уриб оласан...

— Ноқулай бўлса ҳам бир нарсани сўрамоқчиман, Карим Усмонович, — дедим ҳамсуҳбатимнинг нигоҳидан кўзимни олиб қочиб. — Сиз илмий тадқиқот институтининг оддий ходимлигидан обкомнинг биринчи секретари, КПСС Марказий Комитети аъзоси ва СССР Олий Советининг депутатлигига бўлган йўлни босиб ўтдингиз. Шунга қараб, бизда қобилиятли одамларнинг ўсиши учун, умуман, имконият бор деган хулосага келса бўладими? Гапнинг рости, бизда катта лавозимларга дипломатлаб пулни орқалаб от қўйганлар оз эмас. Бироқ ўша Ғофуров сизни ана шулар орасидан ажратиб олиб тарбияламаганми?

— Гапингизда жон бор, — деб жавоб қилди Усмонов анчадан сўнг ўйланиб. — Узолмаган отга узанги баҳона, деган ўйга борманг. Менинг ҳаётим, қўйни боқиб, семиртириб сўйиб еган кишининг тирикчилигига ўхшайди. Ҳамма гап Ғофуровнинг шахсий ишончини оқламаганимда. Унга партия ва давлат ишини қўйиллатадиган одам эмас, ўзи қилган ишни ҳам Ғофуровнинг ҳисобига ўтказиб, уни худо деб биладиган одам керак. Мен мана шуларни қила олмадим. Бундай ташқари «Усмонов Ғофуровнинг ўрнига келармиш» деган миш-мишларни тарқатиб, сўнгра бу гапни гўёки мендан чиққандек қилиб, жуда ишончли тарзда ва тегишли органлар орқали унга етказишган. Ожиз айниқса, ўз кучига ишонмаган раҳбар бундай гапларни овлаб юради. Бу тоифа одамлар бир қориндан талаши тушган жигари ва ҳатто фарзандига ҳам ҳадик билад қарайдилар. Бу ерда яна бир гап бор. Кубадан қайтганимда, Москвада мендан Ғофуров ҳақидаги шахсий фикримни сўрашган. Шунда мен ижобий фикр айтмагандим. Кейинчалик билсам, Ғофуров уларни ҳам қўлга олиб қўйган экан.

— Москвалик одам сизнинг гапингизни Ғофуровга айтганми? Агар бу рост бўлса, сиз ўша пайтда Марказий Комитетга бўлим мудирини қилиб тайинланмаслигингиз керак эди. Воқеаларнинг оқими мантиқан бундай зид бўлиб чиқмайдими?

— Буни сиёсат дейдилар, ука. Биринчидан, мен билан гаплашган кичик одам эмас. Бюро аъзоларида бири. Иккинчидан, у одам менинг ҳақлигимни билади. Ва шунинг учун ҳам Ғофуровга етказишга шошилмаган

Кейинчалик улар янада апоқ-чапоқ бўлиб кетиб, бу гаплар очилган бўлиши керак. Ундан ташқари мен республикага юқорининг яхши тавсияномаси билан келгандим. Масаланинг қолган томонлари Ғофуровга аён. Бир кун келиб, мендан бешбаттар аҳволга тушганида, балки ундан бу ҳақда сўрарсиз.

Иккимиз ҳам анчагача жимиб қолдик.

— Ғофуровда шундай бир одат бор, — деб давом этди паст овозда Усмонов. — Ҳузурига иш юзасидан кирверсангиз елкаси тиришади. Бирорта раҳбарнинг Ғофуров ёки унга тегишли одамлар ҳақидаги нохуш гапини айтиб кирсангиз, диққат билан тинглайди. Шундай одамларни у садоқатли деб билади ва саҳоват қилади. Ҳалол ишлайдиганларнинг йўлини қилиб қовушни тўғрилайди. Ўзбекистонда бундай аҳволга тушган битта мен эмасман. Ҳали бунинг ҳаммаси юзага чиқади. Ғофуров фаоришта ролини ўйнаётган уқувсиз актёр. У ўз мақсадига етиш учун керак бўлса жасадлардан зинапоя қилишдан ҳам тоймайди...

— Унчалик бўлмаса керак, — дедим ўзимни тўхтата олмай. Назаримда Усмонов сал ошириб юборгандек эди. — Ахир Ғофуров йигирма йилдан бери республиканинг биринчи раҳбари бўлса, наҳотки унинг хато ва жиноятларини ҳеч ким, ҳатто Москва ҳам кўрмаса?..

— Москвадагиларнинг юз фоиз бенуқсон ишлаётганига сиз кафил бўла оласизми? — деди Усмонов нигоҳини менга қадаб. — Балиқ бошидан... ука. Тўғри, фақат Ғофуровни қоралаш инсофдан эмас. Лекин у ҳар қандай катта ишни Москванинг рухсатисиз қилмайди. Аммо биз мустақил республикамиз. Москванинг биздан бошқа ҳам ташвишлари кўп. Шу боис қилмишларимиз нун эртага фақат ўзимиз жавоб берамиз. Ушанда Москва ҳам «алоҳида республикасиэлар, биз барча ишларингга аралашавермаймиэ» дейди. Айниқса, катта жиноятлар очилиб қолганда. Лекин бу пайтда гуноҳкор марҳумларни жазолаш учун суягини гўрдан олиб чиқиб, келида туймайсиз-ку!.. Биз уларнинг гўрига гишт қалаб, ўзимизни овутмоқчи бўламиз.

Усмонов кафти билан терини артиб, фикрини жамлаб, яна гапида давом этди:

— Ғофуров яхши ижрочи. Унга қандай кўрсатма беришмасин, дўндириб бажаради. Бундайлар сиёсатни йўналтирувчилар эмас, унинг қулидир. Раҳбар юргизилаётган сиёсатнинг олдида бормас экан, бу сиёсатнинг охири вой. У уқувсиз раҳбар ва олим. Унинг докторлик диссертациясини ёзиб берган одам ҳозир министр. Ана шу ноқобиллик оқибатида республикада ақл бовар қилмас ва давлат миқёсидаги жиноятлар содир бўлди. Энди у бор куч-қобилиятини кирдикорларининг очилиб кетмаслигига сарфляяпти. Бу эса, фақат садоқатли кишилар воситасида амалга оширилади. Лекин у бари бир одам танлашни билмайди. Оёғинг узангида турганда ҳамма сенга садоқат кўрсатади. Эртага Ғофуров отдан тушсин, ана шунда кўрасиз...

— Умуман, бизда этагига номоз ўқийдиган одам йўқ экан-да, — дедим ҳафсалам пир бўлиб. Кўпчилик қатори мен ҳам барча ҳурмат билан тилга оладиган таниқли раҳбар Ғофуров ҳақида яхши фикрда эдим.

— Буни билиш учун ўша қозонда қайнаш керак, ука. Лекин қайнаганларнинг ҳаммаси ҳам бундай нозик масалаларни англайвермайдилар. Аввало, у ерга бу ҳарсаларни чуқур тушунадиганларни йўлатмайдилар. Унақалар ҳам калласи кетишидан кўрқишади. Ғофуровнинг даражасини кўрсатадиган биринчи барометр атрофидаги одамлар. Улар катта ва улуг ишларни эмас, асосан амал курсисини йўқотиб қўймагликни ўйлай-

дилар. Бу ерда яна бир гап бор, — деди Усмонов бирпас хаёлга толиб. — Ғофуров ҳар қандай раҳбарни бирор хато ёки жиноят қилишига онгли равишда йўл қўйиб беради. Бу билан икки мақсадни кўзлайди. Биринчидан, шу пайтгача қилиб келинаётган жиноятларга шерик бўлган одам ўз-ўзидан ёпиғлиқ қозонни ёпиғлигича сақлаш учун курашади. Ғофуровга бундай кишилар сув билан ҳаводай зарур. Акс ҳолда барча тоат-ибодати бир пул бўлиши мумкин. Иккинчидан, агар ўша одам нобопроқ чиқиб қолса, уни йўлдан олиб ташлашга жиноят жуда асқотади. Унинг шиори, русча айтганда, «больше брать, дальше кидать». Республиканинг учдан бири қирилиб кетса ҳам Ғофуровнинг номига доғ тушмаслиги керак.

— Мен бир нарсага тушунмайман. Дейлик жуда катта арбобни ширмандаи-шармисор қилиб ишдан бўшатишди. Лекин у ўзини ҳақиқий арбоб ва ноҳақлик қурбони деб билади. Бироқ унга ҳақлигини исботлаш учун ҳеч қандай имконият йўқ. Амалда у барча нарсалардан маҳрум қилинади. Уни ҳайдаб, ўрнига келганлар эса ўзларини ундан ҳам яхши арбоб деб биладилар. Пайти келиб булар ҳам ўша арбобнинг ҳолига тушадилар. Бошқа бирлари келиб буларни ҳам савалаб-савалаб ўйиндан чиқариб юборади. Ва уларнинг деярли кўпчилиги келажаги қандай тугашини кўз олдига келтириб, яккаю-ягона садоқатли дўст — пул тўплай бошлайдилар. Халқ эса, қайси бир раҳнаманинг озига қарашни билмай, ҳайратдан ёқа ушлаб юраверади. Қани бу ерда мантиқ? Наҳотки пойдевор қуриб, бино тиклаганларнинг ҳаммаси ноҳақ бўлса?

— Ҳақсиз! — деди Усмонов шифтга тикилганича ҳаяжонини босишга уриниб. — Энг катта хатоимиз шундан иборатки, инқилобдан олтмиш йил кейинги фур-сатда биз халқни тўғри тарбиялай олмадик. Бунга халқ эмас, элнинг тепасида турганлар айбдор. Биз, коммунист ҳар қандай қийинчиликка бардош бериши, ҳар қандай ноҳақликка чидаши, унга қарши курашиши керак деймиэ. Биринчидан, ўша коммунистни шундай белини узинишадими, у ҳеч қанақа курашга ярамай қолади. Иккинчидан, бу ноҳақлик ва бир-бировига чоҳ қазишнинг чек-чегараси бўлиши керак, ахир! Наҳотки, биз олтмиш йилдан буён одамлар ўртасида барчага баробар оддий, инсоний муносабатларни ўрната олмасак. Менинг бир нарсага имоним комил бўлдики, қаерда инсон қадр-қиймати пасайиб боварерса, одамлар орасидан меҳроқибат кўтарилаверар экан, ўша жамиятда ҳеч қандай маънавий, ҳатто моддий юксалиш ҳам бўлмайди. Бу аҳвол давом этаверса, кишилар ҳақиқатга интилган сари ёлғонга эҳтиёж сезаверадилар ва ҳеч бир эзгу ишни ҳақ йўл билан амалга ошириб бўлмайди...

VIII

Усмонов кечаси қай маҳалда ётмасин эрталаб соат еттида туришга ўрганиб қолганди. Райкомнинг биринчи секретари бўлиб иш бошлаган пайтдан шунга одатланган. Ҳар куни эрталаб камида иккита хўжаликнинг далаларини айланиб, ишга ярим соат бурун келарди. Катта карвон қайси йўлдан юрса, кичик карвон ҳам шу йўлдан юради деганларидек, райком ходимлари ҳам ишга ярим соат олдин келадиган бўлишди. Аппарат ходимлари билан гаплашиладиган қисқа муддатли йиғилишларнинг бирида Усмонов иш вақти соат саккиз яримда эмас, тўққиздан бошланишини, биринчи раҳбарга қараб, ҳамма ярим соат илгари ишга келиши шарт эмаслигини айтди. Кун бўйи ўз функциясини уддалай

олмаган одам барвақт келиб ҳам, ишдан кейин қолиб ҳам тегирмон тошини жойидан жилдирмайди. Биз одамларга ўзимизни кечаю кундуз ишлаётган қилиб кўрсатишимиз шарт эмас. Бусиз ҳам кишилар ким қандай ишлаётганини билади. Қобилиятли, тартиб-интизомли ходим маълум иш соатида ўз вазифасини сидқидилдан бажаради. Агар у стол муштлайдиган бюрократ, одамлардан партбилет талаб қиладиган саводсиз, партиявий этикадан йироқ маданиятсиз киши бўлса унинг ҳар бир куни, ҳар бир соати халқ учун, партия учун зиён-дир... Шундай мазмундаги фикрларни Карим Усмонович областга ўтгандан кейин ҳам аппаратнинг партия мажлисида айтди.

Усмонов уйга келтирилган бугунги газеталарни кўраётганда хотини, доимо паст ва дардчил овозда гапирадиган Раъно Мардоновна область ички ишлар бошқармасининг бошлиғи Норқулов телефонда сўраётганини айтди. Норқулов уйга камдан-кам кўнғироқ қиларди. Демак, бир гап бор, хаёлидан ўтказди Усмонов.

— Эшитаман, — деди у одатига кўра.

— Ассалому алайкум, Карим Усмонович! Яхши ётиб турдингизми, Карим Усмонович! Саломатгинамисиз?..

— Раҳмат, раҳмат. Нима гап? — Норқуловнинг куюк саломини бўлди Усмонов.

— Ички ишлар министрлигидан келган оператив группа кечаси ўнинчи ун комбинатини босибди. Юқоридан кўрсатма бўлганга ўхшайди. Группа бошлиғи мен билан зўрға гаплашяпти, — деди ҳансираб Норқулов.

— Жиноят қилинган бўлса министрликдан келиб босадими, сиз ушлайсизми, нима фарқи бор? Бу факт ёмон ишлаганимизни кўрсатади холос, — деди Усмонов танбеҳ оҳангида.

— Бунинг оқибати яхшиликка олиб бормади, Карим Усмонович. Кўп одамнинг ёстиғи қурийди, — деди ҳаяжонини босолмай Норқулов.

— Обкомга келинг, гаплашамиз, — деди Усмонов телефон трубкасини жойига қўяркан.

Усмонов машинадан тушганда, навбатчи милиционер олдида область прокурори Насруллаев бетоқатланиб наридан-бери бориб келарди. Биринчи секретарнинг машинаси билан кетма-кет Норқуловнинг автоинспекторлар кўрганга симёғочдек қотиб қоладиган 00—02 номерли машинаси ҳам физиллаб келиб тўхтади. Прокурор ва генерал Норқуловнинг бирдан бу қадар безовта бўлаётганидан ажабланган Усмонов таажжубини сездирмасликка ҳаракат қилиб, одати бўйича навбатчи милиционер билан илиқ саломлашди, ҳолаҳвол сўраган бўлди.

— Ҳаммаси жойида, ўртоқ биринчи секретарь! — дея честь берди ёшгина қишлоқи йигит ўзига ярашмаган йўғон ва расмий оҳангда.

Усмонов бу содда ва тўпори йигитга «ҳаммаси жойида эмасга ўхшайди-ку, оғайни» дея ҳазиллашмоқчи бўлди-ю, яна индамади. Прокурор ва оғир гавдасини селкиллашиб зинапоядан чиқиб келган Норқулов билан кўришиб, биргаликда лифтда кўтарилди.

— Ташвишларинг бирми дейман? — деди Усмонов қабулхонага киришганда Норқулов билан Насруллаевга қараб ва шу қисқа фурсат ичида уларнинг бир-биридан ҳадиксираётганини, орада қандайдир сир борлигини пайқади. Прокурор билан генерал ноқулай аҳволга тушиб қолишди. Усмонов уларни алоҳида-алоҳида қабул қилиб бўлмаслигини, агар шундай қилса орадан гап қочишини сезди-да, секретарь қиз билан саломлашиб, индамай хонасига кириб кетди.

Усмоновнинг орқасидан бугунги почтани олиб кирган секретарь қиз прокурор ва Норқуловни кабинетга

таклиф этганида, улар пайдан фойдаланиб ўзаро келишиб олишган шекилли, юзларида сохта табассум билан хонага отланишди. Аслида Усмонов уларни шу ниятда қабулхонада қолдирганди.

Насруллаев билан Норқулов хонага кирганда, Усмонов телеграммаларни ўқиётган эди. «Ярим йиллик планин шараф билан бажардик, социалистик мажбуриятни уддаладик...» Гўё шу билан ҳамма муамма ҳал бўлгандек, буни қандай бажаришгани ҳам жумбоқ хаёлидан ўтказди Усмонов. Киши табиатида нотўғри яшаш ва ишлашга мойиллик, ўчлик нимадан келиб чиқаркан-а? Ақли заифликданмикан? Бундай десанг, ҳаммани ақли заиф деб бўлмайди-ку. Ҳатто айримлар ҳаёти қил устида турган бўлса ҳам жиноятга қўл урадилар. Бунга сабаб нима? Сабаб шуки, ҳар бир мансаб учун бериладиган поранинг миқдори белгилаб қўйилган. Буни ҳал қиладиган масъул шахс шу «соққа»ни ўздан илгари ишлаган киши ҳам олганлигини, ундан кейин келадиган одам ҳам олмасдан қўймаслигини билади. Пора берган одам эса, сарф-харажатини ўн ҳисса қилиб чиқариб олади. Пораўрлик шу тариқа ўзининг ички қондалари асосида ривожланадиган, тўхтатиб бўлмайдиган механизмга айланди. Уни тўхтатмоқчи бўлган ёки шартларга бўйсунмаган одамни четга суриб чиқариб юборишади. Одамларнинг тузалишдан кўра бузилишга майли кучли. Нега шундай экан-а? Мана бу ҳуқуқ-тартибот ҳомийларининг кўзлари айтиб турибди, ўзлари ҳам соғ эмас... Шундай бўлгач, нопокликка қарши қандай кураш олиб бориш мумкин? Наҳотки, ҳаромхўрлик олдида қўлдаги қуролни ташлаш керак бўлса?..

Усмонов бюро ўтказадиган катта столда ўтирарди. Ўқиётган қоғозидан бош кўтармай, хонага кирганларни қўли билан жой кўрсатди. Ундан уч стул нарида Насруллаев ва Норқулов ёнма-ён ўтирарди. Насруллаевнинг саҳт-сумбати келишган, қорачадан келган юзидан нимадандир ҳадик, лекин давлат аҳамиятига молик ғоят бир муҳим ишдан ёки шундай ишларга алоқадор кишиларга хос ясама жиддийлик бор эди.

— Эшитаман, — деди Усмонов киприк қоқмай уларга тикиларкан.

Норқулов Насруллаевга қаради. Насруллаевнинг хижолат чекиб гап бошлагани қорамғиз юзида деярли сезилмасди. Буни фақат унинг кўзларидан пайқаш мумкин эди.

— Саид Норқулович сизга учини чиқарган масала, — деди Насруллаев Усмоновнинг кўзига бир қараб қўйиб. — Уша оператив группада республика прокуратурасидан ҳам одам бор экан. Иш катталашадиганга ўхшайди. Комбинатда камомад катта бўлса керак. Кавлаштирса, бир неча йил бурунги ишлар ҳам очилиб кетади. Бу анча-мунча обрўли одамларга бориб тақалади. Шу масала хусусида олдингиздан ўтмоқчи эдик. Сал эҳтиёт бўлиш керакмикан?

— Сизнинг фикрингиз? — дея Норқуловга қаради Усмонов.

— Менинг фикрим ҳам шу. Агар ҳамма ишни қонун-қонидаси билан қиладиган бўлсак, комбинатда ишлайдиганларни бир четдан қамашга тўғри келади...

Кутилмаганда қизил телефон босиб-босиб жиринглади. Усмонов трубкага қўл узатди.

— Алайкум ассалом, Неъмат Назарович, раҳмат! Ўзингиз? Районда тинчликми? А-ҳа...

Узунбулоқ райкомининг биринчи секретари Неъмат Назаровнинг сўзини Насруллаев билан Норқулов аниқ-тиниқ эшитиб туришарди.

— ...Ўзимизнинг ўнинчи ун комбинатидан райондаги новвойхонага олиб келинган юз тонна ундан нон

пишириб бўлмаепти! Новвойлар унга оқ кум аралаштирилган дейишяпти! Ҳатто ўзим ҳам бориб кўрдим. Ҳамир ғижирлаб ётибди! Одамлар райкомга шикоят қилиб кела бошлашгандан кейин сезиб қолдик! Пиширилган нонни еб кўрдим. Қабиҳлик бу, Карим Усмонович! Кўчага чиқишга ҳам уяляпман! Энди бу ёғини эшитинг! Балки бу телефонда айтадиган гап эмасдир... «дарник» совхозига олиб келинган аралаш озуқага эменг кўшилган экан! Юздан ошиқ қорамол нобуд бўлибди. Совхоздагилар бир ойгача индашмаган. Эшитишимча, ун комбинати катталаридан кимдир келиб, дамларингни чиқарманглар, қанча молларинг нобуд бўлса тўлаймиз, деган эмиш! Бошим қотиб қолди. Ҳозир хабар қилишларича, қандайдир оператив группа совхозни босибди...

— Тушунарли, Неъмат Назарович! Менинг олдимда худди шу масалада ўртоқ Насруллаев билан Норқулов ўтиришибди. Ҳозир Норқулов ўз ходимлари билан районга етиб боради. Вазиятга қараб мен ҳам ҳаракат қиламан! Воқеага фақат тўғри кўз, қонун талаблари асосида ёндошиш лозим. Бошқа гап-сўз бўлиши мумкинмас. Пиширган ошларини ўзларига едириш керак. Айбдорлар ҳам, уларга хайрхоҳ бўлганлар ҳам четда қолмасин.

Трубкини қўйгач:

— Вазиятни билиб, ўша ердан менга телефон қилинг,— деди Усмонов Норқуловга.— Ҳеч нарсани эътибордан қочирманг. Ишни бости-бости қилиш ҳақида эса, гап бўлиши мумкин эмас.

Норқуловга берилган бу топшириқ Насруллаевга ҳам тегишли эди. Норқулов ҳеч нарса бериб, гавдасини силкитганча хонадан чиқди. У чиқиб кетгач, Насруллаев пича билан тортганини зийрак Усмонов пайқамай қолмади.

— Янглишмасам, бир нима демоқчига ўхшайсиз,— деди Усмонов сигарета қутисини очаркан, Насруллаевга жиддий тикилиб.— Ўйлайманки, орамизда ҳеч қандай сир бўлиши мумкинмас. Ишончсизлик ва ҳадик бор жойда хиёнат болалайди, Омон Насруллаевич. Биз биргалашсак, мана шу жиноятларнинг олдини олса бўларди. Лекин бунинг уддасидан чиқолмадик.

Насруллаев бир зум каловланиб қолди. Усмонов деразадан ҳовлига маъюс тикилганча сигарета тутатди.

— Мени кечиринг, Карим Усмонович. Ўйлаб кўрсам, бу гапни сиз ишга келган дастлабки кунларда айтишим лозим эди. Ҳар хил хаёлга бориб, журъат этмагандим. Аслида ўзимиз бу жиноий ишни қўзғандик. Кейин билсак, комбинат йўқ донни бор қилиб ишлаб чиқиб, хўжаликларга қоғозда жўнатиб, областнинг ғалла планини кўтариб юрган экан. Буни обком ва оближрокомдагилар ҳам яхши билишарди. Жанжал катталашиб, республика прокуратураси, Олий суд ва Марказкомгача борди. Охир-оқибатда биз, шахсан мен, «Бу унчалик жиноятга кирмайди, бу ишни одамлар ўзлари учун эмас, халқ учун, халқнинг обрўси деб қилишган», деган оғзаки мужмал жавобни олдим ва ишни ёпишга мажбур бўлдик. Олий суддагилар ҳам юқоридан кўрсатма олишган шекилли, «бундай ишлар яқин йилларда Олий судда кўриб чиқилмаган, ўзларингни обкомларинг билан гаплашинглар», дейишди. Хуллас, ўша пайтда биз тўғри оқидан кир излаган одамга айлиниб қолавердик. Иш бости-бости бўлиб кетди. Бугун эса... Энди иш қилиб, емаган сомсага пул тўламасак бўлгани.

Насруллаевнинг чеҳрасидан ташвиш аломати сезилиб турарди. Усмонов унинг ҳамма гапни айтмаганлигини пайқайди. Лекин асосийсини айтди-ку, лозим бўлганда яна айтар, дея хаёлидан ўтказди у гапирганда

бақбақаси селкиллаб турадиган Насруллаевни ён томондан кузатиб.

— Бу жиноятлар бор бўй-баста билан очилса, оқибатда нималар юз беришини тасаввур этасизми? — деб сўради Усмонов сигаретасини кулдонга босиб ўчираркан.

— Ҳа, — деди қисқа сукутдан сўнг Насруллаев. — Жиноят бошида турганлар усталик билан чап бериб, топшириқни бажарганлар балогардон бўлади.

— Аниқроқ айта оласизми, кимлар бунга бевосита айбдорлигини?

— Биринчи айбдорлар жиноятни амалга оширган ва уларни рағбатлантирган одамлар. Аниги, комбинат директори Акрам Аминов, область дон тайёрлаш идорасининг директори Ҳасанов. Қолаверса, обкомнинг қишлоқ хўжалик бўйича секретари билан оближроком раиси ҳам бу тирикчиликдан беҳабар деб айтолмайман. Ундан ташқари собиқ биринчи ҳам буни билмайди деб бўлмайди. Карим Усмонович, мени кечиринг-у, лекин бир нарсадан сизни оголантиришим керак. Сиз областда олиб бораётган ишлар, кадрларни алмаштиришингиз Тошкентдаги катталардан кимгадир, ёқмаяпти, чамамда. Мен кейинги ўн беш йилда шу атрофдаги учта областда прокурор бўлиб ишладим. Бунақа ишларни кўравериб, чарчаганман. Бу иш аслида сизга қаратилган эмасмикан, деб ўйлаяпман. Одатда, улар ўз одамлари ишлаётган областларда бунақа қилишмайди. Улар биздан кимнидир қаттиқ жазолаш ниятида, шекилли. Агар сиздан бошқа раҳбар деб ўйласак, улар бу ишни ўша пайтда аллақачон қилишарди. Шунинг учун сиз ўн баробар ҳушёр бўлишингиз керак. Агар иложи бўлса, дарвозангиз олдида тузукроқ пост қўйдириг. Акрам Аминов дегани ҳар нарсага қодир одам. Бу қадар очик ва тўғри ишлашингиз бюро аъзоларининг ҳам елкасини тириштираётгани сир эмас. Чунки биз ҳамма ишни халқ билан бамаслашад ва унинг кўз олдида қилишга ҳали ўрганганимизча йўқ. Халқда ўзимиз юргизаётган сиёсатга сохта хайрхоҳлик уйғотмоқчи бўламиз. Сиёсатни чуқур ва нозик тушунган одамларгина бу найрангбозликни сезадилар. Мишмишга ташна оломон эса, шундай экан-да, деб бир гапга ўнта кўшиб, бир-бирининг ҳақиқатдан йироқ гапини муҳокама қилиб, маъқуллаб юраверади. Одамларга мунозара учун мавзу, от қўйиш учун чортоқ бўлса бас. Биз, тентакни қочган томонга қараб қув, деган гапни шиор қилиб олганмиз. Бундан чиқадики, қочган тентак бўлгандан кейин бутун ишини йиғиштириб қўйиб, липасини кўтарганча, уни қувиб юрган ҳам соғ эмас.

Насруллаев бошлиқнинг вақтини олмаяпманмикан, деган ўйда соатига қаради. Сўнгра нима дейсиз дегандек, Усмоновга тикилди.

— Гапларингиз тўғри, буни чуқурроқ ўйлаб кўриш керак. Бафуржа бир гаплашамиз. Энди айтинг-чи, коммунист сифатида Норқулов ҳақида қандай фикрда-сиз? — деди Усмонов.

— Қийин масалани сўрадингиз? — деди Насруллаев тўғриси айтишдан хижолат чеккандай. — Яхши фикрда эмасман. Милиция ходимлари орасида у ҳақда «танга берсанг ҳам олади» деган гап юради. Бу бежиз эмас. Норқуловнинг савиясидаги бошқа одам ҳам шу вазифада ўтирса, у қилган ишни қилади. Милиция органларида кадрларнинг даражаси жуда паст. Касби-кори йўқ, бирор тузукроқ ишнинг бошини тута олмаган баъзи ёшлар ҳам милицияга ишга қиряпти. Шапканинг соясида, юмалоқ-ясси қилиб сиртдан бирор олий ўқув юртини битириб, ишлаб юришибди. Қарабсизки, йиллар ўтиб, елкадаги юлдузлар кўпайиб, бир кунги Норқулов-

дек танасини зўрға кўтарадиган генерал бўлиб етишишади.

— Тўғри. Бироқ прокуратура ва судлов органлари кадрлари состави-чи?... Судларнинг кўнгилни айнитадиган даражада саводсиз ёзилган ҳукмларини кўп ўқиган бўлсангиз керак, — деди Усмонов, аввал ўзингга боқ, деган маънода.

— Ўқиганман, нимасини айтасиз. Бу соҳада ҳам иш чатоқ. Ҳуқуқшунослик факультетларига шу соҳага майли бор, қобилиятли болалар эмас, пулдорларнинг фарзандлари киришапти. Булар ўқийди дейсизми?

— Майли. Бу ёғини кўраверамиз. Ишларнинг боришини кузатиб туринг. Жумладан, Норқуловнинг хатти-ҳаракатларини ҳам.

Усмонов Насруллаевни эшиккача кузатиб қўйди. Сўнгра қайтиб келиб, давлат хавфсизлик комитети область бошқармаси бошлиғининг номерини терди...

IX

Карим Усмонов уйига кеч соат ўнларда қайтди. Ювиниб, чой ичишга эндигина ўтирганда, хотини норози қиёфада, телефонда сўрашаётганини айтди.

— Нотаниш одам, салом-алиги ҳам ғалати, — деди Раъно Мардоновна зийрак кўзларини эрига қадаб. — Кечаси ҳам тинч қўйишмайди.

Усмонов телефон трубкасини олди.

— Саломалайкум, ўртоқ Усмонов, — деди нотаниш овоз.

— Салом.

— Сиз мени танимайсиз! Лекин гапларимни яхшилаб эшитиб олинг! Бу сизга ҳам, бизга ҳам муҳим! Агар гапимизга амал қилмасангиз, келажакда биз яна учрашамиз. Бироқ бу учрашув яхшилик билан тугамайди. Сиздан битта илтимос ва талаб! Ун комбинати иши бўйича кўпам жон куйдираверманг! Сиз учун бу қимматга тушиши мумкин! Мени тўғри тушунинг! Ҳамма ишни ўша комиссия аъзоларига қўйиб бераверинг! Улар билан ўзимиз гаплашамиз! Акс ҳолда фалокатдан ҳеч ким сизни қутқариб қололмайди! Саломат бўлинг, оғайни!..

Ҳаяжонсиз ва совуқ, худди тайёр матнни ёддан айтиб бергандай тин олмасдан гапирган киши жавобни ҳам эшитмай трубкани тарақлатиб қўйди. Усмонов қисқа-қисқа гудокка қулоқ тутганча бир зум туриб қолди. Овқатланиш учун ўтирганда ҳам карахтлиги тарқамади. Ҳаёлига беихтиёр, колхоз раиси Ҳақимов билан ун комбинати директори Аминов келди. Ҳақимов Аминовни қутқариб қолиш учун ҳаракат қиляпти. Унинг гапига область ижроия комитетининг раисидан тортиб, бошқа ҳамма раҳбарлар қулоқ солади. Фақат Усмонов ўз билганидан қолмайди. Усмонов билан тил топишиб бўлмади. Энди у билан бошқача усулда гаплашиш керак. Усмонов бу кўнғироқ ҳақида хавфсизлик бошқармаси бошлиғига айтмоқчи бўлди-ю, фикридан қайтди. Кейинги пайтда у ҳам Усмоновдан ўзини олиб қочадиган, воқеа ва ҳодисаларга ўз фикрини билдирмайдиган одат чиқарди. У ҳам ўшалар тарафида, шекилли. Хуллас, бу ерда катта бир гап бор.

Эртаси куни эрталаб соат ўн яримларда махсус ҳукумат станциясининг телефони жиринглади. Усмонов иккинчи кўнғироқдан сўнг, трубкани кўтарди.

— Саломалайкум, ҳорманг, Карим Усмонович! — деди хирилдоқ овозда Марказий Комитет секретарларидан бири. — Ун комбинатида нима гап? — деб сўради у шу масалага доир махсус рапорт сталининг устидан турган бўлса-да. — Наҳотки, аҳволнинг шу даражада етганини пайқаманган бўлсаларингиз? Республи-

канинг номига доғ туширадиган воқеа юз берибди-да?! —

Республиканинг номига доғ туширадиган гаплар ҳали олдинда, — деди Усмонов босиқ оҳангда. — Бу ҳаммамиз учун оғохлантириш. Дуч келган ун комбинати ёки пахта тозалаш заводини текширтириб кўринг, ана шунда биласиз ҳақиқий аҳволни. Яхши бўлди, бу соҳадаги давлат жинойатчилигини биринчи бўлиб биз очиб берамиз. Ўз навбатида, бу бошқаларга ҳам туртки ва сабоқ бўлади. Эртага ўзим Тошкентга бормоқчиман, бафуржа гаплашармиз...

Бундай жавобни кутмаган Марказий Комитет секретари гапини йўқотиб қўйди. Унинг хайрлашаётгандаги сўзидан «Сен Усмонов тинч ўлмайдиганга ўхшайсанов» деган шамани уқса бўларди. Усмонов ўзича бу кўнғироқнинг тафсилотини таҳлил қила бошлади. Одатда, бундай пайтда вазиятни билиш, гоҳида эса кўнғил сўраган бўлиб биринчининг ўзи кўнғироқ қиларди. Бу кўнғироқ ҳам унинг кўрсатмаси билан бўлган. Энди Усмоновнинг гапини тармоқ секретари оқизмай-томизмай Ғофуровга етказди. Каттакон ўзини олиб қочдим, демак, бу яхшиликдан далолат бермайди. Ундан ташқари давлат аҳамиятига молик бундай операцияга юқоридагиларнинг рухсатисиз қўл уришмайди. Демак, улар бу ишдан манфаатдор. Иш оғир кўчадиганга ўхшайди. Усмонов, ожизлик қилиб қоласан, шекилли. Уйнашмагин арбоб билан деган гап бўлмаса эди. Бунинг устига кечаги кўнғироқ. Ҳам тепадан, ҳам пастдан. Мана сенга ҳаётий спектакль, Усмонов. Ечимини ўзинг топиб олавер. Насруллаевга кўнғироқ қилсаммикан? Телефонларга ҳам ишониб бўлмайди. Яхшиси, чақиртиргани маъқул. Усмонов Насруллаев билан бирга тушлик қилиб, маслаҳатлашмоқчи эди. У билан иложи борича эркинроқ, норасмийроқ ҳолатда гаплашиш керак. Кўпни кўрган Насруллаев ернинг остида илон қимирласа билади.

— Сиз билан бафуржа гаплашиш учун тушлик пайтига чақирдим. Узр. Балки бизнинг тушлигимиз сизга маъқул келмас. Лекин сидқидилдан меҳмон қиламиз, — деди Усмонов сабзи сувидан ҳўплаб, маккажўхори ёғида қовурилган пиёзга қалампир сепаркан.

— Мен тушликда уйга қатнайман. Гапнинг рости, ресторан ва ошхоналарнинг овқатини еб бўлмайди. Шу соҳаям ҳеч ўнгарилмаяпти-да, — деди Усмоновнинг қаршисида ўтирган Насруллаев овқатга қўл ураarkan.

— Ошхоналаримизнинг таомини еб бўлмайди деб, сиз билан мен йўламаганимиздан кейин у ерда аҳвол тузалармиди. Бизга доимо соя-салқин жойда, алоҳида таом пиширишади. Халқнинг нима еб, нима ичгани билан ишимиз йўқ. Облаstdан вакил бўлиб борсак ҳам зиёфатни еб, хурмачамизни ароққа тўлдириб қайтиб келамиз. Совға-салом ҳам қилишади. Район ва хўжалик раҳбарлари шаънига қадаҳ кўтариб, ёлғон справкани ўзларига ёздириб қайтиб келаверамиз. Ишнинг ва халқнинг асл аҳволини яширамиз. Биласизми, ҳали жойларда ҳафтасига бир кило гўшт емайдиган оилалар бор. Биз эса, минбарни ағдаргудек бўлиб мақтаниб, аюҳаннос солиб юрибмиз. Мен ўз тажрибамдан келиб чиқиб, шунга амин бўлдимки, ҳеч қачон яхши нутқ сўзлаган одам яхши ишламайди. Эскилар ҳам айтишади-ку, худо камдан-кам одамга икки томонлама беради деб. Бу гапда жон бор. Икки томонлама худо ёрлақганлар даҳо, ё ҳақиқат йўлида қурбон бўладилар.

Насруллаев Усмоновнинг гапига қулоқ солиб, хатмат юзасидан овқат емай турарди.

— Кечирасиз, диққатингизни бўлганим учун. Қани, овқатга қаранг. Сиз меҳмонсиз. Ўзим минбарда туриб Ватан учун жанг қиладиганларни танқид қилатуриб, ов-

қат устида ҳам ваъз айтяпман,— деди кулиб Усмонов.

— Гап ҳам ўтиришнинг каштаси,— деди Насруллаев биринчи секретарнинг гапини маъқуллаган бўлиб.

Ибн Сино эрталаб анор, тушликда кўпроқ пиёз ва кечқурун асал тановул қилсангиз қонингиз кўз ёшидек тоза бўлади, деган экан. Шу сўзга амал қилишга ҳаракат қилмапман. Сизга ҳам маслаҳат бераман,— деди Усмонов сўхбат мавзусини буриб.

— Мен ҳам ётиш олдидан бир стакан қатиққа бир қошиқ асал солиб ичаман,— деди унинг гапига қўшилиб Насруллаев.

— Сизга маслаҳат беряпман-у, ўзим шунга амал қилолмайман.

— Одатда шундай бўлади,— деди Насруллаев миёнғида кулиб, ҳазиллашаркан.

Улар наридан-бери гаплашиб, тамадди қилишди. Чой ичгани юмшоқгина креслога ўтиришганда, Усмонов мақсадга кўчди.

— Ун комбинати хусусида сизда нима янгиликлар бор?— деб сўради у Насруллаевнинг паршонроқ кўринаётган чеҳрасига тикилиб.

— Бу ишга областнинг анча-мунча кишилари аралашади, шекилли. Кеча кечқурун кутилмаганда уйга тўлиб-тошиб «Ленинград» колхозининг раиси Акбар Ҳакимов келиб қолса бўладими. Жуда ноқулай аҳволда қолдим. Битта машинада ўзи келса, иккинчисига майда-чуйда, совға-салом ортиб келибди.

— Қахрамон ва депутат раисимизнинг ҳам пайтава-сига қурт тушиб қолибдими? Нима дейдилар?

— Ун комбинати масаласининг жиддийлигини сезган шекилли, нима бўлса бўлсин-у, фақат бу ишга Акрам Аминовични аралаштирманг, унда ҳеч қандай айбон йўқ, дейди. Ҳамма ишни ғирт саводсиз аралаш озуқа цехи билан ун тайёрлаш цехининг бошлиқлари ва омбор мудирлари қилган эмиш.

— Гўё ўзи жуда саводлидай,— деб луқма ташлади Усмонов.

— Мен бу билан Тошкент шуғулланаётганини, уни тинчатиш ёки бости-бости қилишни ҳеч ким бўйнига ололмастлигини тушунтирмақчи бўлдим. Бефойда. Мени ҳам колхознинг бригадири деб ўйлайди шекилли, тазйиқ оҳангида гапирди. Ҳатто республиканинг энг биринчи раҳбарининг номини тилга олиб, фалончижон билан шахсан ўзим гаплашаман, фақат сизлар бу ердан туриб чўғни кавламасаларинг бас, дейди.

— Биринчи унинг гапига қулоқ солади,— деди Усмонов дераза томон хаёлчан тикилиб.

Мен бугун «Ленинград» колхозида кейинги ўн йил мобайнида дон тайёрлаш планининг бажарилишини кўздан кечириб чиқдим. Қўрғоқчилик бўлиб, ғалла битмаган йиллари ҳам колхоз планни ошириб бажарган. Демак, колхознинг комбинат билан ўз ҳисоб-китоби, Ҳакимовнинг Аминов билан олди-бердиси бор.

— Қўрғоқчилик йиллари бу ишга қандай журъат қилишган? Жиноятнинг очилиб қолишидан қўрқишмаганми?

— У пайтларда қўшиб ёзиш, завод ва комбинатлардан маҳсулотни сотиб олиш бу қадар оммалашмаган эди. Шунинг учун буни биров пайқаса, биров пайқаманган. Билганлар ҳам Ҳакимовдан чўчишган. У йўлига келган бўлганларни турли йўллар билан тинчатишнинг ҳаридисини олган-да. Аминов пухта ва ҳисоб-китобли одам. Ҳакимов эса, ўқимаган, оғзи билан иш қилишга ўрганиб қолган эски раислар тоифасидан. У иккинчи Олтин юлдузни олиш учун колхозида ҳеч бир соҳа бўйича планлар бажарилмай қолишига йўл қўймайди. Ун комбинатига топширилди дейилган дон, аралаш озуқа сифатида яна «Ленинград» колхозига ва Ҳакимов

рўйхат қилиб берган хўжаликларга «тақсимланган». Бир неча ойдан сўнг, бу жиноятнинг изи йўқолади. Ем молларга «едириб» юборилади. Шунинг учун ҳам комбинатдаги ана шу асосий жиноятга урғу бермасдан, аралаш озуқага цемент ва буғдой унига тош қўшилганини ноғора қилишяпти.

— Нега улар пахта соҳасидаги бу хил жиноятларни очмай, ун комбинати билан пачакилашиб юришибди; Дуч келган пахта тайёрлаш пункти ёки заводида миллионлаб сўмлик пахтани сотишяпти-ку. Нега буни билмаганга олишади?

— Буни мендан кўра яхши биласиз-ку, Карим Усмонович,— деди Насруллаев қизарганча кулимсираб.— Ёки мени синамоқчимисиз?

— Синасам-синамасам, сизни яхши билмайман. Лекин қонуннинг таянчи сифатида фикрингизни эшитмоқчиман. Балки сиз мен билмаган нарсаларни ҳам биларсиз.

— Анча бўлди, Карим Усмонович, пахта хусусида текширув ёки бошқа бирор-бир иш олиб бориш таъқиқланган. Тўғридан-тўғри айтишмайди, албатта. Шама қилишади. Тушунсанг, тушундинг. Бўлмаса силлиққина қилиб ковушингни тўғрилашади. Хуллас, пахтага тил теккизиб бўлмайди.

— Виждон-чи? Виждон?

— Аксинча, ниманидир айтишга журъат этсангиз, сизни виждонсизга, халқ меҳнатини қадрламаётган одамга чиқаришади.

— Ўттиз еттинчи йиллар таъбири билан айтганда, халқ душмани денг.

— Шундай десаям бўлади.

— Айтинг-чи, бу аҳвол қачонгача давом этади?

— Бу нарса жуда чуқур томир отган. Уни таг-томири билан йўқотиш назаримда қийинга ўхшайди. Сабаби, одамлар бу ишга онгли ва онгсиз равишда қўл урадилар. Вақти-соати келиб, онгли равишда жиноят қилувчиларни тўғри йўлга солиш мумкин. Бироқ онгсизларни эпга келтириш учун жуда кўп вақт керак. Менимча, халқ тараққиёт ва талабнинг даражасига тайёр эмасга ўхшайди ёки уни нотўғри тарбиялаганмизми, тушунмайман.

— Гапингиздан, биз социализмга тайёр эмасдик, инқилобни ривожланиши ҳар хил бўлган мамлакатда амалга ошириш мумкин, бироқ социалистик жамиятни ҳар қандай мамлакатда қуриб бўлмайди, деган маъно чиқяпти.

— Шундай тушунсангиз ҳам бўлаверади. Бироқ Шарқ учун социализмдан қулай жамият йўқ. Масалан, Ўзбекистонни Шарқнинг исталган капиталистик мамлакатига солиштириб кўринг. Сиз чет элларда ишлаб келган одамсиз...

— Фикрингизни англадим. Ноқобиллиги, гумроҳлиги туфайли узоқ вақт ярим оч яшаган, бугунда ҳам иқтисодий муаммоларни ғоят машаққат билан ҳал қилаётган Шарқ учун барчага баробар тузум — социализм қулай демоқчисиз. Бироқ Шарқ одамларидаги бойликка ўчлик ва молпарастликка капитализм ҳам қўл келади. Шарқ одамлари, чўпни сенга бошлиқ қилиб қўйса ҳам бўйсун, деган ақида руҳида тарбияланган. Капиталистик жамиятда бу «чўп»ларнинг ҳаммаси шунчаки оддий чўплар эмас. Кишилар ўзларининг эксплуатация қилинишлари учун ўзлари руҳий ва амалий имконият яратиб қўйибдилар. Инсон зоти табиатан педант ва консерватор бўлади. Ҳатто уйингизда ҳам маълум жойга қўйган нарсангизни бошқа бирор ерга олиб қўйишса, сизга малол келади. Айниқса, оддий халқ шундай бўлади. Ўзининг бир амаллаб ўтказиб-ган кунига, ғимирлаб кечираётган ҳаёт тарзига таъсир этган ҳар қандай ташқи кучга тиш-тирноғи билан қар-

шилик кўрсатади, уни бирданги қабул қилолмайди. Унга битта нон ваъда қилсанг ҳам, ўзининг бир бурдасидан осонликча воз кечмайди. Қанчалик ҳалақит бермасанг, у шунчалик сендан рози бўлиб яшайди. Ҳатто баъзиларга болангни ўқишга юбор деган гап ҳам малол келади. Узича эчки боқтирганни афзал кўради. Бундайлар бизда ҳозир ҳам кўп. Халқнинг шу кайфияти капиталистик жамиятдаги ҳукмрон синф учун қўл келади. Қани энди уларга кенг халқ оммаси ҳатто қўл қўйишни ҳам билмаса. Халқ ўқиб, саводини чиқарса, эртага ўз ҳақ-ҳуқуқини талаб қилади, индинига кўчага намойиш қилиб чиқади.

Насруллаев Усмоновнинг гапини тинглаб ўтирар, аҳён-аҳёнда чой ҳўпларди.

— Сичқон сизмас инига, ғалвир боғлар думига, дегандек, ўзимизнинг думимиз хуржундаю яна фалсафа сўқамиз,— деди Усмонов ўрнидан туриб қўлини чоғиштирганча хона бўйлаб юраркан.— Ишлашдан кўра, маслаҳат бериш осон ва маъқул. Сиз тажрибали одамсиз. Ун комбинати масаласи қандай якун топади? Биз қандай йўл тутишимиз керак? Сизни аслида шунга қақиргандим.

— Шуниси борки, воқеаларнинг бориши сиз билан менга боғлиқ бўлмай турибди. Гапнинг пўскалласини айтсам, кимлардир бу жинойатга бизга ўхшаганларни ҳам тиркаб, секин-аста тузоққа илинтирмоқчи бўлишяпти. Ҳақимов сизнинг уйингизга боролмайди. Шунинг учун меникига келган. У Меҳнат Қаҳрамони, СССР Олий Советининг депутаты. Мени ўзи билан ҳисоблашишга мажбур деб ўйлайди. Сиз илгариги биринчи секретарлардек келган кунингиздан бошлаб ундан маслаҳат сўрамадингиз. Доимо унинг айтгани айтган бўлиб келганди. Қонун бўйича иш талаб қилсангиз, у сизни душман деб ўйлайди. У раис бўлгандан бошлаб шундай ҳаётга ўрганиб қолган. Иш билмас, ноқобил раҳбарлар уни ўргатиб қўйишган. У ўзича, нима иш қилсам тўғри, деб ўйлайди. Саводи бўлма-са-да, ўзини обком секретаридан устун чоғлайди. Узини халқдан чиққан доҳий санайди. Илгари у область раҳбарларини ишдан бўшатиб, ишга қўйдирарди. Ҳушига ёққан одамни жавобгарликдан олиб қолиб, ёқмагани жарга итариб юборарди. Сиз келганингиздан буён унинг фаолият доираси чекланди. У бунга осонликча қўнмайди. Битта-яримтанинг бошига етиб, сўнгра ўз бошини ейди. Сизга қўнғироқ қилганлар ҳам Ҳақимов билан Аминовнинг одамлари. Аминовни ҳали қамоққа олишгани йўқ. Аммо ҳибсга олишлари аниқроқ. Шунинг учун типирчилаб қолди. Ҳақимов мандан қониқарли жавоб ололмади. Демак, мен ҳам қора рўйхатга тушдим. Энди думимни тугдиришга киришади.

— Бутун қонун кучи қўлингизда, ҳақиқат сиз тарафда бўлса-ю, шундай деб ўтирсангиз... Билмадим, кимга суяниш керак?

— Карим Усмонович! Бу қадар очик гапирганлигим учун уэр. Сиз бир мени айтасиз. Иккимиз биргалашиб курашсак ҳам уларга бас келолмаймиз. Ҳақимовнинг колхозини ҳазил-чин аралаш область ичидаги бир давлат, дейишади. Унга хизмат қиладиган аҳмоқлар ҳам шу қадар кўпки, керак бўлса у бугун сиз нонуштада нима еб, хотинингиз билан не тўғрида гаплашганингизгача билиб олади. Масалан, кеча мен ходимларим орқали область статистика бошқармасидан колхознинг ўн йиллик дон маҳсулотлари тайёрлаш маълумотларини олдим, дейлик. У бундан ўша заҳотиёқ хабар топган. Бизда ишловчи, яъни, область прокуратурасидаги одамлар орқали у менинг хатти-ҳаракатимни кузатиб турибди. Ҳозир иккимизнинг бирга тушлик қилганимизни ҳам билади. Уйлайманки, бу хонада гапимизни ёзадиган аппарат йўқ. Шунинг учун суҳбатимизнинг асл

матнига у эга бўлолмайди. Лекин биз нима хусусда гаплашишимизни билади ва шунга қараб иш қилади.

— Наҳотки, унинг бошқа иши бўлмаса?

— Колхозда темир интизом бор. Бошида ҳеч ким турмаса ҳам ҳамма ўз ишини билиб қилаверади. Ҳақимовдан шу қадар қўрқишадими, ақл бовар қилмайди. Унинг нималарга қодирлигини сизга бир мисол билан айтиб берай. Мен эндигина иш бошлаган кунларнинг бирида олдимга эллик ёшлар чамасида эр-хотин кириб келишди. Йиғлайвериб, икковининг ҳақ кўзлари қизариб кетган. Эрак — районда раҳбарлик лавозимида, хотин — боғча мудираси бўлиб ишларкан. Мен улардан воқеани барча тафсилотлари билан ёзиб беришларини сўрадим. Эр-хотин бундан бош тортишди. Ҳақимов бизни ҳам ўлдирарди, дейишади улар кўзлари жовдираб. Аслида воқеа бундай бўлган экан. Улар институтни битириб колхозда ишлаётган ўғлини уйлантиришибди. Тўйга ташриф буюрган Ҳақимовнинг келинга кўзи тушибдию нияти бузилибди. Маст бўлиб, ёнидаги райкомнинг биринчи секретарига «ана шу гўзал билан бир кеча ётмасам, Акбар отимни бошқа қўяман», дебди. Тўй кечаси куёв ғойиб бўлибди. У участка инспектори куёвнинг йўқолганини баҳона қилиб, келинни уйдан олиб чиқибди-да, Ҳақимовга тутқазибди. Ранги-қути ўчган келин бир аҳволда ҳафтадан сўнг уйга қайтибди. Яна бирор ҳафталардан сўнг куёвнинг ўлигини дарёдан топишибди. Йигитнинг отаси эртаси кун олдимга келиб, ўртоқ прокурор, кечаги гапларни мен сизга айтмадим, сиз эшитмадингиз, ҳаммаси иғво экан, деди. Мана энди ўзингиз ҳисоб-китоб қилиб кўраверинг. Ҳозирча областда Ҳақимовга бас келадиган куч йўқ. У билан ҳисоблашмаган раҳбар бу ернинг сувидан ичмайди. Ҳеч ким инкор этолмайди-ган ва ҳеч қаерда ёзилмаган қонунга айланган бу Босмачи келбат шопмўйлов бу чол не-не ажойиб кадрларнинг бошини емади, дейсиз. Энди навбат сиз билан менга келганга ўхшайди.

— Сиз шундай деб ўйлайсизми?

— Ҳа! Орқасида тоғи борнинг, юрагида тоши бўлади, дейдилар.

— Унинг тоғи баланд дейсиз-да?

— Баланд бўлганда қандай. Дарахтнинг шохига болта урганда илдизи зирқирагандек, Ҳақимовга берилган зарбадан унинг тоғлари зирқирайди. Тоғларни асраш учун тепаликларни омон сақлаш керак. Уларнинг ақидаси шунақа. Бизда бундай ясама қаҳрамонлар тўлиб-тошиб ётибди. Буни мандан яхшироқ билсангиз керак. Ростини айтганда, Карим Усмонович, биз жуда кўп масалаларда орқага чекиндик. Энди кўп нарсаларни қайтадан бошлашга тўғри келади.

— Қайта қуриш керак, дейсиз-да?

— Бирор нима бўлса қайта қуриш мумкин. Акс ҳолда ҳаммасини бошқатдан бошлаш керак бўлади, демоқчиман. Нотўғри ва жинойткорона ишлаб жасорат кўрсатгандан кўра, умуман, ишламаган маъқул. Нотўғри меҳнат одамнинг ҳаётга қарашини бутунлай салбий томонга ўзгартириб юборади, уни маънавий қашшоқлаштиради. Буржуа жамиятида Ҳақимовга ўхшаганлар сўзсиз миллиардер бўлади. У ўзининг ақл-идроки, қобилияти ва одамийлиги билан бу даражага етмаган. Аксинча, айёрлик, устамонлик, ўзидан устун барча раҳбарларнинг беғамлиги ва бефаросатлиги, партиявий нормалар ва давлат қонунларини четлаб ўтишлар эвазига қаҳрамон бўлган. Гапига каттаю кичик қулоқ солади. Унинг аҳмоқона гапи ҳам бошқаларга доноликдек туюлади. Чунки одамлар узоқ йиллардан бери унинг телба-тескари сўзларига ўрганиб қолишган. Улар бундай, дўппини ёнларига олиб қўйиб, ахир, мана шу нарса ғирт аҳмоқлик-ку, бундан бошқачароқ ва яхшироқ бўлиши

мумкин эмасми, дея ўйлаб кўрмайдилар. Бу ғовларни бузиб, тилка-пора қилиб ташлаш учун маънавий инқилоб зарур.

— Бу инқилоб, аввало, одамларнинг виждонида бошланиши керак,— деб қўшиб қўйди Усмонов.

— Албатта, агар ўша виждон бўлса! — деди Насруллаев дастрўмоли билан пешона терини артаркан, ҳаяжонини босолмай.— Одамларда борган сари қиёфа қолмаётир. Вазият ва шароитга қараб кунда ўзгаришадди. Ҳеч кимга ишониб бўлмайди. Ҳамиша шахсий манфаатни устун қўйишади. Бўлмаса шу Ҳакимовларга нима етмайди. Колхоздаги ўн етти сурувнинг ҳар бирида элликтадан қўйи бор. Хўп, бу қўйларнинг жунини чўпонларга совға қилди, дейлик. Ҳар йили камида мингта кўзи соттиради. Юз сўмдан сотилганда бу юз минг сўм бўлади. Қорамол отарларида қирқ чоғли сигири бор. У фақат ҳар йилги бузоғини олади. Сути эса, колхоз ҳисобидан давлатга топширилади. Бунақа чакана сигирлар колхозда уч юз бошдан ошиқ. Мутахассисларнинг эса, бу колхозда қандай қилиб ҳар бир сигирдан беш ярим минг литрдан сут соғиб олинишига ақллари етмай ҳайрон. Бунинг устига Тожикистондан ва қўшни областлардан келадиган сурувларга яйловларни пуллайди. Бир отар қўйга ойига минг сўм. Ҳозир ҳам тоғда ўнлаб сурувлар ёйилиб юрибди. Аслида бу пуллар колхозга кириб бўлиши керак. Муқофотга берилладиган машиналарнинг ҳам «шапкиси» бор. «Волга»га — ўн, бошқаларига уч мингдан беш минггача. Шунча даромаднинг устига яна пора ва совға-салом олади, сўзи ўтгани учун олий ўқув юртларига ҳар йили беш-ўн нафар кишини жойлаб, бундан ҳам анча-мунча ишлайди. Ахир, ўйлаб кўринг-чи, бунча пулни нима қилиш, қаерга жойлаш мумкин? Ваҳоланки, уни сақлашнинг ўзи бир муаммо! Менимча, бу одам соғ эмас, агар тирик турса, бир кунни ўзи қовлаган чоғга тос тепаси билан тушиб, авлод-аждодига ҳам касофати уради.

— Биз эса, бунинг ҳаммасини кўра-била туриб, сатанг кийиниб, «Газ-24»нинг орқа ўриндиғида ялпайиб ўтирганча, ўз вазифамизни қойиллатиб уддалаётгандек ишхонага гердаиб кириб-чиқиб юрибмиз. Бир кун келиб, бунинг учун Сиз билан Мен ҳам жавоб берамиз!

Насруллаевнинг юзи гезарганча қотиб қолди. Бўйинбоғини бўшатиб, қўйлагининг юқори тугмасини ечди. Сўнгра костюмини ечиб стул суянчиғига илди. Усмонов эса хона бўйлаб юрарди.

— Менга қандай маслаҳат берасиз? — деди анчадан сўнг Насруллаевнинг қаршисида тўхтаб.

— Ҳимоя ва қарши ҳужум чораларини кўриб қўйинг! Ҳаммадан ҳам сизга оғир бўлади,— деди прокурор.

— Асосан, кимларга қарши? — дея овозини пасайтириб сўради Усмонов.

— Даставвал, Тошкентда сизни жини сўймайдиган одамга қарши, сўнгра, шу ердаги ўзингиз билган кишиларга. Улар ҳеч нарсадан қайтишмайди. Бу товламачилик ва тўхматдан юқоридагилар ғоят устамонлик билан, ўзларича ҳақиқатгўйлик қилгандек фойдаланишади. Аслида, бунинг ҳаммаси икки-уч киши томонидан пухта режалаштирилган,— деди Насруллаев қовоғини чимириб, панжаларини ёзганча тушунтираркан.

— Менга айтадиган яна қандай гапларингиз бор? — деди Усмонов соатига қараб қўйиб.

— Бошим айланди кетди. Нима дейишимни ҳам билмайман. Ҳа, айтгандай, ҳар эҳтимолга қарши Тошкентнинг тазйиқи билан бости-бости қилиб юборилган ун комбинатига доир икки йил бурунги жиний иш делосини топиб қўйдим. Агар сизни қизиқтирса, келтириб бераман. Ҳарҳолда, ана шу дело бир пайтлар

ишнинг бошида уларнинг ўзлари турганликларини эслатиб қўяди ва керак бўлса, қора курсига ҳам ўтказадди.

— Эҳтиёт бўлинг. Гапингизга қараганда, улар бунни сезишса, делони йўқ қилишлари ҳам мумкин.

Насруллаев бош ирғаб, маъқуллади. Улар хонадан чиқшганда, тушлик пайти тугаган, обком ходимлари коридор бўйлаб турли қоғозларни кўтариб зир югуришарди. Насруллаев кетишга чоғланиб, Усмонов билан хайрлашди.

Шу кунни Насруллаев Усмоновга айтиши керак бўлган барча гапни айтди. Бироқ Ҳакимовнинг сўнги гапини айтмади. Негадир, айтолмади.

— Усмоновнинг кунни битиб қолди, унга суянмасангиз ҳам бўлади,— деди у мушукники сингари сарғиш кўзларини Насруллаевга қадаб. Ўзи олиб келган бир шиша «Золотое кольцо» ароғини уриб олган эди у.— Йиқилаётган одамга суяниб бўлмайди. У йиқилса, суянган ҳам учиб кетиши мумкин. Мен Усмонов хусусида Тошкентдаги ҳурматли отамизга айтадиганимни айтдим. Ўзининг юртдошларини олиб келаётганини ҳам, поражўрлигини ҳам, хотинбозлигини ҳам. Кўрамиз, қани қачонгача бизни тан олмас экан. Сизнинг олдингизга келмаслигим мумкин эди. Сизни азбаройи яхши кўрганлигимдан, бўлар-бўлмас одамларни деб жувонмарг бўлиб кетмаслигингиз учун бемаҳал эшигингизни қоқиб келиб, нонингизни еб ўтирибман. Сизнинг ҳам менсиз, мени ҳам сизсиз куним ўтади. Лекин орадаги меҳр-муҳаббат қолади. Худо хоҳласа, тирик эканман, сизга гард юқтирмайман. Сиз нафақат область, республикани сўрайдиган одамсиз. Муштни бир жойга урсак, бу ҳам амалга ошадиган иш. Мен не-не кишиларнинг бошини силаб, полопон қилиб учирганман. Туз насиб этса, сизнинг йўлингиз ҳам ойдин бўлади... Бунинг учун сиздан фақат бир нарса — садоқат талаб қилинади. Бу ёғини менга қўйиб беринг...

Орадан икки кун ўтди. Насруллаев Усмоновга қўнғироқ қилиб, Тошкентга бориб келишга рухсат сўради. Усмонов унга кетаётганини иккинчи секретарга ҳам билдириб қўйишни тайинлади. Тошкентдан қайтаётганда эса «Жигули»нинг шофёри рулда ухлаб қолиб, бахтсиз ҳодиса туфайли вафот этди... Балки бу тасодифдир. Лекин ўша пайтда ҳеч ким бунни тасодифий ҳол деб билмади. Зеро, ҳеч қандай далил йўқ эди...

Усмонов энди батамом яққаланиб қолганди. Норқуловга ишониб бўлмас, хавфсизлик комитети область бошқармасининг бошлиғи ундан ўзини олиб қочар, область прокурори вазифасини вақтинча бажараётган киши эса, ҳали ҳеч нарсага тушунмасди.

Бу орада ўнинчи ун комбинатининг директори Акрам Носирович Аминов ҳибсга олинди.

Кейинги кунларда Усмонов кабинетидан чиқмай қолди. Ҳамма жойда «Усмонов ишдан кетармиш» деган миш-миш тарқалди. Кўп ўтмай, бунга «партиядан ўчиб, қамалса керак», деган гап ҳам қўшилди...

Х

Область партия комитетининг навбатдан ташқари пленуми Карим Усмоновни ишдаги жиддий хатолари учун вазифасидан озод қилди. Пленумда биринчи бўлиб сўзга чиққан Зарбдор районидаги «Ленинград» колхозининг раиси, СССР Олий Советининг депутати, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони Акбар Ҳакимов Усмоновнинг раҳбар ва коммунистга хос бўлмаган ҳаракатлари, масалаларни ҳеч ким билан маслаҳатлашмай яқка ўзи ҳал қилиши, тажрибали ва ҳалол кишиларни жиддий сабабларсиз ишдан бўшатиб, ўрнига ўзига яқин ва шах-

сан садоқатли кишиларни тайинлаётганлиги, ниҳоят порахўрлиги ҳақида тўлиб-тошиб гапирди.

— Қўлимда ўнинчи ун комбинатида ишлайдиган икки хизматчининг менга, СССР Олий Советининг депутати сифатида мурожаат этиб ёзган хати турибди! — деди у қўлидаги қоғозни залдагилар яхшироқ кўрсин учун боши узра ҳаволатиб. — Хатда айтилишича, комбинатнинг аралаш озуқа цехи бошлиғи Комилов билан омбор удирди Хўжақулов областнинг солиқ прокурори Насруллаев воситачилигида ўртоқ Усмоновга жами 50 минг сўм берганликларини ёзганлар. Насруллаев бу одамлардан ўзига ва Усмонов учун катта миқдорда пора талаб қилган. Агар улар айтилган миқдордаги пулни беришмаса, қаматаман, деб қўрқитган. Мен коммунист сифатида ўртоқ Усмоновдан ўша пулларни давлатга қайтаришни ва обком бюросидан унинг айби-га яраша жазо берилишини сўрайман!

Залда кўтарилган гулдурос қарсақлар анчагача тинмади. Усмонов ер билан битта бўлиб, тухматдан эси оғиб қолаёзди. У ёнида ўтирган Марказий Комитет бюроси аъзосининг афтига ҳам қарамай, ўрнидан туриб чиқиб кетди. Ташқарида деворга суяниб турганида ёнига ёрдамчиси келди.

— Илтимос, машина чақиринг! Мени уйга элтиб қўйишин! — деди Усмонов овози титраб. Кейин ниманидир эслаб: — Қўйинг, керак эмас, энди бу машинани минигга ҳаққим ҳам йўқ, — дея қўшиб қўйди паст овозда. — Пиёда кетаман...

Усмонов обкомдан уйига қандай етиб келганини хотирлай олмайди. Ҳаёли жойида эмас эди. Фикри чуваланиб, боши айланар, воқеалар тушида содир бўлаётгандек эди.

Бу гапдан хабар топган Раъно Мардоновнани аллақачон «Тез ёрдам» олиб кетган, уят, алам ва тухматдан юраги куяётган Усмонов бетиним сув ичар ва чекарди. У икки кечаю кундуз мижжа қоқмай ҳовлига чиқиб, уйга кириб, тинмай юрди. Учунчи кунни эса, ўзини СССР прокуратураси вакили деб таништирган киши билан областдан келган терговчи йигит ўзларини қизиқтирган саволларга жавоб беришни сўрашди. Улардан бири Комилов билан Хўжақуловнинг «Ҳақиқатан ҳам Насруллаев орқали Усмоновга элик минг сўмдан пул беришгани ҳақида»ги ёзма кўрсатмаларини ўқиб берди.

Терговчилар ортидан етиб келган граждани кийимидаги тўрт киши эса, уйни тинтув қила бошлади. Ҳаммаёқни ағдар-тўнтар қилиб ташлаётган одамларни совуққина кузатиб турган Усмонов терговчининг юзига қарамай саволларга жавоб қайтарди.

— Олтимиш минг сўмдан ортиқ пул, — деди тинтувчилардан бири ўнталик ва йигирма бешталик бир даста пулни суҳбат матнини ёзиб ўтирган терговчининг олдига қўйиб. — Атиргуллар орасига кўмилган экан. Қимматбаҳо буюмларни алоҳида рўйхат қилиб, ҳисоблаб чиқамиз.

Усмонов ҳайратдан қотиб қолди.

Суҳбат якунланганда эса унга ҳисбга олиш ҳақидаги санкцияни кўрсатишди. Прокуратура вакилларининг имо-ишорасини кутиб турган граждани кийимидаги забардаст йигитлардан бири кечирим сўраб, Усмоновнинг чап қўлига кишан солди. Кишанинг бир учи унинг қўлида эди. Улар Усмонов ўзини отиб-нетиб қўйма-ми дея ўйлашганди.

Усмоновнинг боши айланиб қолди. У атрофида шивирлашиб, уйни тинтув қилаётганларнинг юзига қарамасди. Нималар бўлаётганига ақли етмас, гўё ҳаммаси тушдагидек. Фикри бир оз тиникчақ, Раъно партбилетни қаерга қўйди экан, ишқилиб, мана бу

«гестапочи»ларнинг қўлига тушмасайди, дея ўйлай бошлади. Негадир, бу одамлар унинг кўзига ярим тунда отасини олиб кетган ўша кишилар бўлиб кўринди. Фақат булар бирмунча яхшироқ кийинишган. Устларида теридан куртқалари йўқ. Шу-шу бу қиёфалар узоқ вақт унинг кўз олдидан нари кетмади ва отасини олдига солиб кетган ўша одамлар қиёфаси билан бирлашиб, қаршисида яхлит бир киши сифатида жонланадиган бўлиб қолди.

Ҳибсдалигида уни партия сафидан ўчириб, Марказий Комитет аъзоллигидан чиқаришди. Депутатлигини бекор қилишди. Лекин Усмонов бу фожиавий спектралнинг интиҳосини кутарди. Уни болалигида кимни сўкканидан тортиб, республиканинг энг катта раҳбарини саводсиз, ўз ўрнида эмас, унинг даражаси ошиб борса райижроком раислиги, деганигача ҳижжалаб ўрганишди. Усмонов бу гапларни айтганман, ҳозир ҳам, бундан кейин ҳам айтаман, Москвадаги раҳбарларимиз ҳам ўз ўрнида эмас деди. Бироқ терговчилар бу гапларни делого киритишмади. Уларнинг фикри-ёди ўша 50 минг сўм ва шу пайтгача Усмонов тўплаган «миллионлаб сўмлар»да эди. Бу пулларни қайтариб олиш учун уни подвалдан подвалга, турмадан турмага ўтказиб, бир йил чамаси қийнашди. Охири Усмоновнинг уйида олти жуфт костюми ва хотинининг ўн чоғли кўйлагидан бошқа ҳеч нимаси йўқлигига ишонч ҳосил қилишди шекилли, ишни судга оширишди.

Ақбар Ҳакимов пухта ўйлаган ва ўзи бош-қош бўлиб амалга оширган бу қалбаки иш суд жараёнидаёқ кўриниб қолди. Ўзларининг ҳам қамоқ жазосига ҳукм қилинишини англаган, бироқ Ҳакимовнинг катта гапига учиб юрган Комилов билан Хўжақулов судда, Усмоновга ҳеч қандай пул берганимиз йўқ, деб туриб олишди. Бироқ Ҳакимовдан чўчиб, унинг қутқуси билан бу ишга қўл уришганини айтишмади. Илгари ёзма равишда кўрғазма берганлари учун уларнинг гапи инобатга олинмади. Суд жиноят кодексининг бир неча бандини қўллаб, Усмоновни ўн йил қамоқ жазосига ҳукм қилди.

Худди шу пайтда у биринчи инфарктни бошидан кечирди. Лагерь касалхонасида узоқ ётди. Унинг олдига ойига бир марта хотинини қўйишарди. Шунда ҳам хотини турма бошлиқлари ва қоровулларга пул бериб, бир амаллаб кирарди. Тақдирнинг бу қадар қақшатқич зарбасидан ўзини йўқотиб қўйган Карим Усмонов худди тилдан қолгандай, хотини келганда ҳам кўзидан ёши оққанча унга термулиб ўтирар, нимадир демоқчи бўларди-ю, тили айланмасди. Сўнгра Раъно Мардоновнанинг тиззасига бошини қўйиб, боладек эркаланарди.

— Менинг кўз ёшларимни ожизлик аломати деб ўйламанг! Одам ақли-ҳуши жойидалигида туғилгани ва ўлмоғи учун кўз ёши тўкиб олгани маъқул! Партбилетни бермай яхши қилибсиз! Вақти-соати келиб ҳаётдан кўз юмганимда уни кафанимнинг орасига тўкиб қўйинг!..

Раъно Мардоновна зрининг бу гапига жавоб қайтаролмади. Аёллигига бориб кўз ёши қилди.

Усмонов ўн олти кишилик палатанинг шифтига тикилиб ётаркан, Тошкентда, биринчи ҳукумат стационарида тўрт хонадон иборат люкс номерда даволанганини, шунда олдида одамларнинг кети узилмай келганини эслади. Ўша пайтда мана бу тирикчиликлар тушига кирганмиди? Инсон умрининг охиригача энди ҳаётим енгилроқ бўлади, энди тинчгина, роҳат-фароғатда яшайман деб ўйлайди. Аксинча, ҳаётининг борган сари мураккаблашини, ўзи тасаввур ҳам этмаган балоларга гирифтор бўлишини ўйламайди.

У сим қароватга миҳлиниб ётаркан, кимдир шу ерда, айнан мана шу лагернинг ўзидан ундан кўз-қулоқ бўлиб

турганлигини сезди. Унга бошқаларга нисбатан тузукроқ овқат беришар, ёнидагилардан яширинча сабзавот ва мева шарбатлари олиб келишарди. Усмонов хизматчилардан бундай қилмасликларини сўради. Улар кўрқа-писа шундай кўрсатма бўлганлигини, уни бажармаслик мумкин эмаслигини айтишарди. Лекин бу кўрсатмини ким берганини айтишмасди. Шундан сўнг Усмонов улар олиб келадиган егуликларни ёнидагиларга улашадиган бўлди. У оёққа туриб кетгандан кейин ҳам оғир иш буюришмади. Лагерни бошига кўтариб шовқин соладиган ва муштлашадиган безорилар, наshawндларнинг ҳам гўёки Усмонов билан ишлари йўқдек эди. Улар илгари раҳбар бўлиб ишлаганларни жинидан ёмон кўришар, дуч келгани бир туртиб ёки сўкиб ўтар, таҳқирлашарди.

Бир-бирига ўхшаш одатдаги кунлардан бирида унга эртадан кечгача, ҳатто сув ҳам беришмади! Бу ҳақда у қамоқхона хизматчисига айтди. Хизматчи негадир ўзини эшитмаганга олди. Усмонов яна гапини такрорлади. Шунда хизматчи унинг елкасидан туртиб, бир кишилик хонага киргизди-да, устидан қулфлаб қўйди. Бу аҳвол эртаси куни ҳам давом этди. Хона бурчагида ҳолдан тойиб, чалажон бўлиб ётган Усмонов эшикка кўз тикиб, кимнингдир бир қултум сув беришини кутарди... Шундан сўнг у ҳаётдан умидини узди.

Ҳушидан кетганми, уйку элитганми билмайди. Биқинига тушган тепкидан ўзига келди. Тепага қараганда, чироқнинг хира ёруғида бурни япалоқ, кўзи чақчайган қоп-қора башарага кўзи тушди. Бу қўшни камерада ётадиган ўлгудек қўпол ва каллакесар Кўкнори лақабли маҳбус эди. У ўзи ясаган аллақандай асбобни қўлида ўқталиб турарди.

— Тур ўрнингдан, амалдор! — деди банги қалдироқ овозда.

— Сув! — дея унга термулди Усмонов, тили зўрға айланиб.

— Тур деяпман сенга! Сув керак бўлса ташқарида ичасан! Қўйдим сендақа амалдорларга! — дея сўкинди Кўкнори оёғи билан Усмоновни яна туртиб.

Оёқ-қўли қалтираётган Усмонов деворга суюниб зўрға ўрнидан турди. Қамоқхонадаги «шеф»ларнинг айтганини бажармаслик мумкин эмаслигини у биларди...

— Суяб юбор, оғайни, юролмаяпман, — деди Усмонов ўзига еб қўйгудек тикилиб турган маҳбусга ҳирқироқ овозда.

— Кўтар ўлигингни! Бир сени опичлашим қолувди! — деб жавоб қилди у эшик кесақисига елкаси билан суюниб, Усмоновнинг чиқишини кутаркан.

Коридорга чиққанда, Усмонов узаласига йиқилиб тушди. Боши бетонга тегиб ёрилди. Хонани қулфлаётган қамоқхона хизматчиси уни деворга суяб, ўтқазиб қўйди.

— Сув! — деди зарбадан ўзига келган Усмонов қуруқшаган лабларини ялаб.

Хизматчининг коридор бўйлаб югургани эшитилиб турарди. У сувни олиб келиб Усмоновга узатгач, ёнида серрайиб турган маҳбусга нимадир деди. У эса қўлини силтаб, қўйсанг-чи, дегандек жеркиб ташлади. Унинг имо-ишораси билан қоровул эшикни беркитиб, ғойиб бўлди.

— Энди юрарсан, Амалдор! — деди нафрат билан Усмоновга тикилиб турган гиёҳванд маҳбус. — Оббо, обком-ей! Шу аҳволингни ҳамкасбларинг бир кўрмади-да! Ҳали уларнинг кўпи келади бу ерга. Сен босган изларни улар ҳам босишади. Хафа бўлма!..

Кўкнори уни олдига солиб, ҳовлига олиб чиқди.

Бостирма шаклидаги хата¹ да ўн чоғли киши овқат еб ўтиришарди. Кимнингдир уйдан ош келган бўлса керак. Усмонов остонага етганда банги тўхташни буюрди.

— Жойингдан жилма! — деди у Усмоновнинг юзига қарамай, тўда томон юраркан. — Йиқилсанг, тепки ейсан!

Қўлларини маъносиз осилтирганча серрайиб турган Усмоновнинг кўзидан селдек ёш қўйилар, боши лўқиллаб оғирди. Ниҳоят, ош еётганлардан бири, бош тақир қирилган, қулоқлари катта, товоқдек юзига мос тушган қалин лаблари ёрилиб кетган киши Усмонов томон ўйрилди. Усмонов уни қаердадир кўргандек эди. Лекин таний олмади.

— Қорнинг очми? — деб сўради ўтирганлардан бошқа бири Усмоновга баланд овозда.

Усмонов бош ирғаб, «ҳа» ишорасини қилди.

— Ол, е! — деди у кемирилган суякни унинг олдига ирғитаркан.

Усмонов суякка бир қаради-ю, индамай тураверди. Унинг кўз олди қоронғилашиб, боши айланар, зўрға оёқда турарди.

— Олмайсанми? — деди ўша овоз важоҳат билан яқиндан. — Бўлмаса тепки ейсан!

— Тегма унга! Етар! — деди бошқа бир овоз Усмоновни тепкилашга чоғланиб келган кишига.

— Бир адабини берай бу амалдорнинг! — деди пишиллаб Усмоновга яқинлашиб келган юзи кўмирдек қорайиб кетган маҳбус.

Усмонов уни таниди. Лақаби Қамчи. Битта-яримтани жазолаш, янги келганларни «имтиҳон»дан ўтказиш унинг зиммасида. У бу ишни иштиёқ билан, ҳузур қилиб амалга оширади.

— Уни суяб, бу ёққа олиб кел! — деди бояги овоз буйруқ оҳангида.

— Юр! — деди Қамчи унга.

Усмонов зўрға оёғини кўтариб босиб, қурда ўтирганлар томон юрди. Хира чироқ хатани ғира-шира ёритиб турарди. Усмонов қўрнинг четига бориб ўтирганда, тақир бошли кишини таниди. Бу ўша — Акрам Аминов эди. Усмонов унга тикилганча қотиб қолди. Аминов эса Усмоновни бепарво кузатганча турп чайнарди.

— Оқсоқол, биз турдик, — деди Кўкнори Аминовга қараб. — Сиз бу Амалдор билан бафуржароқ гаплашинг. Қайта имтиҳон олиш керак бўлса, айтасиз.

— Ҳақиқат қаерга олиб келишини энди билгандирсиз? — деди икки юзи қип-қизил Аминов Усмоновга босдан-оёқ қовоғини уюб тикиларкан. — Аҳволингиз қалай, Карим Усмонович?

Усмонов индамай бош эгиб турарди. Аъзойи-бадани таққирдан музлаб қарахт бўлиб қолган, унинг бу қадар ҳақоратланганидан ҳузурланган бир-биридан совуқ ва ҳиссиз башаралардан кўзини олиб қочарди.

Хатада Усмонов билан Аминов қолди. Дастурхонда бир ликопча ош турар, ошнинг устига тўрт бўлак турп қўйилган эди.

— Ҳорманг, Карим Усмонович! — деди Аминов унинг юзига қарамай.

Қарахт бўлиб қолган Усмонов жавоб учун оғиз жуфтлади-ю, тили айланмади.

— Бир йил чамаси бурун бу аҳволда учрашамиз деб хаёлингизга ҳам келтирмаган бўлсангиз керак. Ваҳолаңки, ҳамма нарса қўлингизда эди. Сизга телефонда ҳаёт айтдик, Насруллаев орқали ҳам айттирдик. Қўл ҳақ солмадингиз. Мана оқибати. Узингиз сотиб олдингиз. Ҳаммаси бошқача бўлиши мумкин эди. Мен ҳам бу кунга тушмасдим, — деди Аминов чой ҳўпларкан.

¹ Қамоқхонада камерани хата дейишади.

— Бу нарсалар фақат меңга боғлиқ эмас эди, — деди паст овозда Усмонов, нима дейишини билмай.

— Ҳай, майли. Бошга тушганни кўз кўрар, дейдилар. Улмасак чиқармиз. Ҳозир олдингиздаги овқатни енг. Мана чой. Икки кундан бери очикиб ҳам кетгандирсиз, — деди Аминов олдидаги темир чойнакдан ружкага чой қуяркан. — Қиладиган ишимиз йўқ бу ерда, ҳали гаплашишга улгурамиз.

— Аминов пахталигини бошига тортиб, ўнг оёғини чап тиззасига қўйганча чўзилди. Совуқ ва ўткир кўзларини шифтга тикканча, шошилмай сигарета тортарди. Очликдан оёқ-кўли қалтираётган Усмонов ликопчани олдида тортиб, дастурхонда қолган бир бурда нонга қўл узатди.

— Тузалиб кетдингизми? — деб сўради оғиз ва бурунларидан бурқситиб тутун чиқараётган Аминов.

— Бир нави, — деди Усмонов овқат чайнарган. — Уша пайтда ўлиб кетмаганимга афсусланаман.

— Йўқ. Сиз ўлмаслигингиз керак, Карим Усмонович, — деди Аминов ғалати овозда.

— Бу... бундан кўра ўлган маъқул.

— Улиш қочмайди. Вақти-соати келиб ҳаммамиз чин дунёга равона бўламиз. Мана мен ҳеч қандай гап-сўзсиз ўлиб кетарисам бўлади. Сабаби гуноҳим кўп. Эрта қамоқдан чиқиб борсам ҳам пора олган ва ризқига хиёнат қилган одамларим орасида юраман, тўймаъракаларда кўз-кўзга тушади. Қанча одамларга ноҳақ жабр қилганман, қанча одам менинг айтганимни қилгани учун қамалиб кетди. Уларнинг қавм-қариндошлари ва болаларининг нигоҳи мени тешиб юборса керак...

Бу кишининг ўзлигича яшаши учун мансаб халақит эрарди. Амал шоҳсупасида ўтирган пайтида овози ҳам ўзиники эмасди. Одатда пулдор одамлар шундай бўлишади. Узидан мансаби кичикка паст назарда қарашга ўрганиб қолиб, номигагина гаплашиб, қўл учиде сўрашадилар. Бундай одамлар сезиб-сезмай, аҳмоқни урма, сўкма, ишга сол деган нақлга амал қилиб яшайдилар. Энди эса у мулла минган эшакдек юввош тортиб қолганди. Овози ҳам одамнинг овозига ўхшарди. Илгари у кишининг кўзига қарамай гаплашарди. Энди сичқон пойлаган мушукдек кўзи мўлтирайди. Лекин унда инсон боласи бахтсизликка, қалтис ишларга дуч келганда бирдан намоён бўладиган дахшати куч ва ғайрат мужжасам эди. Бундай одамлар яхшими-ёмонми қай бир ишга қўл урмасин, охирига етказмай қўймайди.

— Шуни англаб етганлигингизнинг ўзи ҳам катта гап, — деди Усмонов алюмин кружкадаги совиб қолган чойга қўл узатаркан.

— Сизнинг йўриғингиз бошқа, — деди Аминов хўрсиниб.

— Сиз бу ерда шеф экансиз, билмабман, — деди Усмонов гапни бошқа ёққа буриб. — Гоҳида безорилар жонингдан тўйдириб юборишади. Лагерларда бунчалик аҳмоқчиликлар бўлишини хаёлингга ҳам келтирмайсан, киши.

— Ҳамма раҳбарлар бунга билишмайди. Шунинг учун бизда қамалиб чиққан киши тузалиб эмас, илгаригисидан бешбаттар бузилиб чиқади. Мен бу ерга сиздан бир ой кейин келгандим. Икки-уч марта тўқнаш элдик. Мени танимадингиз ёки танимасликка олдиндир, — деди қизаринқираб Аминов.

— Худо ҳаққи, таниганим йўқ. Бу ерда танишни учратиш қолиш бахт-ку.

— Мен ҳам шундай деб ўйладим. Юрсангиз ҳам, турсангиз ҳам хаёлингиз ўзингизда эмаслигини сездим. Бахтсизлик одамни ана шундай нотавон ва бенаво қи-

либ қўяди. Бунинг устига ноҳақлик ва тўхмат қурбони бўлсанг!

Усмонов ялт этиб унга қаради. Аминов хотиржам ва бепарво эди.

— Оқсоқол деган гап қулоғингизга чалингандир, — деди Аминов асосий гапни кейинга қолдиргандек.

— Ҳа, ҳар куни бир неча бор эшитаман.

— Уша мен бўламан. У ёқда ўғриларга бош эдик, бу ерда каллакесарларга. Заҳарни заҳар кесади дегандек, бунақа жойларнинг ўз қонун-қоидаси, бошлиқлари бўлади. Бунақаларнинг кўпини нарёқда ҳам ишлатганман. Тилини яхши биламан.

Аминовнинг оёғини чалиштириб ётишидан бу ердаги барча борди-келди унинг измида эканлиги, унинг сўзига қулоқ солмаган киши қаттиқ жазоланишини ва ҳатто қамоқхона мутасаддилари ҳам у билан ҳисоблашишини англаш мумкин эди. У мавжуд махфий тартибни бузган маҳбусни оилаб оила аъзолари билан учраштирамай қўяр, қариндош-уруғи олиб келган озиқ-овқатга қўл урдирмасди. Усмонов хотинини нега ўзи билан бу қадар қийналиб учрашишини энди англади. Совиб қолган чойнинг сўнгги қултумини ичаркан, хўрсиниб қўйди ва бетоб ётганида ким ғамхўрлик қилганини билди. Бу ерда бир гап бўлиши керак. Худодан етти қайтган Аминов бежизга унга шафқат кўрсатмаган. Ўзи очилиб қолса керак.

Оқсоқол бригадир эди. Маҳбусларни бошида туриб ишлатарди. Усмонов (унинг лақаби Амалдор эди) эса, ишнинг ҳисоб-китобини олиб борар, Аминов иккаласи ўтириб олиб, узоқ гурунглашарди. Тақдирга тан бермаса-да, эзилиб кетган Усмонов у билан бирга эканлигига шукр қиларди. Ҳамма ҳайиқадагилар Аминов тўфайли у банги ва безориларнинг вақти-бемаҳал безовта қилишлари, турткилашларидан қутулганди.

— Бу дунёга тушунмай қолдим, Карим Усмонович, — деди бир неча кундан сўнг Аминов ниҳоят ёрилиб. — Мен-ку қилмишимга яраша жазоланиб ўтирибман. Лекин сизга жабр бўлди-да. Узимдан кўра ҳам сизни ўйлаб қийналяпман. Тошкентдан ўша орган ходимларини чақирмаганингизда, мана шу гаплар бўлмас эди. Иккимиз ҳам давру даврон суриб юрган бўлардик.

— Қанақа орган ходимларини? — дея ҳайрон бўлиб тикилди Усмонов.

— Бизни, ун комбинатини босганларни-да.

— Ие, нима деяпсиз? Бунга мен ҳаммадан кейин эшитдим-ку! Қандай қилиб уларни мен чақирган бўламан.

— Мени бола деб ўйлаяпсиз, шекилли, — деди қизариб-бўзариб Аминов. — Обкомни биринчи секретарининг руҳсатисиз, қайси орган ходими бир ёқдан келиб иккинчи ёқни босади? Сиз Норқуловга ишонмай, группани Тошкентдан чақиртиргансиз.

— Ким айтди сизга бунга?

— Биров айтиши шарт эмас. Очиқ-ойдин кўриниб турган нарса.

— Эҳ, Акрам Носирович! Бу масалада мен чув тушдимми десам, шундай пихини ёрган одам бўлатуриб, сиз ҳам доғда қолибсиз-да. Мана энди масала ойдинлашди.

— Нега мен доғда қоламан? Нима ойдинлашди? — Аминов кўзлари йиртилгудек бақрайганча тикилиб турарди. — Мен бу гапни ипидан-игнасигача биламан.

— Шуниси ачинарлики, билмайсиз. Бир-биримизни алдасак-алдасак иккимизнинг ҳам оҳоримиз тўкилиб, бўларимиз бўлди. Лекин сиз айтгандек, ўлиб кетиш қочмайди. Насиб этса мен бу ердан чиқаман, эл-юрт ва болаларим олдида юзим ёруғ ҳам бўлар. Аммо ҳамма гап шу кунга етиб боришда. Сиз менга қулоқ

солинг. Воқеанинг тафсилоти бундай. Ҳарҳолда, мен сиздан кўпроқ ахборотга эга эдим. Сиз мендан эмас, қадрдон оғайнингиз Ҳакимовдан гумон қилсангиз ўринли бўларди. У жуда усталик билан одатдагидек яшашига халақит берганим учун мени, жиноятларига гувоҳ ва шерик бўлган сизни ўз йўлидан олиб ташлади. Ҳалигача масаланинг моҳиятига тушуниб етмаганга ўхшайсиз. У аслида бу аҳволга тушишингизни истамасди. Бироқ у мендек душманини йўқ қилиш учун, сиздек ўнта ҳамтовоғидан воз кечиши мумкин. Ундан ташқари, комбинатни босишга рухсат берган Тошкентдаги мутасадди кишилар сизларнинг ош-қатиқ эканликларингизни қайдан билишади. Аслида можаро мен билан республиканинг биринчи раҳбари ўртасидаги келишмовчиликка бориб тақалади. Мен уни қарийб ҳақорат қилганман. Республика халқ хўжалигининг асл қиёфасини, пахта соҳасидаги найрангбозлик ва жиноятларни, маънавий гумроҳликларни бир вақти келиб очиб ташлашим аниқ эди. Бу соҳани республикада мендек биладиган одамлар кўп эмас. Шунинг учун мени ишдан бўшатишди. Аммо очикда қолдириш ҳам хавфли эди. Ниҳоят, юқоридан берилган кўрсатма бўйича ун комбинати масаласи қўзғатилди ва гўё бу жиноятнинг бош ташаббускори мен бўлиб қолдим. Можаро бошлангандаёқ сизнинг аҳволингизга кўз ёши тўкиб, кунора уйингизга қатнаб юрган Ҳакимов воқеа нима билан тугашини биларди. У агар бирор кори-ҳол бўлиб қолса, оилангизга ўз оиласидан ҳам зиёдроқ қарашини, аҳволингиздан хабар олиб туришини қайта-қайта айтгандир. У қўлини қаерга узатса етади. Касалхонада ётганимда, сиз муттасил юбориб турган мева-чева ва шарбатларни ҳам Ҳакимов жўнатган бўлса керак. Биз кунора ейдиган паловни ҳам унинг одамлари олиб келишпти чамамда. Сиз бу ерда ётган бўлсангиз-да, у ўзинини битирган ўғлингизни университетнинг тарих факультетига жойлаб қўйди. Юрфакка киритарди-ю, сизнинг бу ёқдалигингиз халақит берди. Сиз эса, буни ҳақиқий дўстлик ва одамийлик деб тушунасиз. Унинг сиздан биттагина талаби бор. Бу ҳам бўлса, уни сотмаслик. Ҳозирча унинг ишончини оқлаб турибсиз. Шунинг учун Ҳакимов сизга ҳайкал қўйишга ҳам тайёр. Аслида унинг жиноятлари олдида сизники урвоқ ҳам бўлмайди. Улар фош этилгудек бўлса, қамоққа тушиш нари турсин, пешонасидан отилишини, ўзи бирор касофатга йўлиқса Тошкентдаги тоғлар ҳам қулаб, ярим асрлик тоат-ибодат бир пул бўлишини Ҳакимов жуда яхши билади. Бу унинг устозларига ҳам беш қўлдек аён.

Ҳайратдан Аминовнинг оғзи очилиб, бақрайганча ўтирарди.

— Мен уни қўйдек бўғизлатаман! — деди Аминов ҳирқироқ овозда. — Кўнглимининг бир четида шу шубҳа бор эди-я! Мен уни соғ қўймайман!

Аминов қаҳрланганидан товонини бетонга ишқаларди. Бўғриқиб, тез-тез нафас олар, олайиб кетган кўзлари унинг ҳеч нимадан тоймайдиган одамлигидан далолат берарди.

— Соғ қўймайман! — деди у паст овозда хириллаб.

— Ўзингизни босинг, — деди Усмонов вазминлик билан. — Мен Ҳакимов дўстингиз бўлганлиги учун унга гард юқтирмай, ҳамма айбни бўйингизга олиб, бу ерда ўтирибсиз деб ўйлагандим.

— Сиз уни билмайсиз. Унинг қўлидан келмайдиган иш йўқ... Хўп, шундай бўлибди, дейлик. Нега ҳаммасини менга рўй-рост айтмай, бу ишга мутлақо дахли йўқ одамни — сизни аралаштириб юрибди. Сиз ҳақингиздаги ёлғон-яшиқларни унинг йўл-йўриғи билан ходимларимга мен ўргатганман. Бундан чиқди, биз сизни ёмонотлиққа чиқариш йўлидаги найрангнинг ижрочила-

ри вазифасини ўтаб, охир-оқибатда ўзимиз ҳам шармандаи-шармисор бўлиб ётган эканмиз-да?! Худо ҳаққи, мен унинг ёлғон гапиришини хаёлимга ҳеч келтирмаганман. Ҳар бир сўзини қонун деб билганман. У менга, операцияни шахсан Усмоновнинг ўзи бошқаряпти, Насруллаевни орага қўйиб кўрсам, тинчителиш учун жуда катта пул сўраяпти, деганди. Демак, у мени бошда охир алдган.

— Сизлар ҳамма нарсани пул билан ўлчашга ўрганиб қолгансизлар. Шукр қилинг, осонгина қутулдингиз. Ҳакимов ва унинг раҳнаомолари учун интиқом дақиқаси фожиали, ақл бовар қилмас даражада даҳшатли бўлади. Улмасак кўвармиз. Улиб кетсак, болаларимиз шоҳид бўлишар.

— Бутун бошли бир областнинг каттаси бўлатуриб, битта колхоз раисига бас келолмадингизми, а? — деди тиззасига уриб Аминов. — Ўрнингизда мен бўлганимда уруғини ўйнатардим, онафарни!

— Сиз яна болаларча фикрляяпсиз. Юргизилаётган сиёсат сен томонда бўлмагандан кейин барча хатти-ҳаракатинг бир пул. Давр — Ҳакимов ва унга ўхшаганларники. Бизда ўттизинчи йиллардаги шахсга сифини бошқа бир кўринишда намоён бўляпти. Ҳозир бу нуқсонлар бор бўй-баста билан кўзга ташланмайди. Одамлар эса уни кўрмайди. Улар фақат магазинда гўшт ва ёғ тақчиллигидан нолиб юраверишади. Амалдор пора-хўрлар эса, пулни қаерга қўйишини билмай овора. Сизда ҳам анча-мунчаси бўлса керак, — деди Усмонов Аминовга мийиғида кулиб.

Аминов ҳамсуҳбатига ёвқараш қилиб, юзини тескари бурди. У ҳамон асабийлашганча, кўпол кирза этигининг товонига зўр берарди.

— Аҳмоқ эканман, — деди у пешонасини тириштириб. — Қамалиб кетмайин деб тоганимни дуч келган терговчию судга тиқиштираверибман. Пулимниям олишди, жойимни ҳам солишди. Энг ёмони унга оқ тош, аралаш озуқага цемент қўшилгани белга тепди, бўлмаса иложини қилиш мумкин эди. Москвадан битта одамни кўлга ололмадик-да, тинчитса бўларди. Йигитларим юз мингни олиб боришди. Олмади, қўрқди. Бунча пулни ҳеч олмаган экан. Ваҳоланки, бундан беш-баттар катта жиноятларнинг исини чиқармай гум қилиб юборишяпти. Фақат йўлини ва одамни топиш керак. Ҳамма балога чора бор, фақат ўлган одамни тирилтириб бўлмайди. Умр оқар сувдек ўтиб кетяпти. Энди гуноҳлар учун тавба-тазарру қилишдан бўлак тирикчилик қолмади, шекилли.

— Ундан кўра битта бригадани олиб, қарсиллатиб ишлаш керак. Гуноҳни меҳнат билан ювиш мумкин.

— Тўғри, — деди бошини эгиб Аминов. — Гўрков лақабли маҳбусни биласиз-а? — деди бир оз тин олгач, паст овозда.

— Гўрков деб қақришганини эшитганман. Нега унақа аташган? — қизиқсинди Усмонов.

— Падарига лаънат! Одамнинг ақлига сиғмайдиган иш қилган у. Тошкентда христианлар мазоридида гўрков бўлиб ишларкан. Тўрт-беш киши экан. Янги кийим-кечак кийгизилиб кўмилган жасадаларнинг гўрини очиб, уст-бошини комиссиян магазинга топшираркан. Жасадларни эса нимталаб, қабристон яқинидаги норкачилик фермасига пуллашаркан. Бу ҳақда газетада ҳам ёзишган. Бир тасодиф туфайли жиноятлари очилиб қолади. Вафот этган бир одамнинг ўғли келиб, қабри очтириганда жасад йўқ бўлади. Узоқ сур-сурдан кейин гўрковлардан бири даъвогарни отасининг костюмшими топширилган магазинга олиб боради. Йигит костюмнинг кўкрак чўнтагидаги ўзига керакли нарса — бир дона лотереяни топадию даъвосидан воз кечади

Лотереяга эса, «Волга» машинаси чиққан бўлади. Марҳум ота лотерея номерини ошхонанинг обой қоғозига ўзим қўйган экан.

Усмонов ҳайратдан қотиб қолди.

— Сиз кўпчилик билан гаплашмай тўғри қиласиз, — деди Аминов гапида давом этиб. — Бу ерда сиздан бошқа соғ одам йўқ ўзи.

— Сиз Ҳакимовга бўлган муносабатингизни ўзгартирманг. Акс ҳолда бу иккимиз учун ҳам қимматга тушиши мумкин, — деди Усмонов узоқ сукутдан сўнг. — Усиз ҳам Ҳакимов бизнинг бир жойда эканлигимиздан ташвишга тушиб юрган бўлса керак.

— Тўғри, — деди ҳушёр тортиб Аминов. — Кейинги пайтларда пайқагандек бўляпман. Бу ерда сўзсиз Ҳакимовнинг одамлари бор. Хизматчилар ичида ҳам, маҳбуслар орасида ҳам. Кузатиб юришган бўлса ажабмас. Сиз ҳам эҳтиёт бўлинг. Иложи борича, кўздан панада гаплаганимиз маъқул.

— Мен бу ҳақда аллақачон ўйлаб қўйганман, — деб жавоб қилди Усмонов совуққонлик билан. — Қамчи бир неча бор ёнимга келиб, гапга солишга уриниб кўрди.

— Пайқабсиз. Бу ўшанинг одами. Овқат олиб келса, бирор баҳона қилиб, еманг. Мен тегишли одамлар билан гаплашиб, уни бошқа лагерга жўнаттириб юбораман. Бирор шубҳали ҳаракатини сезсангиз менга айтинг. Бу ерда эртага нима бўлишини ҳеч ким билмайди. Жонга ҳам, имонга ҳам ишонч йўқ! Қанчалик аблаҳ бўлсанг, шунчалик тузукроқ кун кўрасан. Бошлиқлар ҳам сендан чўчинираб туришади. Қамчи қилиб юрган ишларни эшитсангиз, тепа сочингиз тикка бўлади. Менга ҳисоб бермайдиган бирдан-бир маҳбус ўша. У кечаси бирпасга чиқиб, айтилган одамни тинчитиб, қайтиб келиб яна тошдек қотиб ухлайверади. Бунақалар Ҳакимовга сув ва ҳаводек керак. Акс ҳолда, унинг қилган жиноятлари шу қадар кўпки, ҳар қандай йўл билан бўлмасин, номақбул одамлардан йўлни тозалаб турмаса бирда эмас, бирда кўза синиши мумкин. Оёғининг орасидан шамол ўтиб тураркан, у бунга йўл қўймайди. Очиғи, унга қарши курашишга мен ҳам ожизлик қиламан. Уни йўқ қилиши мумкин. Бироқ ўзим ҳам соғ қолмайман. Агар қилмишларини фош этсам, бирга қўшилиб кетаман. Шунақа гаплар, Карим Усмонович. Лекин сизнинг олдингизда юзим шувит. Буни ўша пайтдаёқ сезганман-у... Начора, унинг айтганини бажармаслик мумкин эмас эди.

— Рости, Акрам Носирович, сиз бўлмасангиз, шу пайтгача мен ҳам бу ерда ўлиб кетармидим, деб ўйлайман. Бир неча бор бангилар ёмон калтаклашди. Биров тайинлаб қўйганми, ё улар шунга ўрганиб қолишганми, билмайман.

— Биринчи гумонингиз тўғрироқ, — деди овози титраб Аминов. — Кечиринг, бунда менинг ҳам қўлим бор. Бундан буён қаерда бўлманг, сизни ҳеч ким чертолмайди. Пайғамбар ёшига етибмиз-у, одамман деб яшаб юрган эканмиз-да. Кишига алам қиларкан. Соч-соқолинга оқ оралаб бобо бўлсанг-у, бировларнинг қўлида қўғирчоқ бўлиб юрсанг. Мен бари бир уни соғ қўймайман, Карим Усмонович! Ўзим учун эмас, сиз учун уни тавбасига таянтираман! Мен уни пир ўрнида кўрардим. Гапини икки қилмасдим. Уни деб не-не шларга қўл урмадим. Қанчадан-қанча одамларнинг қиёга хиёнат қилмадим. Уни совунимга бир кир ювди-қай-чи.

— Эҳтиёт бўлинг, Акрам ака, — дея ташвишли нигоҳ билан қаради Усмонов. — У сиздан олдин ишга киришмасин. Қасд қилса, иккимизнинг ҳам бир йўла жойимизни солади.

— Энди осонликча жон берадиган аҳмоқ йўқ. Аввал у ифлос учун сарфлаган пулларимни қайтариб оламан. Сўнгра бошқа ҳисоб-китобларимиз бор.

Аминовнинг катта-катта кўзлари ғира-шира қоронғиликда совуқ йилтиради. Бундай одамлар бирор ишга жазм қилганда йўлдан қайтариб бўлмайди. Аминов гумонсираб юрган фикрларининг тўғрилигига имон келтирганди. Узини ҳамма нарсага ақли етадиган, оловга тушса ҳам бутун чиқадиган одам деб билган Аминовга сиғиниб юрган кишининг хиёнати этидан ўтиб суягига қадалганди. У бу йўлда энди ҳеч нарсадан қайтмас, ўч олишига халақит берадиган неки бор янчиб, ер билан яқсон қилишга тайёр эди. Лекин Усмонов унга ишонмасди.

Шу суҳбатдан сўнг, орадан уч кун ўтгач, қоронғи коридорда кетаётган Усмонов елкасига тушган қаттиқ зарбдан юзтубан йиқилди. Урган одам бошига кирза этик билан бир тегишга ҳам улгурди. Коридорнинг у бошидан кимдир чолиб келганини Усмонов элас-элас пайқади. Кўзини очганда бошида мук тушиб ўтирган Аминовни кўрди. Беморнинг кўз очганидан Аминовнинг чеҳраси ёришди.

— Хаёлингиз жойидами, Карим Усмонович? — деб сўради у паст овозда.

Усмонов киприкларини юмиб, «ҳа» ишорасини қилди. Унинг белдан юқориси қимирламас, бўйни ва боши тарашадек қотиб қолган, жағи очилмасди. Усмоновнинг оёқ томонида тишлари устма-уст ўсган чуваккина лагерь врачлари Аминовнинг қош-қовоғига қараб ўтирарди.

— Айтиб бер, бу кишига нима бўлганини, — деди Аминов врачга совуққина тикилиб.

— Сизга қасд қилган одам кафтга кийиладиган кўрғошин билан шакар томирингизга уриб ўлдирмоқчи бўлган, — деди врач. Унинг овози гавдасига муносиб, ингичка ва хотинчалиш эди. — Лекин зарба мўлжалга тегмаган. Умуртқа суягининг бошига теккан. Бахтингиз бор эканки, умуртқага зиён етмаган. Тепганида пастки жағингиз синган. Умуман, аҳволингиз ёмон эмас. Ҳадемай тузалиб кетасиз.

Врач чийилдоқ нутқини тугатиб, кўзини мўлтиратиб яна Аминовга тикилди. Қовоғи осилган Аминов дағал кафти билан тиришган пешонасини силаганча бошини эгиб ўтирарди.

— Икки қулоғинг билан ҳам эшитиб ол, — деди у врачга қаҳр билан боқиб. — Бу одам тузалиб кетмагунча бошидан жилмайсан. Ейдиган овқатини аввал текшириб, кейин берасан. Агар бирор гап бўлиб қолса, бошинг билан жавобгарсан. Албатта, хизматингга яраша ҳақингни оласан.

Врач қайта-қайта бош силкиб, «хўп» ишорасини қилгач, яна қандай топшириқ бор дегандек, гоҳ шифтга маъносиз тикилиб ётган Усмоновга, гоҳ мотамсаро бош эгиб ўтирган Аминовга қарарди.

— Боравер. Бу оқшом ўзим ўтириб чиқаман, — деди ниҳоят Аминов.

— У кишини эрталаб касалхонага кўчирсак дегандим, — деди врач ўрнидан тураркан.

— Бўпти, жой тайёрлаб қўявер.

Усмонов кўп ётмади. Бироқ шу воқеадан икки ойлар чамаси вақт ўтгач инфаркт қайталади. Бу гал шифтга тикилиб узоқ ётишга тўғри келди. Ҳар галгидек унинг жонига ора кирган бирдан-бир одам Аминов бўлди. У энди оз-оздан юриб, ҳовлига чиқиб келадиган бўлган кунларнинг бирида хонага гул кўтарганча, қувончини ичига ютиб, Акрам Аминов кириб келди. Гулни тумба устидаги сопол гулдонга солиб қўйиб, Усмоновнинг бош тарафига оғир чўкди.

— Табриклайман, Карим Усмонович! Узоғи билан

бир ойда сизни батамом озод қилишади! — деди у аллақандай ғурур ва қониқиш билан. — Биласизми, ўзим чиққанда ҳам бунчалик суюнмасам керак.

— Чиқиб ҳам нима иш қилардим, — деди Усмонов умидсиз нигоҳини Аминовнинг сергак кўзларига тикиб. — Яна одамларнинг бигиздек қарашларига нишон бўлиб, азобланиш учунми? Эндигина унутилаёзган гап-сўзларни қайта кўзга ш учунми?

— Ношукрчилик қилманг, Карим Усмонович, — деди норози бўлиб Аминов. — Ўзингиз учун бўлмаса ҳам биз учун чиқинг. Муддатнинг ярмини ўтамай чиқиб кетишингизни ўзи сизнинг биринчи ғалабангиз.

— Менга батафсилроқ айтинг-чи, нималар содир бўляпти?

— Ҳақимов бу ерга тўрт марта келди. Ҳар келганда сизга салом айтади. Мана энди ҳаммасини битта қилиб етказялман. Мен унга сизни қандай йўл билан бўлмасин, озод қилиш чорасини топасан, акс ҳолда иш чатоқ бўлади, дедим. У ёғини сўрасангиз қўрқитиб, ҳаромдан топган пулини ҳам қоқиштирдим. Буларники олиш қип-қизил савоб. У Тошкентдаги худо билан гаплашибди. Олий Советнинг айбларни кечирадиган комиссиясининг навбатдаги мажлисида сизнинг гуноҳингиздан ўтишаркан. Бор гап шу. Энди ҳаммаси сиздан ҳайиқади. Лекин эҳтиёт бўлиб юришга тўғри келади. Иложи бўлса, қишлоғингизга кетинг. Одамларимга айтман, керак бўлса уй қуриб беришади, — Аминов ҳаяжонланиб гапирганча хонада наридан-бери юрарди.

— Раҳмат! Ҳеч нарса керак эмас! — деди бўғзига нимадир тиқилгандек бўлиб Усмонов.

Бу хўрланганлик, бари бир ҳақ қарор топишига ишонч, одамларга, ерга бўлган меҳр-муҳаббат ҳисси эди. Усмонов елкалари силкиниб, ёш боладек тўйиб-тўйиб йиғлади. Кўзига охириги марта қачон ёш олганини эслолмайдиган Аминов ҳам тақир бошини эганча бурнини тортиб, кирлаб кетган дастрўмоли билан кўзларини артарди...

XI

— Бу мотамсаро ҳикоядан толиқмадингизми? — деди Усмонов пиёлада совуб қолган чойни хўплаб. — Худо ҳаққи, бу гапларни хотинимдан бўлак ҳеч ким билмайди. Лекин масаланинг мен билмайдиган томонлари бу можарони уюштирганларга яхши маълум. Улар менинг сукутимдан хавотирланиб юришибди.

— Мен-ку, чарчамайман. Бироқ сиз толиқмаслигингиз керак, — дедим кўзгағалишга тараддулланиб.

— Чарчамаган бўлсангиз, яна бир оз ўтиринг. Сизга сўнги ҳикояни айтиб бермоқчиман. Болалигим ҳақида. Ҳарҳолда, менинг шахсим кўз ўнгингизда равшанроқ бўлсин, — дея ғамгин жилмайди Усмонов ва толиққан кўзларини бармоқлари билан беркитиб, хўрсиндида, ёстиқни баландроқ қилиб қўйди.

— Биласизми, кун ўтиши учун хатто гўрковлик ҳам қилганман, — деди у маъюс тортиб.

Аввалига ҳайрон бўлиб турдим-у, беихтиёр, кулиб юбордим. Менга қўшилиб Усмонов ҳам жилмайди. Оғир ҳикоядан сўнг, озгина бўлса-да, икковимизнинг ҳам хаёлимиз бўлиниб, шу кулги боис, кўнглимиз кўтарилгандек эди.

— Лекин куладиган жойи йўқ, — деди у бир пайт яна маъюсланиб. — Ҳа, куладиган ери йўқ, укажон! Тақдир деб шуни айтадилар-да. Ота-боболаримиз инсон зотининг ақл-идроқи етмаган, ўзи чорасини тополмаган тирикчиликни тақдир деб атаганлар. Ҳаммаси тун ярмидан оққанда, уйимизга кириб келган тўрт кишининг имо-ишора билан отамни олиб кетганидан

сўнг бошланди. Отам ўша пайтда Янгиқўрғон район ижроия кўмитасининг раиси бўлиб ишларкан. Мен тўққиз ёшларимда эдим. Кеч куз. Совуқ урган барглари сарғайишга улгурмай шох-шаббаларда қорайганча қовжираб қолган, тоғни қор босганди. Боғимиздаги қари беҳининг меваси ҳали териб олинмаган, ариқлардаги сувлар тиниб, товуш чиқариб оқадиган пайтлар эди. Биз аввалига ҳеч нимани тушунмадик. Отам босма чакмони ва теллагини олиб, ҳовлида эшик томон кетаётганини деразадан кўриб қолдим. Ушанда отамнинг барваси қадди-қоматини, иссиқ чеҳрасини сўнги бор кўраётганлигини мен — тўққиз яшар бола қайдан билибман денг. Отам кўча эшигидан иккинчи бўлиб чиқдилар. Энг кейин чиққан киши қайрилиб ҳовлини яна бир бор кўздан кечирди ва яхлит ойна қўйилиб атрофи сувалган деразага кўз қирини ташлади... Энди билсам, отам бизни бўзлатмаслик ва ўзиниям жигарбағри эзилмаслиги учун хайрлашмаган экан. Онам кўзга кўринмасди. Кейин билсам, ярим йўлгача сочини юлиб, йиғлаб-сиқтаб отамни кузатиб борибди. Уйга кириб келганда кўзи қизариб, қовоқлари шишган ва сочлари тўзғиган эди. Уйни бошига кўтариб фарёд қилгиси келса-да, бизнинг олдимизда ўзини тута билиш учун қандай куч топганлигига ҳамон ақлим етмайди. Биз чуғурлашиб, отамнинг қаёққа кетганлигини суриштирардик.

— Тошкент деган катта шаҳарга бориб келади дадаларинг. У шаҳар жуда узоқ, поездда бир ойда бориб, бир ойда қайтиб келади, — деди онам бўғиқ овозда бизни жой-жойимизга ётқизаркан. — Ёш бола деган ҳар нарсани сўраб-суриштиравермайди. Ётинглар, ҳадемай тонг отади...

— Отам менга шойи рўмол олиб келадилар, — деди тўнғич синглим Ойниса кўрпадан бошини чиқариб.

Онам рўмолини ўраган бўлиб юзини беркитди. Энди ўйласам, — суддек ёруғ кечада биздан кўз ёшларини беркитган эканлар. Биз тўртта фарзанд эдик. Оилада энг каттаси — мен. Тонг отиши билан ҳаммамиз бирданига сезган нарса шу бўлдики, кунига отамни ҳоли-жонига қўймай экишга уруғ ёки ярим пуд бўлса ҳам егуликка буғдой сўраб келадиган одамлар биздан ўзларини олиб қоча бошладилар. Бедапоёда чиллак ўйнаётган болаларни қора тортиб боргандим. Яқин боришим билан улар бўри оралаган сурувдек тарқаб кетишди. Ойнисани ҳам қизлар ўйинга қўйишмабди. Мен уйга бошимни эганча хомуш қайтдим. Ойниса эса хўнграганча йиғлаб келди. Шунда онам ўзини тутолмади. Тиззасига муштлаб ўкраб-ўкраб йиғлади. Биз ҳам онамга қўшилдик. Ана шу дақиқадан бошлаб чекимизга тушган мусибатнинг оғир юки оиламизни мангуга босиб қолди. Ҳатто энг яқин қариндошларимиз ҳам қанчалик бизни кўришмаса, шунчалик хурсанд эдилар. Менга ўқитувчимизнинг муносабати ҳам ўзгарди. Эртаси куни мактабга бормай, подачи Эгамберди бобога эргашиб, тоққа кетдим. Чол ҳам менга худди олабўжи билан ёнма-ён юргандек қарарди. Ниҳоят, менинг гунгдек эргашиб юришимдан чарчаган подачи ёрилди.

— Отанг Акмал Икромов билан Файзулла Хўжаевнинг думи экан-а, — деди у менга олазарак тикилиб. — Бахмалгача етган бўлса уларнинг думи шунча узунмикан-а?..

Ушанда ҳеч нимага тушунмаган эдим. Кейинчалик болалар менга отам «халқ душмани» бўлиб чиққанлигини ва ҳадемай бизни ҳам олиб кетишлари мумкинлигини айтишди. Бу гапларни эшитиш, мусибат туйқусдан кўзини очган, бирдан улғайиб, камгап бўлиб қолган мен учун оғир эди. Онамнинг айтишича,

кўзим билан суягим қолган экан ўшанда. Отам кетиб, орадан бир ҳафта ўтгач, уйда тишга босгулик нарса қолмаганлиги маълум бўлди. Онам нима қилишини билмай ҳовлида гир айланарди. Сингилларим жажжи қўлчаларини чўзишиб нон сўрашарди. Ойниса эса, отамиз Тошкентдан ширин кулчалар ва ҳолва олиб келарди, дея уларни алдарди. Отам уйдан чиқиб кетган дақиқадан бошлаб онажонимнинг менга суяна бошлаганини, ичидаги дардини фақат менга айтгиси келаётганини фаҳмладим. Сездим-у, юрагим тарс ёрилгудек бўлиб, каталакдек уйимизга сиғмай қолдим. Хайриятки, уйимизда битта жайдари сигиримиз бор экан. Сутини қатик, чалоб, атала, сутли ош қилиб ичардик. Барибир нонга тенг келадиган егулик бу дунёда йўқ экан. Ҳадеб оқ ичаверсанг ҳам меъдага тегиб, сутни кўрсанг, кўнглинг айнийдиган бўлиб қоларкан.

Отамиздан ҳеч қандай хат-хабар йўқ, онам эса тун бўйи мижжа қоқмай бировларнинг урчуғини йигириб чиқарди. Кунимиз ўтмай қолгани ва онам уйқусизлик дардига мубтало бўлгани учун кечаси билан ғимирлаб ямоқ-ясқоқ қилар, тонгга яқин боши ёстиққа тегарди.

— Эгамберди бобога айтинг, мени ёнига олсин, — дедим бир куни кечаси ўй босиб ўтирганча пириллатиб урчуқ айлантираётган онамга. — Керак бўлса пода-ни бир ўзим эплайман.

Онамнинг кўзида ёш қалқди. Урчуқ ипдан чиқиб юмалаб кетди. Ипини ўраб, урчуқни унинг қўлига тутқаздим. Урчуқни тиззасига тираб, сўниқ кўзларини менга тикиб турган онамнинг маъюс ва ғамгин нигоҳи ҳамон кўз ўнгимдан кетмайди.

— Ушоқдеккина боласан, ҳолдан тойиб қоласан, дардигинангни олай, — деди онам рўмолининг учини кўзига босиб. — Ёнимдан нари кетсанг, қўрқаман. Энди менинг бору йўғим сен! Сенинг тирноғингга кирган тикон мениг юрагимга бориб қадалади.

Она-бола бошма-бош бўлиб ярим тунгача йиғлашди. Сингилларимга билдирмай, отам учун онам иккимиз аза тутган эдик. Биласизми, ўшанда шу қадар ўлгим келганки, буни сўз билан тасвирлаб бўлмайди. Ўзимни бир неча бор чўққидан ташлашга чамалаб ҳам кўрганман. Лекин ичимдан отилиб чиқаётган бир нидо «ортингдан онанг, ундан сўнг сингилларинг ҳам нобуд бўлади», деяётгандек эди.

Эртаси куни пода ҳайдар маҳали онам мени Эгамберди бобонинг олдига эргаштириб борди...

— Сизга қарашиб турсин, бобоси. Нима берсангиз розимиз, — деди онам ўзининг мискин аҳволидан хижолат чекиб.

Эгамберди подачи хушламайгина рози бўлди. Лекин унга югурдек керак эди. Қоя ён бағрига ёйилиб кетадиган эчкиларни қария ит азобида қайтариб тушар, ҳаллосланганча тили бўғзига тикилиб, адоий тамом бўларди.

Бошига тушган мусибат мурғак қалбини майиб қилган, нима иш буюрсанг, қош қайирмай бажарадиган жиловчи соз Каримни ёнига олиш чол учун айни муддао эди. Чўққи соқолли юзи қоқ суягига ёпишган, бошининг чўзинчоқлигидан салласи ечилиб, чуваланиб кетаверадиган Эгамберди подачини қишлоқда «Эгамберди ялама» дейишарди. У вақт-бемаҳал иссиқ ва совуқ тегавериб ёрилиб, лавак бўлиб кетган лабини тез-тез ялаб ўярди. Қат-қат салла орасидаги кир ва тердан ранги тилиб, намиққан бахмал дўпписини ечиб тош устига қўйганда, дўппининг ўрни ёғдан ялтираб қоларди. У нақадар озгин, қоқсуяк бўлмасин, лекин еб тўймасди. Нафси ҳақалак отганда подадаги икки-учта сигирни ушлаб, навбат билан соғиб ичарди. Унинг бу қилигидан ҳайрон бўлиб юрган бола бир куни чолдан сўради:

— Бово, нимага фақат Майрам момо билан Шодмонкул аравакешнинг сигирини соғасиз? — деди кўзларини подачидан олиб қочиб.

— Нима қилай, қорним оч-да. Оч бўлгандан кейин қараб турмайсан-ку, — деди чол қизариб-бўзариб. — Тагин эгаларига айтиб юрмагин, — деб каловланди подачи. — Қисир сигирнинг сути ширин бўлади. Мазахўрак бўб қопман, худо урсин мани.

— Майрам момонинг ҳеч кими йўқ-да, — деди яна бола тилининг учида турган гапни тўхтатолмай.

Чол пайпасланиб қолди. Ун гапирсанг, ичидан бир гап чиқмайдиган тирик етимчадан буни кутмаганди. Ойқор тоғда ҳушига келган ишни қиладиган Эгамберди яламага қарши кўтарилган дастлабки исён эди бу. Чол бўлиб ўтган гапни эсидан чиқариш учун унга буғдой унидан қилинган кулча берди. Бошини ҳам қилиб, олмайман деса ҳам қўймади. Сингилларингга олиб бор, хурсанд бўлишади, деди чол чўққи соқолни чўччайтириб. У истар-истамас нонни олди. Меҳнат ҳақиға кун ора бешта хонадондан биттадан арпа кулча оларди. Буғдой нон берадиганларникини эса подачининг ўзи йиғарди. Кунига битта кулчани белбоғига тугиб чиқар, шу ҳисобда ҳар куни уйга икки яримтадан нон топиб келарди. Шунга ҳам онаси бирам хурсанд бўлардики, бундан унинг юраги орзиқиб кетарди. Шунинг учун ҳам доимо нима биландир овора бўлиб, онаси ва сингилларининг диққатини тортмасликка тиришарди. Кечалари қўлига тушган китобни қайта-қайта ўқирди. Дарсдан чиқиб, олдиға ўқдек учиб келадиган боланинг бу қадар ўқишга ташналигидан, гапларининг пишиқ-пухталигидан чол ҳайрон бўларди. Подачининг кайфияти ҳар куни, ҳар дақиқада ўзгариб турарди. У бугун бировнинг гўрига ғишт қалаб сўкса, эртаси куни этагига номоз ўқигудек бўлиб мақтарди. Унинг учун, ошиҳалолга буғдой нон билан сийлайдиганлар авлиё, қотган қора нон берувчилар — яхшилиқни билмайдиган кофир, эди. Айтганлари ўша заҳотиёқ унинг эсидан чиқиб кетса-да, подачи шу хил майда-чуйда гаплардан иборат ҳаётга ўрганиб қолганди. У тилига суяниб яшарди. Ёлғон-яшиқ бўлса-да, қуюқ хангама берадиган одамни яхши кўрар, ундан бир бурда нонини аямасди. Бу унинг эсини танигандан бери бир ўзи мол қоқиб, одамлар билан кам гаплашганидан ва арзимиладан нарсага ҳам ҳайратланишидан эди.

— Бисмиллоҳи раҳмони раҳим, эй худо, ичимга барака бер, — дерди подачи эски белбоғини ёзиб, ноннинг учдан бир бўлагини Каримнинг, қолганини ўзининг олдиға қўяркан. — Тўйиб нон ейдиган замонлар келармикан-а? — дерди у яккам-дуккам тишли иягини ўйнатиб, нон чайнаркан. — Бу замонга ҳеч тушуниб бўлмай қолди. Кеча биттаси жонини жабборга бериб, ўлиб-тирилиб оқ пошони ағдарса, бошқаси келиб, «враг нарўд», деб инқилоб қилганини ўлдиради. Ҳамма ўзидан кўрқади. Омон-омон бўлиб, ҳақиқат юзага чиқади десанг, ҳақ гапни айтганларни асфаласофилинга жўнатишяпти. Одамларнинг ҳам боши айланиб қолди. Думи бурилдими, бир-бирини сотади. Тавба, ҳўп замонлар бўлди-да. Бўлмаса, сенинг отанг бировга ёмонлик қиладиган одаммиди? Ўзидан кичикка ҳам салом бериб, бизга ўхшаган подачиларнинг ҳам олдини кесиб ўтмасди. Қўлни кўрса қўли бўлиб, қўлини оларди. Сўрмай-нетмай қамаб, отиб юборишаверар экан-да. Эсиз, азамат йигит. Ахир бир йигит қирқ йилда бино бўлади-я! Одам боласи бир-бирининг бошини ейиш учун минг бир найрангни ўйлаб топаверар экан-да, а? Яхшига юрум йўқ, ўғлим. Мендек тирик бўлиб сонда, ўлик бўлиб гўрда йўқлар, чорғини судраб юраверади, отсанг ўқ ҳам тегмайди. Эр йигит ўзи

учун туғилиб, эли учун ўлади, дейдилар. Ҳаммамиз ҳам осмонга устун бўлмаймиз-у, бироқ ўлим билан ўлимнинг фарқи бор. Тоғда юрган кийикнинг кўзидан бўлак айби йўқ экан. Отанг ҳам ҳақ йўлида тоймайдиган, бировга сўзини бермайдиган одам эди. Нокасларга бўйин эгганда кунини кунлаб юрарди-я... Эсиз, эсиз. Зўрға ҳам зўрдек бало бордир, ахир. Бир нарсага ақлим етмайди. Ҳамма ўқимишли, эс-ҳуши бутун, халққа йўл кўрсатадиган кишиларни териб тинчитишди. Кунимиз Шодмон сарикқа ўхшаган тайини йўқларга қолди. Тавба! Итнинг бўйнига гавҳар осиб қўйсанг, ит ҳам, гавҳар ҳам йиғларкан...

Ялама бободан ҳар замонда шунақа гаплар ҳам чиқиб турарди. Кўпинча, у бировлардан эшитганларига қўшиб-чатиб, такрорлаб юрарди. Тезаги билан теваляшадиган Эгамберди подачи бекор юриб ҳоримайдиган, кўса бўлиб қаримайдиганлар хилидан эди.

Бола ана шундан кейин отасининг энди ҳечам қайтиб келмаслигини, у бир умр ота меҳрига зор ўтишини ҳис этди. Чолга кўринмай, тоғларга дардини айтиб, ўкраб-ўкраб йиғлади...

— Тоғлар! Эй, тоғлар! Нега энди менинг отажоним қайтиб келмайди? Энди мен нима қиламан? Онажоним, сингилларим, биз бу азобга қандай чидаймиз? Нега отамни олиб кетишади? Отам уларга нима ёмонлик қилди? Эй, тоғлар, отамни қайтариб беринглар! Сингилларим отамни ҳечам қайтиб келмасликларини билсалар нима қилишади? Нега ҳамма бизга ёмон қарайди? Ахир, онажоним уйимизда нима бўлса одамларга берардилар-ку! Эй, одамлар! Отамни қайтариб беринглар! У киши сизларни яхши кўрардилар! Нега отамни у ёққа юбордиларинг! Бизга раҳмиларинг келмадимми? Отажон! Отажоним! Биз сизни соғинавериб, касал бўлиб қоламиз-ку! Нега сиз у ёққа кетишга рози бўлдингиз? Биз билан хайрлашмай ҳам кетиб қолдингиз! Мен аскар бўлсам, сизни олиб кетганларни қидириб топиб, битталаб отаман! Ахир, нега улар сизни олиб кетишади? Эй, тоғлар! Одамлар!.. Энди биз нима қиламиз?..

У йиғлаб-йиғлаб, толиққанидан ухлаб қолди. Эгамберди чолнинг тоғу тошда акс-садо берган овозидан чўчиб ўйғонди. Подачи хунук овозда сўкиниб, уни чақирарди. У товуш чиқариб, жавоб бермоқчи бўлди. Бироқ овози битиб қолганди. Яламага кўринадиган жойга келиб, таёғини силкитди. Аччиғи чиққан чол уни кўриб яна сўкинди. Сўнг, Кўкқўтонга ўрлаб кетган эчкиларни ҳайдаб тушишни буюрди. Каримнинг қулоғига унинг «ҳа, худо урган етимча» деган гапи чалинди. Муштини тугиб, елвагай яктагини ҳилпиратиб нариги қирдан тушиб келаётган одамга бир оз қараб турди-да, таёғини маҳкам ушлаганча қоя томон жўнади. Боя ётганида буғдойикнинг изи тушиб қолганми, ўнг бети ачишарди.

Подачи қанчалик тошмеҳр бўлмасин, барибир юрагининг бир четда меҳр-оқибат ва юмшоқкўнгиллик ҳам бор эди. Ийиб кетган пайтларида ўзининг тўпори фалсафаси билан Каримни юпатишга уринарди.

— Куйган жойда яхши ўт битади, дейдилар, ўғлим. Бир ўқигану бир дард чеккан одамдан мулла чиқаркан. Биз китоб кўрмаган бўлсак ҳам, одам кўрдик. Кўп билан муомала қилдик. Кўпга эргашган кам бўлмайди, — дерди у қиёфасига ярашмаган вазминлик билан. — Ешлигингда эгилсанг, қаригунча кўникасан. Қариганда эгилсанг, кўникунча кўмиласан, — дея ҳадеб такрорлашни яхши кўрарди у кишининг ғашига тегадиган даражада. — Оламнинг боши айланмай тоши айланмайди, — деб қўшиб қўярди чўққи соқолию чакаги туртиб чиққан юзини силаб. — Одам бир-бирига

қанот, бир-бирига равот. Йиғлаб-сиқтаб катта бўлиб кетасизлар. Бу кунлар ҳам, гадойдек таёғини судраб, одамлардан нон йиғиб юрган Ялама бобонг ҳам эсингдан чиқиб кетади. Одам зоти шунақа. Егани ёдидан кўтарилиб, едирганини эсидан чиқармай яшайди. Ҳамма ўзини пинҳона ярим Хизр деб ўйлайди. Айниқса, умр бир қорага етиб қолгандан кейин. Мен қариман ўламан, мен ёшман, ўлмайман деб бўлмайди. Ҳаё бозор, биров эрта қайтади, биров кеч. Одамнинг ерда ризқи узилса бас, ажалга яратганнинг ўзи ҳам чора тополмайди. Ақли калта бобонгни маслаҳатига қулоқ солсанг, энди сен отангинг душманларидан эҳтиёт бўл. Уचाкишган ит яна қопмай қолмайди...

Онаси хонадон теварагида юз бераётган воқеалар ҳақида гапирмас, аҳён-аҳёнда келиб сўроқ қилиб кетадиган совуқ нигоҳли кишилар тўғрисида ҳам унга оғиз очмасди. Қайтага ўғлининг ҳар хил гап-сўзлардан узоқда, уззу-кун тоғда юришидан кўнгли таскин топарди. Бола илгари ҳар куни отасининг оёғи ёки тиззасини қучоқлаб ухлаб қоларди. Энди онаси овқатини олиб қўйиб, уни, яккаю ёлғиз ўғлини кутади.

У ҳар куни эгни-бошидан арча, какра ва аврикнинг бир-бирига қоришиб кетган ақчимтил ҳидини анқитиб уйга кириб келганда, онанинг кўзи жиққа ёшга тўларди. У энди ўғлини сизлаб гапирарди.

— Келдингизми, отажон! — дея оларди зўрға ва кўз ёшларини ўғлига сездирмаслик учун бирор юмушга уннаган бўларди.

Бола фақат салом берганда онасининг кўзларига меҳр билан бир қарар ва бошқа пайти ўзини атайлаб бепарволикка соларди. Лекин ҳар гал ҳам бунинг уддасидан чиқолмасди. Сингиллари эса ниҳоятда камгап ва итоатгўй эдилар. Онаси жойларини солиб берса, уйқулари келмаса ҳам таппа ётиб ухлаб қолишарди. Она бола кўп гаплашишмас, бир-бирига зимдан қараб қўйиб, ишларини бажаришарди. Ўғил иштиёқ билан мутулаа қилар, она эса пириллатиб урчуқ йигирарди.

Уйда уни тугаб, онаси бирор пуд буғдой қарз сўраб тоғасиникига борганда, хотини «халқ душманининг хотинига берадиган буғдойимиз йўқ» дея уйига киритмаганини бола подачидан эшитди. Шунда танасида нималардир ўрмалаётгандек бўлди. Полилардаги «қўриқчи»га ўхшаб турган қоқсуяк чолга бир қараб қўйиб, индамайгина ундан узоқлашди. Бу гал аламдан илк бор кўзига ёш келмади. Кўрамиз ҳали, деди у ўзига-ўзи ботаётган қуёш нурида қизғиш тусда товланаётган чўққилардаги от, одам ва фил шаклига кириб қолган қорларга тикилиб. Бу музликлардан иборат шакллар саратонда кичраяр, куз кириши билан янги ёққан қордан яна каттариб, сўнгра қор остида қолиб кетар, май байрамидан кейингина усти ва ён-верини қоплаб ётган қорлардан халос бўларди. У сингиллари билан бу шаклларни бўлиб олишганди. Замонаро чўққисини қоқ иккига бўлиб бошланадиган арнадаги энг катта оппоқ музлик — отни бола ҳеч кимга бермасди. Отнинг шундоққина этагида чўзилиб ётган кўзичоққа ўхшаш қор бўлаги Ойнисаники эди. «Фил»ни эса Ойжамолга беришганди. Ойжамолнинг фили ҳамманикидан катта. Сенинг филингни миниб Ҳиндистонга борамиз, дерди бола ўртанча синглисига. Мен отимни миниб сизларни қўриқлаб юраман. Ойниса кўзичоғини қучоқлаб олади. Анови кичкина қуёнча Ойнигорники дерди Ойниса кенжа сингилчасини қучиб. Уларнинг имо-ишорасидан ниманидир уққан Ойнигор оппоқ ва жажожи қўлчаларини тоғ томон чўзарди.

— Мени филимга дадамни миндийиб опкеламиз, — дерди Ойжамол бир акаси ва бир опасига қараркан. — Китобда бор, филди устига кўпча одам сиғади.

— Ҳа, миндириб олиб келамиз, — дерди акиси унинг гапни жавобсиз қолдирмаслик учун. — Ойнигорни менга бер-чи, унга бир осмонни кўрсатай, — дея гапни буриб кетарди бола ва Ойнисанинг қўлидан ўзи томон талпинаётган сингилчасини олиб, боши узра кўтарарди.

— Юмшоқча, тиллоча, — дея эркалатарди у Ойнигорнинг юзига юзини босиб.

Тоғ этакларига қор тушиши билан пода яйловга ҳайдалмасди. Шу билан янаги кўкламгача қорамоллар уйда боқилар ёки қишлоқ айланиб юришарди. Бола қишлоқдаги ҳар бир эчки ва сигирни танир, улар ҳам болани кўрганда тўхтаб, бўйинини чўзганча қараб қўйишарди. Бола уларнинг ёдига баҳор ва ёзнинг илиқ-иссиқ кунларини солиб, нимадир деб гапириб кўяр, анча узоқлашиб кетганда ҳам ўша говмиш қайрилиб, унга тикилиб турган бўларди.

— Умр бўйи ёз бўлса ҳам одам чарчамайди, бироқ қишнинг бир куни ҳам жонингга тегади, — дерди Эгамберди бобо Каттасой бўйида ранги ўчиб кетган иштон-кўйлагини ювиб, самбиттол шоҳига ёйиб кўяркан. Кўёш қоқ пешанадан урганда эса иссиқдан нолирди. — Илгари замонларда тоғ этаклари бунчалик жазирама бўлмасди, об-ҳаво ҳам одамларнинг феълига қараб ўзгарадими дейман, — дерди у соянинг қуёғини топиб чўзиларкан. — Инсон шунақа. На иссиқча чидайди, на совуқча. Эгаси бандаларининг иродасини синай деб иссиқ билан совуқни яратган, деганча каштасини келтириб чап кафтига ҳашамдор носқовоғидан нос соларди. Сўнг чўққи соқолини қорнига тегизиб оғзини катта очар ва доимо бир хил, кишини энсасини қотирадиган ҳаракат билан носни тилининг тагига ташларди. Бир гал у ёлғон гапираётганини бола пайқаб, мийиғида олганини сезиб қолди.

— Ҳа, тирранча. Мени гапимга куласан-а? Сал-пал қўшмасанг, гапнинг каштаси келишмайди-да. Гап деганга тўн кийгизиброқ гапириш керак. Бўлмаса ҳеч ким қулоқ солмайди, — деди у айбини дангал бўйнига олиб. — Куласан-а, сен подшо бўлсанг ҳам бари бир подачи Эгамберди яламанинг шогирдисан. Бир кун келиб бунга ўзинг ҳам имон келтирасан. Худо раҳмати, яхши одам эди, дейсан ўшанда афсусланиб. Сени ёшлигингда кўзинг очилиб, одам таниб қолдинг. Куй ҳам куйгандан чиқади...

Подачи об-ҳавонинг қандай келишини олдиндан билар, шунга қараб подани ёғин-сочинга қулай дараларга ҳайдарди. Соясига қараб вақтни аниқ айтиб берарди.

— Ана қара, Сангзорнинг суви камайди, ёмғир ёғади, — дерди у. — Сув кўпайса, ҳаво очиқ келади...

Бора-бора бола подачига кўникиб қолди. Ёғингарчилик бўлиб, пода ҳайдамаган кунлари у нима иш қиларини билмай, Ялама бобонинг уйига борарди. Жағ-жағ хотини ҳамма ишни йиғиштириб қўйиб, тезаги тенги болага эридан шикоят қиларди.

— Имонсиз кетсин, бу Ялама! Шу қурумсоқча текканча ерга кирсам бўлмасмиди! Ошиҳалолга йиққан нонини арзон-гаровга сотади. Қанчага сотсаям, ишқилиб, мен билмасам бўлди! Болани итдек туғдириб ташлаганингдан кейин боқ-да, имонсиз! Ундан кўра туғмай ўтсам бўлмасмиди. Айрон-атала ичавериб, бола бечораларнинг ичи титилиб кетди! Ўзи бўлса эртаю кеч ўлтигига қистириб, буғдой нон ейди. Худонинг олди-ялангоёқ қайтган бу чол сен бечораниям ёлчитмасам керак! — дерди дуч келганга юзингда кўзинг борми демай шартиллатиб гапирадиган аёл.

Семириб кетган Бозоргул хола подачидан анча ёш эди. Илгари унинг таёғидан чўчирди. Эри қувватдан қола бошлагач, энди унинг овози баралла эшитиладиган

бўлди. Хотинининг овозидан ёвғон аталадек безор бўлган подачи аёл гапиришдан қарчаб тўхтаганда унинг юзига қарамай «...ебсан, қанжиқ!» деб кўярди.

— Бу арвоҳнусха чол қарға гўшти еган, қарғиш ҳам ўтмайди, — дея бобиллаб гапида давом этарди Бозоргул хола. — Бировни одаммисан, итмисан демайди. Ер юзида бундан ақлли одам йўқдек. Эсини таниб, боққани пода-ю, гапи манданам семиз.

— Шу подачининг ошиҳалолини еб бўрдоқи бўлгансан, бетайин! Қўй, бу болани ўз ҳолига! Сени ёйма чалпагингни эшитаман деб келмаган, оғзим бор деб ҳар гапни саннайверасанми! Уят-э! Ким айтади сени ўғил уйлантириб, қиз чиқарган аёл деб! Э-э, хориш эшакка ўхшамай ўл, манжалақи!

Бозоргул хола орада ҳеч гап бўлмагандай безрайиб, гапни бошқа ёққа буриб юборар ёки атрофдаги ёғир-лашаётган болаларини тергашга тушиб кетарди.

— Шуни овозини эшитмайин деб пода боқаман. Уйда бир кун ўтириб қолсанг, кўзига балодек кўринасан, бу алвастининг. Болалар улғайиб қолди-да, бўлмаса терисини шилиб олардим, — дерди подачи паст ва ғамгин овозда. — Уйда тинчи йўқнинг, кўчада ҳам ҳаловати бўлмайди.

Қишлоқни, дов-дарахтларни қорга бурқаб, қиш кира бошлаганди. Ойқорда қиш қаттиқ келади. Мол-ҳол оилаб оғилдан чиқмайди.

Уларнинг уйдан ярим чақирим нарида қабристон бор эди. Бола нима иш қилишини билмай, беихтиёр қабристонга келиб кетувчиларни кузата бошлади. Қабристонга ҳаммадан кўп келадиган Муродқул ва Бекназар гўрков унга сув, гоҳида чой бунуришарди. Қабристоннинг ери қаттиқ, қишда музлаб, ёзда тарашадек қотиб қоларди. Каттароқ одам қазо қилса, лаҳад қазаман деб уларнинг она сути оғзига келарди. Бири қўйиб, бири хандаққа тушар, қора терга ботиб, елкаси билан зўрға нафас олишарди. Аиниқса, лаҳад кавлаш чоғида иккиси ҳам ҳолдан тоярди. Лаҳаднинг тупроғини ҳовучлаб чиқаришга тўғри келарди.

— Эй бола, бу ёққа кел, — деб чақирди бир куни ҳар кафти куракдек келадиган Муродқул узун. — Сен кичикроқсан, хандаққа сифасан, теша билан мана бу ерни чопиб юбор.

Ернинг пастки қатлами юмшоқ эди. У дастлаб хандаққа тушганда, юрагини ваҳм босди. Ҳаяжонлангандан қўли қалтираб, теша мўлжалга тегмасди. Аста-секин вужудидаги титроқ тарқаб, ишига унум кирди. У ўзи ҳам ҳис этмаган ҳолда, кўпчиликнинг юраги дов бермайдиган ишга қўл урганди. Лаҳад кенгайиб, катта одам сифадиган даражага етгач, ишни навбат билан Бекназар ва Муродқул давом эттиришди. Бола лаҳаддан чиққан тупроқни тортиб турди. Лаҳад қазиб бўлингач, улар мис кўзада олиб келган сувга ювинишиб, тамадди қилишди. Муродқул узун унга катта бир бурда нон берди. Шу-шу Карим қабристонда уларнинг қораси кўринса келадиган бўлди. У гўрковлар берган нонни емай, сингилларига олиб борарди. Бундан хабар топган онаси ўксиб, уни қабристонга йўлатмай қўйди. Буни эшитган сингиллари ҳам хангу-манг бўлиб қолишди.

— Сен тенги болаларнинг гўристонга йўлашга юраги бетламайди-ю! Сен бўлсанг! — йиғламсиради онаси.

Унинг кўмагига ўрганиб қолган Муродқул билан Бекназар эса болани ўз ҳолига қўйишмади. Алдаб-сулдаб ёнларига тортишди.

Майнинг илиққина кунлари эди. Карим дафтархалтасини уйга ташлаб, тоққа ўрларди. У подага етгач, Ялама бобо тегирмонга буғдой олиб бориш ёки ўтган қишда ўтин етмаганидан томини очиб, ёғочини ёқиб

қўйган молхонасининг устини ёпишни баҳона қилибми, уйига қайтар эди. Бола индамайгина рози бўлар ва қояларга чиқиб кетган эчкиларни тўплашга киришарди. Бу гал келганда, подачи Мустафоқул раиснинг эндигона бузоқлаган ола говмишини ўқраниб боласини ялашини кузатиб турарди. Йирик ва соғлом бузоқ оёққа туриб, онасининг елинига талпина бошлаганди.

— Кун кеч бўлмасдан бузоқни эгасига элиб бериш керак, — деди подачи. Бузоққа ҳаваси келиб: — Бу говвос сигир, сути ширин бўлмайди, — деб қўшиб қўйди. — Кун ола булут, ёмғир ёғиб қолиши мумкин.

Бола ҳайрон бўлиб унга қаради. У салкам ўзича келадиган бу бузоқни қишлоққача кўтариб боришни ақлига сиғдирилмади.

— Кўтаролмайман, — деди подачининг кўзига тик қараб.

— Кўтарасан, ўғлим. Шундай азамат йигитга битта бузоқча нима деган гап.

Бола нима дейишини билмасди. Агар ҳозир сигир бузоқламаганда эди, бирор баҳона топиб, қишлоққа ўзи кетарди, хаёлидан ўтказди у оёқларини зўрга босиб онасини эмишга чоғланаётган бузоқчага тикилганча. Бировнинг гапини қайтаришга ўрганмаган бола қайтиб эътироз билдирмади. Подачи олчазор оралаб ўтлаб юрган яғир қари эшаги томон кетди. Бола бузоқчанинг онасини эмишини томоша қилиб ўтирди. Чолда инсоф йўқ, деди ўзига-ўзи қўлидаги намиққан чўпни буклаб, хаёл сураркан. Ортиб боргани эшагиниям бермади. У ўт билан бузоқнинг нам танасини артиб чиқди. Онаси меҳр билан ялаётган бузоқнинг териси ботаётган қуёш нурида кўзни қамаштириб товланарди. Бузоқнинг пешонасидаги тангадек оқидан тортиб, ҳар бир туки онасига ўхшарди. У бузоққа яқин келиши билан говмиш қизганиб ўқранар, кўзлари бежо бўлиб, болага даф қилмоқчи бўларди. У бузоқнинг тагига кириб, икки қўли билан олд ва орқа оёғидан маҳкам ушлаганча елкасига олганида говмиш уни туртиб юборди. Бола бузоқ билан бирга юзтубан йиқилди. Ўрнидан турасолиб, говмишни тириқтириб қувди. Уни қўрқитиб қўймаса, бузоққа яқин йўлатмаслиги мумкин эди. Энди сигир мўраганча, гир айланиб чопарди. У узоғи билан қирқ-эллик қадамгача кўтариб борар ва оёғидан мадор кетиб, тиз чўкканча бузоқни ерга қўярди. Сал ўзига келиб, бузоқни онасига ҳидлатиб, яна елкасига оларди.

Унинг шу пайтгача мол боқиб чеккан азоби бир бўлди-ю, бугунгиси бир бўлди. Мустафоқул раиснинг қишлоқда яккаю ягона дарвозаси олдига келганда ҳолдан тойиб, оёқ-қўли қалтираганча уй эгасини чақиршига ҳам ҳоли қолмаганди. Икки қўли шалвираб, оёқларини тоштовон¹ еб ташлаганди. Усти-боши шилтага ботган, елкаси билан нафас олиб, дарвоза олдига ўтирганда, раиснинг онаси Улбозор момо чиқиб қолди. Пода ҳам у билан изма-из қишлоққа кириб келганди. Бола ўрнидан туриб кампирга салом ҳам беролмади. Улбозор момонинг сўзлари қўлоғига кирмай, кўз олди қоронғилашганича ерга сингаётгандек ўтириб қолган, очликдан юраги сув бўлиб, кўнгли озиб борарди.

— Вой, бўйгинангдан айланайин-а! Ҳаҳ, шу дордан қочган Яламанинг уйи куйсин-а! Шундай катта бузоқни сенга кўтартириб юбордим-а! Эшагини берса ўлиб қолармиди! Кўтариб келган бўлларининг дарди ўрсин менга! — деб гиргиттон қўларини Улбозор кампир. — Эсимни танибманки, кўзи ташқарига битган Яламадан бировнинг баҳра топганини билмайман! Шу бегуноҳ боланинг уволи тутсин сен қасамхўрни!..

¹ Тагчарми қалин чориқ.

Кампир шундай деб, кўзига ёш олди. У ҳам болаларини етимликда боққан эди. У пайтларда подачилик ҳам ҳар кимга тегмасди. Аёл боши эркак бўлиб, тепа сочи телпак бўлиб, дуч келганнинг урчуғини йигириб, ўрмагини тўқиб, кигизини босиб, ит азобида уч ўғилни одам қилган. Ризқи бутун экан, ҳаммаси нонини топиб кетди. Улбозор кампир Усмон ижроқўмнинг уст-боши абгор ўғлини бир аҳволда кўриб, ўзини тутиб туролмади. Уни бағрига босиб, ўтган кунлар ва бугунги етимлар учун кўз ёши тўкди. Болани кийим-кечагини тозалаб олдига икки бурда қозонаки патир ва кулчатойнинг шўрвасидан бир коса қўйди... Дока рўмолининг учи билан тўхтамаётган ёшини артиб, боланинг овқат ейишига термулиб ўтирди. Бола оч эди. Очликдан оёқ-қўли қалтираб, бошини қуйи эгганча, бурнини тортиб, нонни катта-катта тишлаб, шўрвани ичарди. Косани бўшатгач, ундан сўрамасдан кампир яна овқат солиб келди. Бола момага бир қараб қўйиб, яна толкосага энгашди. Қорайиб, ёрилиб кетган қўлчаларини юзига тортиб, ўзича фотиҳа қилиб ўрнидан турмоқчи бўлганда, момо чўнтагига бир ҳовуч майиз билан бир неча дона ёнғоқ солиб қўйди.

— Онанга салом айт, айланай, — деди йиғига ўхшаш овозда. — Дардигинанг манга урсин! Сени бу кунга солганларга ҳам худонинг бир жазоси бордир! Кўз ёшларинг уларни омон қўярмиди. Ўтган-кетганингда кириб тургин! Кўзгинангни дарди урсин...

У чарчоқни ҳам унутиб, уйга қанот боғлаб учиб борарди. У илк бор (худди отасидек!) сингилларига ёнғоқ ва майиз олиб келадиган эди. Чўнтагидаги меваларни ушлаб-ушлаб қўяр, лекин бир дона майизни оғизга солишни хаёлига ҳам келтирмасди. Фақат бир нарсани — шу ёнғоқ ва майизларни улашганда онаси ва сингилларининг суюниб, чеҳралари ёришини кўз олдига келтирарди. Отаси бозордан қайтганда улар қувончдан уйни бошларига кўтаришарди. Мана энди у сингилларига ёнғоқ ва майиз олиб боряпти. Онажони қандай хурсанд бўлади. Ўғлининг одам бўлиб қолганидан боши осмонга етади.

Ҳар куни эрталаб Каттажар ёқалаб ўтган кўча томондан келадиган подани Эгамберди бобо ҳайдаб чиқар, қишлоқни тенг иккига бўлиб ўтадиган йўл бўйидаги хонадонларнинг молини эса у тўпларди. Икки пода қишлоқ бошидаги Хонназар бобонинг тегирмони этагида қўшиларди.

У Маҳмуд тақачининг чорбоғига тушган пастки овулга қарашли эчкиларни савалаб кўчага ҳайдаб чиққанда, пода олдига Улбозор момо турарди. Бола ҳайрон бўлиб, шоша-пиша салом берди.

— Кечқурун кириб ўтгин, Оланинг палласидан еб кетасан! — деди Улбозор момо қўлтиғидаги ёғли патир кулчани унга тураркан. — Оғзимизни оққа етказган чўпон боламдан ўргилай! Отанг кўрмаган кунларни сен кўр! Кўзгинангни дарди урсин! — деб алқарди кампир меҳри товланиб.

У патирни қўлтиғига тикди. Момага нима деб миннатдорчилик билдиришни билмасди. Ирғай таёғини ўйнатганча поданинг гоҳ у, гоҳ бу ёнига, гоҳида эса олдига ўтиб кетадиган қирқ чоғли эчкини тергаб, ҳайдаб борарди. Улбозор момо берган ёғли патирнинг ҳиди димоғига урилганда вужудини ўз ишидан мамнунлик туйғуси қопларди. Пода тарам-тарам илонизи тоғ йўлидан Галат хирмонжой дараси томон ўрлаб борарди. Шодмонқўст аравакашнинг нақ ғунажиндек келадиган оқимти² кўкиш қари серкаси бўйнидаги қўнғироғини жириглатганча, баҳайбат шохларини навбатма-навбат ўнг ва сўлга буриб, подага йўлбошчи эканини кўз-кўз қилганича териб-териб оёқ ташларди. Дарвоқе, Ялама бобо

хачир деб ўдағайлайдиган бу серка подачининг молларга қай оҳангда ҳайқирганидан қайси тарафга юриш кераклигини биларди. Ишини энгиллатадиган бу арзандани подачининг сахийлиги тутганда бир бурда, ярим бурда қотган нон билан сийлаб ҳам турарди. У чолнинг авзойига қараб, қачон унга яқин келишни билар, салкам ерга тегадиган соқолини селкилатиб, тутурлатганча нонни узоқ чайнар ва мазасидан ҳузурлангандек тик турганча мудрарди. Гоҳида қария у билан худди одамдек гурунглашар, ўзиникига ўхшаш соқолини масхаралаб куларди. Улар ўртасида кўзга кўринмас ғалати бир яқинлик ва ўхшашлик мужжасам эди. Иккиси ҳам ҳушёр ва жиззак, ўз ҳақини бировга едирмайдиган, ўзига эн бўлолмас-да, ўзгаларга бўй бўлишга уринадиган, ўзидан кучлига думини қисганча индамай бош эгадиган, ўзидан пастни эзғилаб кетадиган одам ва жониворлар хилидан эди.

Бола бу воқеанинг қандай юз берганига анча вақт ақли етмай юрди. Ҳатто кейинчалик тушларига ҳам кириб, босинқираб уйғониб кетарди. Бола ҳайратдан таёқнинг зарбини ҳам бир оздан сўнг сезди. Шунда ҳўрлиги келиб ҳўнграб йиғлаб юборди. Белидаги онаси тикиб берган белбоғчаси ва унга ўроғлик арпа нон ва бир сиқимгина сариқ майиз ҳам, Улбозор момо берган патир кулча ҳам булоқ бўйида қолди. У ўзи ўрганиб қолган қадрдон ирғай таёғини ҳам унутди. Хунибийрон бўлиб йиғлаганча қишлоққа қайтди. Борган сари ич-ичидан тўлиб-тошиб аламли, ситамли йиғи келарди. Йиғиси сой оралиғидан чиққунга қадар тоғу тошларда акс-садо бериб турди. Сўнгра Галахирмонжой дараларига сингиб кетди. Подачи орқасидан ҳай-ҳайлаб, қайт-чи қайт деб қолди. Унинг эса қулоқлари тош битган эди...

Бу воқеага ўша патир кулча сабаб бўлди. Улар чош-оҳда бирорта булоқ бўйида тамадди қилишарди. Нонуштада Эгамберди бобо нонини дастурхонга қўйса, пешин чоғи у белбоғини ёзарди. Бола елиб-югуриб ўтин-чўп териб, хуржунда шиқирлаб юрадиган офтобани қайнатар, подачи соқолини силаганча чойнинг кўпини ўзи ичарди. Ялама тезакка чой қайнаттирмас, булоқдан эмас, этакда ҳайқириб оқаётган сойдан сув олишарди.

— Ёш бола чойга ўрганмагани маъқул, бўйи ўсмай қолади, — дерди чол чойни қизғаниб. — Ноннинг куйигини еган боланинг бети қизил бўлади...

Бола индамай булоқнинг сувига нонини оқизиб еяверарди. У қумраб қолган подачи тўйгунга қадар офтобани қайта-қайта қайнатаверарди.

— Талқон еб, сувга юборадиган бола экансан-ку! — дерди у салгина ҳаяллаб қолса ҳам. — Жуда айрони ачиманган, қимизи кичимаган бола чиқдинг-да! — дерди арпа дўқ қилиб.

Бола унинг бу хил гапларига кўникканди. Уз хаёли билан бўлиб, гоҳида чолнинг гапини эшитмасди ҳам. Яламанинг ўзи жавраб, ўзи тинарди. Эгамберди оқсоқол эса эринмай ёлғон-яшиқ ҳангамани бериб, тум-тарақай бўлиб кетган подани тўплаш керак бўлганга қадар чой ичиб ўтираварди.

...Ушанда подачи белбоғини ёзиб, белидаги суви қочган буғдой нонни ташлади. Қўлтиғидаги кулча ёдига тушган бола шоша-пиша патирни олди.

— Улбозор момо патир берувдилар, бово, — деди уни подачининг нони устига қўяркан.

— Нима? Нега патир беради? Нега сен мени ошиҳаломини оласан?

— Сўраганим йўқ, ўзлари бердилар.

— Э-э, энангни оғзига... тирранча, — дея таёғига интилди чол.

Таёқ қарсиллаб келиб елкасига тушганда, бола

жойидан жилмай подачининг ҳаракатидан ҳайратланганча унга тикилиб турарди. Ялама яна таёқни кўтарди-ю, урмади. Узича нимадир деб ғўлдиради. Дастлаб йиғламасаям, боланинг кўзидан шариллаб ёш қўйилди. Хўрлик ҳисси таёқ теккан жойининг оғриғи билан баробар жунбушга келди. Шундагина у ўкраб йиғлаб юборди. Қишлоққа етиб, йиғлашдан тўхтаганда ҳам кўзидан қўйилиб ёш келарди. Кўзи ва қовоқлари шишиб кетганди. Онасининг олдига бу аҳволда бориб бўлмасди. У тегирмон этагидаги булоқ бўйида тўхтади. Оч қоринга муздек сув ичди, юзини қайта-қайта ювди. Шу-шу у подачининг кўзига кўринмади.

Шундан у беихтиёр энди ўзига тегишли уйлардан ошиҳалолга нон йиғмаслигини, кунора кечқурун уйларига бир белбоғ нон кўтариб келмаслигини англади. Отаси пешонасига сиғмаган бахтиқаро боланинг қўлига ҳар ким ҳар хил ўйда оқ, қора, катта, кичик, куйган ёки чала пишган нон узатарди. Бола ҳар доим пичирлаб раҳмат айтар ва нон берган кишининг нигоҳидан кўзини олиб қочарди. Бу ҳолат кунора бир маросимда такрорланарди.

Яна бир воқеа унинг безовта қалбига из солиб ўтди. У онаси билан харжларини орқалаганча бозордан пиёда қайтарди. Орқаларида сап-сариқ мўйлови чўччайган Шодмонқул аравакашнинг эски, шалоғи чиққан кўтак араваси кўринди. Онаси тугунчасини бошига қўйганча олдинда кетиб борарди. У орқарақда қолиб, аравакашдан қишлоққача миндириб кетишни сўради.

— Халқ душманининг боласини миндирадиган аравам йўқ! — деди чийиллаган овозда Шодмонқул кўзларини чақчайтириб.

Шунда ранги мурдадек совуқ бу одам унинг кўзига сариқ илонга ўхшаб кўринди. Боланинг юраги музлаб, турган жойида қотиб қолди. Энди у аравакашнинг тезроқ кўздан ғойиб бўлишини бетоқат кутарди. Онаси Шодмонқул мўйловнинг бу гапини эшитдими, эшитмадими, индамади. Онаси шунақа аёл, бирор ноҳуш гап қулоғига чалинса ҳам ўзини эшитмаганга олади. Жуссаси борган сари кичрайиб, сочига эрта оқ оралаган онасининг бунчалик сабр-тоқат ва чидамни қайдан олишига бола ҳайрон бўларди. У бунга кейин, ўзи ҳам онасига ўхшаган беозоргина бир қизни яхши кўриб, бир ёстиқча бош қўйганда, қайлиғининг ўзига бўлган чексиз меҳр-муҳаббатидан куч олиб, ёш бўлишига қарамай, катта ишларнинг уддасидан чиққанда тушунди...

XII

Туйқусдан бошланган уруш одамлар ҳаётини, кундалик турмуш тарзини алғов-далғов қилиб юборди. Кишилар ўзларининг катта-кичик ташвишларини унутиб, олдсизга жангу жадалларнинг ўй-хаёли билан яшай бошладилар. Ҳар ким ўз билганича тўқиб-бичарди.

Қишлоқнинг чакана сурувини боқадиган Иброҳим чўпон Мустафоқул раисдан «Агар немис Ўсманни босиб олса Ойқорга қочиб чиқса бўлармикин ёки тоғ ошиб, Панжакент тарафга ўтиб кетган маъқулми?» деб сўради. Аччиғи чиққан раис нима деб жавоб беришини билмай Иброҳим қоранинг юзига тарсаки тортиб юборишдан ўзини тия олмади. Кўпчилик олдида изза бўлган чўпон аламидан «сени ўша пашистдан қаеринг кам?» деб раиснинг ёқасига тармашди. Одамлар ҳай-ҳайлаб зўрға ажратишди.

— Эсингдан чиқмасин, раис, тирик турсам қорнингни ёраман сен зўравонни! Улиб кетсам, ҳалолнинг бўлсин, кунингни кўр! — деб ўшқирарди Иброҳим Мустафоқулга талпиниб.

Иброҳим қоранинг феълени билган оқсоқоллар уни алдаб-сулдаб уйига жўнатишди-да, Мустафоқул раисга, бундан кейин, ҳар эҳти молга қарши кечалари ва кўча-кўйда эҳтиёт бўлиб юришни таъкидлашди. Чунки бу қишлоқда бир Иброҳим қора эмас, балки кўпчилик одам табиатан жиззаки ва тез. Бу ярамас одат қондан-қонга ўтаверадими ё қуш уясиде кўрганини қилади дегандек, оталар феълдаги нуқс болаларга ҳам урадим, ҳар қалай, қишлоқдаги икки кишининг бири ана шундай қизиққон, ҳовлиқма ва довдир. Иброҳим чўпоннинг ҳеч балодан қайтмаслиги ҳақида кўп миш-мишлар юрарди.

У тоққа ўтинга борганда эшаги арқонни узиб қочиб кетади. Жаҳлдан жони бўғзига тиқилган Иброҳим қора қишлоққа қайтиб келиб эшагини худди ўша қочган ерига миниб бориб, болта билан нимталайди ва гўштини чор тарафга улоқтиради. Сени ҳузурингни аллақачон ғажирлар кўриши керак эди, дейди-да, эгар-жабдуқларни орқалаб, пиёда уйга қайтади. Қўйчи ити сурувни ташлаб уйга қочиб келганда унинг ҳам бошига эшакнинг кунини солади. Бир ой ўтгач, Иброҳим чўпон Сибирга, меҳнат батальонига жўнаб кетдию бу мोजаро одамларнинг ёдидан кўтарилди. Шундан кейин «немис фалон куни Тошкентга, писмадон куни Самарқандга ва ундан сўнг биз тарафларга келармиш» деган миш-мишлар ҳам ўз-ўзидан тиниб қолди.

Урушга ҳар кимнинг муносабати турлича эди. Хат-саводли, озгина бўлса-да, оқ-қорани таниган одамларнинг кўпчилиги азият чекканлар эди. Бировнинг отаси халқ душманига чиқиб отилган, бировники сургун қилинган, яна бошқасиники эса бедарак кетганди. Лекин бари бир улар орасида немислар билан бўлаётган урушга бефарқ қарайдиганлар жуда озчиликни ташкил этарди. Одамлар отаси ё акасининг ўлдирилишига, сургун қилинишига дахлдор бўлса-да, Сталинга ишонишарди. Аслида Улуғ Ватан урушининг тақдирини ҳал қилган нарса ҳам шу бўлди. Лекин бу ихлоснинг орқасида даҳшатли қўрқув ҳисси ҳам йўқ эмасди.

Лалмикор тоғ этакларида, қиш қаттиқ келадиган тоғ ораларида тирикчилик оғир эди. Лалмига ҳатто қиз берма, деган гап бежиз айтилмаган.

Одамлар ўттиз еттинчи йиллардаги воқеаларни унутгандек эдилар. Уруш ҳадемай бошқаларнинг ҳам кўнглини ярим қила бошлади. Қишлоққа илк бор қорахат келди. Инсон бөласи азалдан шундай. Бугун бировнинг бахтсизлиги учун кўз ёши тўкиб, эртасига дунё топган девонадек ўпқасини қўлтиқлаб, ўз юмушига уннаб кетаверади. Ери қаттиқ тоғ қишлоғида тинсанг, тинасан. Хўжаликни юритиш учун эртадан-кечгача ғимирлаш керак.

Бола онаси билан бирор юмушнинг бошини тутиш маслаҳатини қилди. Онанинг дон экиш ва ғалла ўримида ишлаб топадиган бир ярим-икки пуд ғалласи билан қишдан чиқиш мушкул эди. Онаси шу илинжда Мустафоқул раисни кўриб борди. Минг бир истиҳола билан унинг дарвозасини қоқди. Дарвозани Улбозор кампир очди. Меҳмонни айланиб-ўргилиб қарши олди. Қўярда қўймай уйга олиб кирди. Дардини эшитди. Аёл раиснинг ишдан қайтишини кутди. Мустафоқул собиқ ижроқўмнинг беваси билан совуқина саломлашди. Улбозор кампир ўғлига аёлнинг гапини айтди.

— Эртага эрталаб идорага борсин. Уша ерда гаплашамиз,— деди раис қовоғини очмай.— Нонталаб кўпайиб кетди,— қўшиб қўйди садақайрағоч шохидаги отнинг емхалтасини оларкан.

Аёл кўчага чиққанда кампир унга иккита нон узатди. Олмайман деганига ҳам қўймади.

Бола ўзича хурсанд эди. Қишлоқда ҳамма зир тит-

райдиган, доимо қовоғини осиб юрадиган Мустафоқул раис унга ўрим пайтида ҳўпга қўшиладиган отларга миниб ва кечаси уларга қарашни буюрди.

— Қишда эса Тайпоқсойдаги қўшга қўшиладиган ҳўкизларга қарайсан,— деди раис унга бошдан-оёқ тикилиб.

Сўнгра омборчини қақириб, болага иштонлик учун бир ярим метр тринка беришни тайинлади. Омборчи оломонлик Носир санатг қайта-қайта ўлчаб, каттакондафтарга қўл қўйдириб, матони берди.

Ҳўп иши оғир эди. Бола буни биринчи кун сезмади. Хирмончиларнинг кўзига шунчаки отга миниб юриш учун келганга ўхшаб кўринмасликка тиришарди. Хирмончилар тушликка чиққанда, у отларни бир-бирига матаб, суғоргани олиб кетар, бир бурда нон ва бир коса қатиқли ошними-айронними от устида еб-ичарди. У хирмонда бирга ишлайдиган қўшнилари, энди туғилган чақалоқни ҳам сизлаб гапирадиган Мардонқул бобо ёки хирмонбоши, баджаҳл Шариф носвойчидан «Ўғлим, чарчадинг, сен ҳам озгина дамингни ол, от одамни эзиб ташлайди» деган гапни кутарди. Бироқ бу гапдан дарак йўқ эди. Учинчи куниде орқаси яғир бўлиб, эгарга сони билан ўтира бошлади. Бора-бора икки сони ҳам эзилиб, эгар тегса ачишадиган бўлди. Шундан кейин узангида тик турганча, отни айлантирарди.

Ҳўпни қорувли ва оғиркарвон, гаплари момоқалди-роқдек қалдираб чиқадиган Мардонқул бобо ясаганди. Иккита ён томони текисланиб мола шаклига келтирилган арча ёғочи, самбиттол новдалари билан бир-бирига танғиб боғланганди. Янчиш учун ерга доира шаклида ёзиб қўйилган буғдой устида от уни моладек судраганча айланарди. Бу такрорий ҳаракатдан боши айланмаслиги учун у отнинг жилловини бўш қўйганча то чўққиларида кун қизиган сайин кичрайиб бораётган «от», «фил» ва «қўзичоқ»ларга тикилиб, ўзини чалғитишга уринарди. От эса тентак қўйдек бир маромда айланарди. Самбиттол новдалари устига сакраб чиқадиган бошоқларга ёпириладиган чумчуқлар отлар думини силкитганда учиб-қўнишарди.

Қора қари байтал уни уринтирмасди. Устидаги одамнинг хатти-ҳаракатидан, оёғини биқинига ниқташидан нима қилиш кераклигини тушунарди. Югани бўш бўлса ҳам бошқа отлардек оёғи остида шилдираётган донга оғиз солмасди. Болани атайлаб юввош қари байталга миндиришган эди. Ёнма-ён яна уч жойда ҳўп янчилар, бошқа отларга минган болаларнинг ҳаммаси ундан дадилроқ эди. Болалар қоққалла хирмонбоши Шариф носвойчидан чўчиб, от устида гаплашишга ҳам ҳайиқишарди.

— Калласида гўшти йўқ, қошининг икки чети пастга қараган одамдан яхшилик чиқмайди,— дейишарди хирмончилар орқаваротдан бир-бирига шивирлашиб.— Раис ҳам одамни топиб хирмонбоши қилиб қўйган-да.

Хирмонбоши арзимаган нарсага ҳам ётиб жанжаллашадиган, сассиқоғиз киши эди. Биров билан айтишиб қолса, йўқ ердаги сўкишларни ўйлаб топарди.

Хирмонда саккизта от бор эди. Икки нафар бола навбат билан ҳар куни тўрттадан отни саккиз қақиримга, қишлоқ этагидаги колхоз бедапоясига миниб бориб, кечаси билан кўкаллатиб, тонг қоронғисида яна хирмонжойга қайтариб олиб келиши керак эди. У ҳар тўрт отни бир-бирига матаб, ошпаз узатган ярим тоғора кулчани катта-катта тишлаганча йўлга тушарди. Уни уйда кўзи тўрт бўлиб онаси кутарди. Ярмини еб, ярмини чўнтагига солиб қўйган нонини унга узатарди. Онаси эса нонни емагани учун уни койирди. Отларни

қандай тушовлаганини, тушовнинг мустақамлигини қайта-қайта сўраб-суриштирарди. Бола тоқчага олиб қўйилган қосадаги ярим ёвғон ошни ичиб, пўстакнинг ярғоғига чўзиларди. Онаси унинг ёрилиб кетган юзлари, оёқ-қўллари ва почаларига туз солинмаган қорин ёғини суртиб, уқаларди. Онасининг қақшоқ қўли тегиши билан у гўдакдек мудраб қоларди. Унинг ухлаб қолиши, отларни салгина бўлса-да, кечроқ олиб бориши қақда гап бўлиши мумкин эмасди. Онаси уни вақтида уйғотиш учун гоҳида тун бўйи мижога қоқмай чиқарди. Баъзида бедазоргача у билан бирга борарди. Гоҳида ҳали тўрғай чулдирамасдан ўрнидан турар, туз тотмай отларни ечиб, хирмонга жўнарди. Хўпчи болалардан иккитасини армияга қақришгач, отларнинг увод-савоби унинг бўйнига қолди.

— Бўлимтолгина бўлгани билан ҳали улар армия ёшига етмаган эди. Бировнинг ўрнига кетди-ёв, бояқишлар,— дея Мардонқул бобонинг Отақул махсумга шивирлаётгани боланинг қулоғига чалинди.— Носир омборчининг боласи кўринмаяпти. Армияга кетгани йўқ чамамда, қолган бўлса шу атрофда ишларди. Бу Носир сатанг бир кори-қолини қилди-ёв, баччағар. Наҳотки, бундан Мустафоқул беҳабар бўлса?..

— Мустафоқулнинг ҳам авлиёман дегани билан бари бир шу сатангиз иши битмайди. Нима, раиснинг оғзи йўқми? — деб жавоб қилди Отақул махсум тева-ракка олазарак кўз югуртириб.— Носир омборчи ўз томорқаси сув ичмаса бошқага сув ўтказмайдиган одам. Билиб қўйинг, Мардонқулбой, бу тоифа кўпчилик бўлса зўрлик, озчилик бўлса ўғирлик қилади. Туз тортса қайтиб келишади, ўша ёқнинг тупроғи буюрган бўлса, бу ҳам эгасининг иродаси. Сиз билан менинг кўлимдан нима ҳам келарди?..

— Доймо замоннинг залворини бева-бечора, етим-есир кўтарган. Уддабурро одам ўлимга ҳам чап беради,— деди салмоқлаб Мардонқул хирмончи.

— Ҳақ гап, ҳақ гап! — деди маъқуллаб Отақул махсум. У ёш бўлса-да, саватдай соқол қўйган эди.— Қирқ йил қирғин бўлса ҳам ажали етган ўлади.

— Ҳайтовур, дунёнинг ишига одам боласининг ақли етмай қолди. Уладиган ҳўкиз болтадан тоймас деган-дек, бу пашиш ҳеч балодан қайтмайдиганга ўхшайди.

— Ишқилиб, бахтимизга Истаининг боши омон бўлсин. Немис деган балойи азимга ундан бошқа одам бас келолмайди.

— Нега бас келолмас экан. Мана Ленин кетди, Истаин келди. Эл омон бўлса, элбоши топилади. Ленин қаза қилгандаги ваҳималар ёдингиздадир. Энди нима бўлар экан деб, бир ҳафта ухламай чиқибмиз-а! Буни қарангки, худо раҳмат қилгур ўзи ўлгандан кейин нима қилиш кераклигини ёзиб кетган экан. Ана пайғамбарлик.

— Ҳақ гап, ҳақ гап! — деди бошини сермаб Махсум. — Нега бу немис бизга бунчалик ёпишиб қолди-а?

— Э-э, Махсум, соддасиз-да. Қўлига қилич олган баҳона қидирмайди.

— Ҳақ гап, ҳақ гап!

Гира-шира қоронғилик учи-кети йўқ даштни домига тортарди. Хирмончилар эпкин туриб қолса кечалари ҳам дон шопириб чиқарди. У бедапояга жўнаш учун отларни хўпдан чиқариб, бир-бирига боғлаш билан овоза эди. Хирмончилар ювиниш учун Мушукжарга ўшиб кетишганди. Хирмонда биргина Шариф носфуш айланиб юрарди. У ўзича ниманингдир чўтини кўларди. Мушукжар томон кетган хирмончиларнинг овози эшитилмай қолгач, у боланинг ёнига келди.

— Отларни орқамдан ҳайда, — деди у болага галати тикилиб ва кеча дон янчилган жойдаги усти ёпиб қўйилган буғдой уюми томон бошлади.

Бола эргашди. Носвойчи буғдой орасига кўмиб қўйилган жунқопни судраб чиқариб, қора байтални яқинроқ олиб келишни буюрди.

— Нега? Нимага? — деди бола ҳайрон бўлганча.

— Айтгани қил! Қанақа боласан! Бедапояга элтиб туширасан-да, уйингга кетаверасан! У ёғи билан ишинг бўлмасин! Ҳа, бўйингдан! Бировга гуллаб қўйма тагин. Эртага сенга ҳам бир пуд буғдой бераман.

— Йў-ўқ! — деди бола чўзиб. — Одамлар кўрса нима дейди?

— Одамлар билан нима ишинг бор? Айтгани қила-вермайсанми! Қанақа ношукр боласан! — аччиқланди хирмонбоши. — Тез бўл, ҳадемай анавилар қайтади. — Айтдим-ку, сенга ҳам бераман деб.

— Йўқ! — деди от устида қалтираб ўтирган бола чўрт кесиб. — Раисга айтаман!

— Нима? Раисга айтасан! Қани айтиб кўр-чи! Тилингни суғуриб оларман сен итваччанинг! Бекорга отангни бошини емаган экансан! Йўқол! Кўзимга қўринма! Ҳе, отангга ўхшамай ўл! Жувонмарг! Мен сени одам деб...

— Отам сизга нима ёмонлик қилди?..

Бола шундай дедию кўзидан дувиллаб ёш қуйилди. Кўз ёшини унга кўрсатмаслик учун бедапоя томон қанот боғлаб учгудек депсиниб турган отларни чоптириб кетди. Юрагига санчилган аччиқ сўз ва отнинг шамолдан кўзларига дув-дув ёш қалқиб, ёноқларига, лабларига қуйиларди. Шунда ҳам бедапояга етгунча энг олдинда бораётган Буврилнинг жиловини тортмади. Бошқа отлар эса Буврил чопса чопар, йўрғаласа йўрғаларди. У энг орқада лўкиллаб, аранг чопиб келаётган қари байтални ҳам унутди.

Отларни тушовлаб бедазорда қолдиргач, уйга келди. Йиғлаганини онасига сездирмаслик учун юзини ювган киши бўлиб, ўчоқ бошига қараб юрди. Онаси нега кўзлари қизарганини сўраганда, отларни чоптириб келганини баҳона қилди.

— Отларни чоптирмагин, раис кўриб-нетиб қолса индамай қўймайди, — деди онаси безовта бўлиб. — Ҳозир колхозга одамдан ҳам от билан ҳўкиз қадрли.

Уша воқеадан кейин у Шариф носвойчига салом бермайдиган бўлди. Бироқ ҳадик олган хирмонбоши унинг ишини, кимлар билан гаплашишни назардан қочирмай юрди. Пайтини топиб болага бир оғиз илиқ сўз айтишни, бўлиб ўтган гапни кўнглидан чиқаришни чамаларди. Бола эса унинг хирмонда борлигини унутгандай ўзини бепарволикка соларди.

Саратон чиқмай хўп иши тугади. Улар энди катта-кичик хирмонларда уюлиб қолган ғаллани одамлардан йиғиб олинган ўттизта эшакда қирқ қақирим йўл босиб, Куропаткин темирийўл станциясига ташишарди. Қирқ қақирим масофага эшакнинг орқасидан пиёда юриб боришар ва колхозга тегишли юк бўлмасагина миниб қайтишарди. Қуёш қоқ тепадан уриб ҳолдан тойдирар, Шариф носвойчи карвоннинг у бошидан бу бошига отини йўрттириб, ҳеч кимни ўз ҳолига қўймасди.

— Чўнтагимга ҳар куни бир қоп буғдойнинг пули тушиб турса, раис измимга юрса, у ёқдан носнинг даромади қўшилса, мен ҳам йил ўн икки ой чарчаш нималигини билмай ишлардим, — дерди бошқалар ўн гапирса бир гапирадиган Мардонқул хирмончи куракдек келадиган кафтини пешонасига қўйиб, тўзон кўтариб кетаётган карвонга тикилганча. — Одамлар бунчалик пихини ёрган бўлмаса. Унинг ўғирлик қилишини ҳеч ким хаёлига ҳам келтирмайди.

— Ҳақ гап! — дерди Отақул махсум, Буврилни миниб чангдан четроқда бораётган носвойчига кўрқалса қараб кўяркан. — Ҳақ гап!

Бола уларнинг гапни эшитмаганга олиб, бошини эгганча чоригини судраб борарди. Манзил олис, бунинг устига станцияда ҳам навбатга туриб, ҳар бир қопни тортириб, қирриғ тарозибонлар билан гиппа-кекирдик бўлиб, донни топшириш ва ундан сўнг бирор холироқ жой топиб соялаш, тамадди қилиш керак эди.

— Носвойчининг тарозибонлар билан ҳам бир гапи бор-ов. Бир-бирига қарашганда жуда кўзлари ўйнайди, — деди эшагини етаклаб четга чиқаётган Мардонқул хирмончи. — Ҳайронсан, бу дунёнинг тирикчилиги. Биров элим-юртим деб, жон олиб, жон бериб юрса-ю, биров бундан фойдаланиб мол тўплаб, бирини икки қилиб қолса. Одамларнинг ўзига худо инсоф бермас, уларни ўқитиш, тергаш билан йўлга солиб бўлмас экан. Ҳар кимнинг пешонасига битта уй, битта гўр битилган. Бу носфуруш бунча ўзини ўтга-чўққа ураверади-я? Бола-чақаси эртаю кеч нос сотади, ўзи эса бунақа... Топганини орқалаб кетармикин-а? Бу муттаҳам олисдагини аравалаб, олдидагина тўрвалайди.

— Ҳақ гап! — деди Отақул махсум эшагини қистаб хирмончига етиб юришга тиришаркан. — Бу пасткаш нега ҳар йили хирмонбоши бўлади? Ундан бўлак имони басаломатроқ одам йўқми?

— Мушук йўқ жойда доимо сичқон подшо бўлган, махсум. Деворда ҳам қулоқ бор, дейдилар. Секинроқ гапиринг, тагин битта-яримтаси етказиб бормасин, — деб теваракка аланглади Мардонқул хирмончи. — Шамол турганда ҳайқирма, товущинг зое кетади деганлар. Бу алғов-далғов замонда тўғри гапни айтсанг ҳам, эгри гапни айтсанг ҳам бошинг балага қолади. Одамларнинг хатосини кўрсатсанг, дарров ёқмай қоласан. Беҳишдан чиқиб келган бўлсанг ҳам сени эшак ўғрисига айлантириб қўйишади...

Орадан икки кун ўтди. Саккизта юкчи эшак эгасиз қолди. Мардонқул хирмончи билан Отақул махсумни олиб кетишибди. Сталинга қарши гапиришибди экан. Ҳамма бир-бирига тикилиб, тарашадек қотиб қолди. Биргина носфурушнинг димоғи чоғ эди. У қамчисини ўйнатганча, дон қоплаётган одамлар атрофида ёлибона айланарди.

— Мен эшитгандим! Улар Сталинга қарши гапиришгани йўқ! — деди бола нафаси бўғзига тикилиб ёнидаги Салим хирмончига.

Бола оғзини очиб турган қопга Салим челақлаб дон соларди. У сен ўзинг кимсан, дегандек болага бир ўқрайиб қаради-ю, индамай ишини қилаверди.

— Улар Сталинга қарши гапиришгани йў-ўқ! Мен эшитгандим! — деди яна бола туйқусдан қичқириб.

Сўнг ҳўнграб йўғлаб юборди. Ҳамманинг иши қўлида қолди. Нимадир дейишга чоғланган хирмонбоши болага яқинлашгач, яна шаштидан қайтди, отини буриб, нари кетди.

— Ҳар нарсани гапираверасанми? — деди ниҳоят Салим хирмончи кўрқа-писа. — Улар сенга эшиттириб гапирадими? Керак бўлса, давлатнинг қулоғи ҳам бор. Айбдорни еринг тагидан ҳам топиб олади. Нима қиласан ўзинга балони сотиб олиб. Усиз ҳам бошларингга тушган фалокат етмайdimи?

Бола индамади. Одамларнинг бу қадар лоқайдлигидан ҳафсаласи пир бўлганди. Ўзгалар ҳаёти қил устида турганда ҳам, интиқом дақиқасида ҳам улар ҳеч қачон ҳақиқатни айтмасликларини, айтолмасликларини илк бор фаҳмлаган эди. Отаси лоқайдликнинг ҳам қурбони бўлгани унинг мурғаккина қалбини ларзага келтирди. Аламдан, ноҳақликдан самода учиб ҳайқиргиси, дод солгиси келарди.

Гап нимадалигини у хирмонбошининг ўзини тутиши-

дан пайқади. Демак кимдир унга қўшиб-чатиб айтган. Бундан чиқади хирмончилар орасида унинг одами бор. Ким бўлиши мумкин у? Бола Мардонқул билан Отақул махсумга яқинроқ ишлаган хирмончиларни кўз олдидан ўтказиш бошлади. Мум тишлагандай бўлиб, Салим совуқ уларга айланишарди. Ёки кулганда лабининг икки чети қулоғичага етадиган Ҳамдам хирмончи айтганмикан? Йўқ, у ҳеч ниманинг фарқига бормади. Қорни тўйса бас. Эшакдек ишлаб юриверади. Унинг хаёлида Салим совуқ айланарди... Гумони бор одамдек доимо кўзлари бежо. Эртаси куни у Салим совуқдан узоқлашди.

Одамлар Шариф носфурушдан ҳайиқиш нари турсин, шайтонлагудек даражада кўрқишарди. Райондан шапка кийган орган ходими ўрласа бас, у йўлбошчилик қиларди. Иложини топса, носини арзонроққа олганларни ҳам бошлаб танобини тортиргиси келарди. Ҳатто ҳеч кимга сўзини бермайдиган Мустафоқул раис ҳам у билан ҳисоблашарди. Носфуруш ғалла ўрими яқинлашди дегунча, хирмонбошилиқни сўраб, биттагина хонадан иборат колхоз идорасининг остонасига ўлармонлик қилиб ётиб оларди. Унинг кимлигини раис ҳам, ҳосилот ҳам, бошқалар ҳам билишарди. Лекин у билан ўнақишиб қолишдан чўчишарди. Калла солган кунинг итдан, кир ювган кунинг битдан, лаҳадга чўзилган кунинг эса Шариф айғоқчидан қутулсан, дейишарди кампирлар. Эркаклар бу гапни айтишмасди, айтиб оладиганини олганлар ҳали қишлоққа қайтиб келмаган эди. Ким унинг мушугини «пишт» деса, совет ҳукуматига қарши бўлиб чиқарди. Борди-келдининг фаҳмига етадиган, пишиқроқ одамлар носфурушнинг тузоғига илинмас, Мардонқул билан Отақул махсумга ўхшаган содда-тўпорилар унга «ем» бўларди. Бу билан у гўёки кимларнингдир олдида ўзини жонини жабборга бериб ишлаётгандек кўрсатарди. Бу дўлвар кишилар ҳам тўғриликларидан айтган гапларини бўйинларига олишарди. Носфуруш ва унинг шерикларига худди шундай кишилар керак эди, чамаси...

Хирмон иши ҳам поёнига етиб қолганди. Мол ора-лаб кетган ангорларнинг аллақачон тақирини чиққан, сунбула кириб сув совийдиган кунлар яқинлашмоқда эди. Носвойчи минг бир ҳисоб-китоб билан хирмончиларга иш ҳақиқа буғдой тарқатди. У гўё ўз ёнидан бераётгандек ҳаммага писанда қилар ва тарозининг тошини тарақлатиб, ҳуда-беҳуда бақириб-чақирарди.

Бола ўзига теккан икки пуд буғдойни қора байталга ортганча физиллаб келиб, уйга ташлаб кетди. Онаси қувончдан ўзини қўярга жой тополмасди. Уғлига нима дейишини билмас, енги билан кўз ёшини артарди, холос. Уғлининг бўйи ўсиб, мўйловлари сабза уриб қолганди. Оёқ олишлари ва келбати қуйиб қўйгандек отасининг ўзгинаси. «Тавба-а! Одам ҳам шунчалик бир-бировига ўхшайdimи?! Унинг бунчалик отасига ўхшаб кетаверишидан юрагим ёрилиб ўлиб қолмасайдим! Боламени ўз паноҳингда асра, танграм! Отасининг тупроғича умр бергин. Қасд қилганлар паст бўлсин, илоийим!..»

У сингиллари билан ангордан яна ярим пудча машоқ теришди. Ялама бобо айтгандай, олчанинг барги батамом тўкилиб, ташвиш-тахликали қиш кириб келди. Болаларда кийим-кечак, пойафзал йўқлиги туфайли ўқишлар тўхтади. Уни Тайпоқсойдаги молхонага ишга юборишди. Шунда илк бор онаси ўкраб-ўкраб йўғлаган отасининг авайлаб сандиққа солиб қўйган чопони ва Ҳалим косибнинг қўлидан чиққан сағри этигини олиб берди. Отасининг жайдари кўзи терисидан тикилган телпаги сал каттароқ келганда, онаси телпакнинг ичига қалпоғини қўшиб тикди.

Тайпоқсой дашти теварак-атрофда жойлашган, бир-бирига туташ қишлоқлар этагида, Санзор дарёсининг сўл қирғоғида ястаниб ётарди. Қор қалин пайтларда у ерга бориб келиш гўр азоби эди. Шодибойнинг отхонаси деб аталадиган эски ва пастқам оғилхонада «Нурли кўёш» колхозининг қўшга қўшиладиган олти жуфт ўқизи боқиларди. Ун икки хўкизга битта киши қараса ҳам, икки киши қараса ҳам иш ҳақи учун кунига бир мило арпа уни бериларди.

Уни Отажон ферма отига мингаштириб, Тайпоқсойга олиб келди. Қор қалин бўлмаса-да, бетиним ёғарди. Дастлаб ёққанда ер музлагани учун қор остидан эримас, отнинг гоҳ олд, гоҳ орқа оёқлари тойиб кетар, Отажон ферма сўкиниб қўярди. Келаётганларнинг қорасини кўриб, оғилдан кимдир чиқди. Бу — саратонда тоғдан муз олиб келиб, молбозорда яхдек сув сотадиган Ёрбек амаки экан. У қават-қават ятак, чопон ва ағдарма чакмон кийиб олгани учун дум-думалоқ кўринар, авзойи бузуқ эди. Ариллаб гапирганига уни Дардар бобо деб ҳам чақиришарди.

— Ар-р-р, болама-р-р, мени сени деб юрибман-ар-р. Сен бўлсанг кўчадан бери келмайсан-ар-р. Шу ҳам инсофдан бўлдим-ар-р. Бу мол-ҳолнинг бари сеники-ар-р, — дерди у ўтганнинг ўроғига, кетганинг кетмонига тегадиган ўғли Сафаралини тергаган бўлиб.

Ўғлининг онасига кетиб қолмаслиги учун ундан ҳеч нарсаи аямайдиган Ёрбек бобо хотин зотига ёлчмай ўтди. Шу боис ўғли отасининг елкасига чиқиб олганди.

— Ҳорманг, Ёрбек ака, — деди Отажон ферма отдан тушмай. — Мана, сизга ёрдамчи олиб келдим.

— Ёрдамчи-пордамчининг кераги йўқ. Бўлди. Тилло берсаларинг ҳам энди боқмайман! — деди Дардар бобо қовоғини уйиб. — Одам олиб келиб яхши қилиб-қилиз. Мен қайтаман, майли, бир ҳафталик ҳақимни ҳам шу болага беринглар, — дея қўл силтаб яна қайтиб оғилга кирди.

Улар отдан тушиб, молхона томон юришди.

— Оббо, акс чол-ей, тўнини тескари кийиб олибдику, — деди Отажон ферма отни томонинг бўғотидан чиқиб турган арча ёғочга боғлаб, ичкарига кираркан.

— Майли, Мустафоқулга айт, гўрковлик қилишга розиманки, лекин бу ерда қолмайман, — деди Ёрбек бобо белбоғини чакмони устидан маҳкам боғлагач. — Бўлар гап шу.

— Ҳеч бўлмаса бугунча қолинг. Эртага Каримнинг жўраларидан бирортасини олиб келаман, — деди ферма мудири унга эланиб.

— Йўқ, Отажон, қолмайман! — деди у терслик билан.

— Қоласан! — деди Отажон ферма Ёрбек ўзидан ўн-ўн беш ёш чамаси катта бўлса ҳам. — Қани боқмай кўр-чи! Авлод-аждодинг билан Сибирга жўнаттириб юбораман! Ана кейин, у ерда қарағай боқасан! Шумошумо десанг, чориғи билан тўрга ўтаверади булар!

Дардар бобонинг дами ичига тушиб, ёш боладек маънос тортиди. Изза бўлгандан юзига бодраб чиққан терини арта бошлади. Отажон ферма хуржундан ярим пудча арпа урни олиб эшик олдига ташлади-да, отини ечишга киришди.

— Эртага келаман, — деди у болага қараб. — Уғри билан бўридан эҳтиёт бўлиш керак, — деб тайинлади отига минаётиб.

— Эрта ҳам қараб тураман! Агар одам олиб келмасанг, дорга остирсанг ҳам қайтиб кетаман! — деди Дардар бобо унинг орқасидан.

Отажон ферма жавоб бермади.

— Ҳе, итдан бино бўлган-ар-р! — деди чол отлиқ олислаб кетгач, захрини ёзиш учун. — Кун-кеча эта-

гингни тугиб юрардинг-ар-р, ноинсофлар-ар! Замоннинг тўзганини, отдан эшакнинг ўзганига ўлайим-р-р-р! Сен зоти паст ҳали одамларни Сибирь қиладиган бўлдингми-ар-ар! Мана сенга, энаси байтал-ар-р!

Мудир билан ғижиллашгани ўша заҳотиёқ унинг ёдидан кўтарилиб кетди. Чол чакмонини ечиб офтобанинг остига ўтин қалай бошлади.

— Утир боламар-а, бир пиёладан чой ичайликар-р, бу ёғи бир гап бўлар-ар, — деди чол кулга кўмиб қўйилган чўққа тутантириқ ташлаб пуфларкан. — Давлатнинг хўкизи бўлса ана, турибдиар-ар, жониворлар-ар. Фақат булоқдан сув ташиб келтиришни демаса, иш унчалик оғир эмас-ар-р.

Узун молхонанинг ўнг тарафига беда ва сомон бошилган бўлиб, шундоққина эшик ёнидаги похол тўшалган жой подачиларнинг ётоғи эди. Сўл томонда эса икки қатор қилиб хўкизлар боғлаб қўйилганди. Лойдан қилинган охурларни ер билан битта қилиб ташлай-вергани учун хўкизларга ҳарсанглардан охур ясалган эди. Молларнинг нафасидан оғил иссиқ бўлиб, таги яхши тозаланмаганидан қўланса ҳид анқирди.

— Чой қайнагунча, булоқдан икки пақир сув олиб чиқсанг ҳам майли, — деди Дардар чол сомон похולי устига оғир чўкаркан. — Бир ой бўлди шу ердаман. Раиснинг юзидан ўтолмай келувдим. Қани энди жавоб беришса. Бугун дейди, эрта дейди. Қани, бугун-эртаси битса буларнинг. Сигирим билан эшагим нима бўлди — билмайман. Ҳозирги замонда ҳар кимга ишониб бўладими? Иложини қилган ё бировдан, ё давлатдан юлсам, дейди. Бу давлат дегани ҳам дарёдан сув бағишлаган чиқди. Анча-мунча нарсаи ўмарсанг ҳам билинмас экан. Ҳар жойда ўлим барҳақ, Сибирга борсанг нақд, — дея қўшиб қўярди гап орасида соқолини силаб.

Бола молхонанинг қуйи тарафидаги булоқ томон жўнади. Булоққа очилган йўлдан икки челақни ёнга олиб ўтиб бўлмасди. Челақнинг бирини олдга, иккинчисини орқага қилиб, ёнламасига юришга тўғри келади. Илиққина булоқдан кўтарилган ҳовур совуқ ҳавога сингиб кетарди. У булоққа яқинлашиши билан пириллаганча бир гала каклик тоғ тарафга қараб учди. Соиларнинг суви совуқ бўлгани учун булоққа келишган, хаёлидан ўтказди у шувиллаб учиб бораётган каклик тўдасига ҳавас билан тикилиб.

У булоққа бир неча бор қатнади. Одатда қуруқ хашак еб ётган мол қишда ёздагидан кўпроқ сув ичади. Ариллаб эринмай эшикдан кириб чиқадиан Ёрбек чол кечаги кундан бери хўкизларни сўғормаган эди. Моллар ҳузур қилиб булоқ сувини симирганда бола ўз ишидан мамнун бўлди. Охурлар вақтида тозаланмаганидан хас-хашакка тўлиб қолган, солинган емиш моллар оғиз уриши билан оёғининг остига тушарди. Кечга етмай, Дардар бобони негадир жини суймай қолди. Лекин чол кечки тамаддиқ учун қозонаки нонни бошлаб пиширганди.

Ёрбек бобо биринчи хотини кетиб қолгандан кейин яна тўрт марта уйланган. Албатта у бу беваларни бошқа қишлоқлардан олиб келганди. Ўз қишлоғидан ҳеч бир аёл унга тегмасди. Гоҳида ўзига-ўзи ортиқчалик қиладиган бу одам ёлғизликка ўргангани учун кейинги хотинларини ҳам сиғдирмади ва ниҳоят, оч қорним, тинч қулоғим деб ўйлаб, хотин зотидан абадул-абад юз ўгирди. Аёл зотини ўла-ўлгунча ёмон кўриб, кўзи тушса юзини тескари бурядиган ва саломига ўлганининг кунидан кўзини юмади, бошини ирғаб қўядиган одат чиқарди.

Оқсоқол кечаси билан ариллаб, ҳангома берди. Улар ерни ўйиб, атрофи шибаланган ўчоққа ўт ёқиб, чой ичиб ўтиришди. Учоқдаги қуруқ арча ҳид таратганча

чарсиллаб ёнар, оловнинг тафтига буришиб кетган юзини тутиб тебраниб ўтирган Ёрбек бобо вақти-вақти билан ўчоққа ўтин ташларди. Чол тоққа муз олиб келиш учун борганда кўрган қор қуртлари ҳақида ҳикоя қиларди.

— Бундай қуртлар ёзи иссиқ тоғларда бўлади, — дерди у тебранганча, болага бир қараб қўйиб. — Илгари замонда улар улоқдек-улоқдек бўларкан. Одамга қараб оғзини каппа-каппа очишаркан. Қара, бўлмаса, қор дегани қандай тоза нарса. Эскирса, шу ҳам қуртлаб кетаркан. Ҳозирги қуртлар менинг бошмалдоғимдек келади. Ичи тўла сув. Сал тегсанг, ёрилиб кетади. Усти пиёзнинг пўстидан ҳам юпқа. Худонинг минг бир хил жонивори бор-да, бу дунёда. Эгам ҳаммасини ўзига яраша ризқ-умр билан яратган. Унинг олдида қулоғимизгача гуноҳга ботган биз одамлар ҳам қуртқумурсқадай гапмиз. Фақат гуноҳимиз уларникидан кўп...

Тун яримга бормай, оғилхона атрофида ғингишиб югуришган ва ҳансирашиб қувлашаётган товушлар қулоққа чалина бошлади.

— Бўрилар, — деди чол сомон похолини қисирлатиб бир ёнига ағдариларкан. — Ҳар куни шу аҳвол. Саҳаргача молхона атрофида улишиб, қувишиб юришади. Жондордан шум махлуқ йўқ, улар бу ердан ҳақ ололмаслигини ҳам, милтиғимиз йўқлигини ҳам билишади. Утган йили роса қизиқ бўлган. Ўша йили қишда ҳўкизларни боққан Мардонқул уларни чўчитиш учун тўртта ҳўкизни бўшатиб, эшикни очиб қўйган. Иккита бўри киргач, эшикни беркитган. Ана кўринг томошани. Бошқа ҳўкизлар ҳам ипини узиб, бўриларга ташланишган. Иккаласининг ҳам ичак-чавоғини чиқариб, ёриб ташлашган. Мардонқул бўриларнинг терисини шилиб олиб, гўштини атайлаб жондорлар келадиган тарафга чиқариб қўйибди. Бўрилар бир-бирининг гўштини емас экан. Эртасига бориб қараса, қор аралаш тупроқ билан кўмиб кетишибди. Қаранг, шу қашқирларда ҳам меҳроқибат бор экан-да. Дарёнинг бўйида Умирхон қозоқнинг суруви қишлайди. Бу бўрилар ўшанинг битта-яримта ўламсасини еб, масиқиб юришади. Ҳаммасининг қорни тўқ. Ҳозир ташқарига чиқсанг, эллик чоғли жондор бор-ов. Олов кўтариб чиқсанг бас, орқа-олдига қарамай қочишади. Уч марта шундай қилиб ҳай-ҳайлаганча тириқтирдим. Мен кетсам, сизлар бундай қилманглар. Бўри ёш болани дарров фаҳмлайди.

Кўрқувдан унинг аъзойи-бадани музлаб қолганди. Жондорнинг ғингишиб ҳансираши шундоққина қулоғининг остида эшитилиб турарди. Бу аҳволда чол кетгандан кейин қандай яшайди? Бўрилар дарвозани синдириб ёпирилиб кирса нима бўлади. У шу хаёллар билан анча вақтгача кўзи илинмай ётди.

— Бехосият овулда олашақшақ кўп бўлганидек, жондорларнинг бунчалик сероблиги юртнинг нотинчлигидан. Бу ташвиш бир-икки йилда ўтиб кетадиганга ўхшамайди, — деди чол урушни назарда тутиб, ўзича ғўлдираб.

Тун яримдан оққанда жондорларнинг ҳаллослаб югуришлари тинди. Лекин шовур-шувур тинмади. Яна қандайдир махлуқларнинг ғингишиб, чийиллашгани қулоққа чалинарди. Уйқуси ўчиб кетган бола уларни ой ва қор ёғдусида дарвоза тириқидан кўрди. Тулкилар жондорлар ғажиб ташлаган каттакон суяк атрофида уймалашарди.

— Ҳўкизларга емиш солсангиз ҳам бўлади, ўғлим, — деди соқолига хашак илашиб ётган Ёрбек бобо кўзини очмай. — Чой-пой ичгандан кейин остини курайсиз. Баччағар, бу бўрилар ҳеч уйқу бермади. Ҳар куни шу аҳвол-ар-р!

У молларга бир қучоқдан хашак ташлаб, сўнгра ташқарига чиқди. Ҳаво тоза, тоғнинг энг баланд чўққисидан тортиб Самарқандгача, Темур мақбарасининг гумбазгача кўзга ташланиб турарди. Ҳар куни бир-икки соатгина куйган пиликдек теварак-атрофни қизартириб, яна қорамтир булутлар қаърига сингиб кетадиган қуёш тоғ бошини анор рангига бўяганди. Бугун кун иликроқ бўлади, хаёлидан ўтказди у булоққа тушаркан.

Эртаси куни Отажон ферма мингаштириб келган ўспирин Носир омборчининг ўғли Акрам эди. Сариқ юзли, кўк кўзлари олазарак боқадиган, сийрак қошли, лаблабри дўрдоқ, паст бўйли бу бола ўқишдан ҳам қочиб юрар, нима иш қилишини ҳеч ким билмасди. У ҳар қандай ишнинг уддасидан чиқадиган, ҳар ким билан тил топиша оладиган киришимли йигит эди. У тенгилар аллақачон фронтга жўнаган, унинг нега қолиб кетганлигини ҳеч ким сўраб-суриштирмасди. Бу Мардонқул хирмончи айтган ўша ўспирин эди. Ҳарқалай, Носир омборчи вақти келса, ҳатто раисдан ҳам устунлик қиларди. Раис оғзи билан берса, у қўли билан берарди. Қўл эса қўлни танийди. Қишлоқда бу ҳақда кимдир қўшиқ ҳам тўқиган...

**Райком бобо сўраб ейди,
Ижроқўм бураб ейди.
Раисимиз талаб ейди,
Омборчи тилаб ейди.
Ҳисобчи йиғлаб ейди.**

— Энди қишлоққа бориб, ўзинг бир кунда тўртта қабр кавлайсан! — деди ҳали ҳам қаҳридан тушмаган Отажон ферма.

— Нега тўртта қабр кавлайман-ар-р? — деб ҳайрон бўлди Ёрбекнинг ҳам аччиғи чиқиб. — Нега ҳе йўқ, бе йўқ, эрталабдан келиб одамнинг дилини хуфтон қиласан-ар-р! Сен айтган замонлар ўтиб кетганар-р! Ферма бўлсанг бўлсан-да-ар-р! Бу колхозда ферма бўлган одам соғ қутулмаганар-р! Кўрамиз, эртага ўзингни аҳволинг нима кечаркан-ар-р, — асабийлашди Дардар бобо. — Нега мен ҳар куни тўртта лаҳад қазир эканман-ар-р?

— Кунига очликдан нечта одам ўлса, шунча лаҳад қазийсан-да! Бешта ўлса бешта, ўнта ўлса ўнта! Ҳўкизни боқмадингми, энди бу ёғига чидайсан!

— Биратўла ўзимга ҳам қазиб, лаҳаднинг ичига кириб ётсам сендан қутуламанми-ар-р! Шунда мени тинч қўярсанар-р!

— Бўпти, кечаю кундуз ўша ерда тунаб, лаҳад қазийверасан. Уйга қайтиб келиб овора ҳам бўлиб юрмайсан! — деди Отажон ферма кулгидан ўзини зўрға тийиб.

— Сан мани мунча оёқ ости қима бала, қарғайманар-р! — деди қария авзойи бузилиб. — Отанг қатори одамман-ар-р!

— Нима сизга ҳазиллашиб ҳам бўлмайдими? — деди ферма мудури. — Ўзингиз ҳам осмондан келасиз, ахир. Чол индамай нарсаларини йиғиштирди-да, еганидан қолган арпа урни белбоғига тугиб, пиёда йўлга тушди. У елкасини орқага ташлаб, ҳомиладор аёлларга ўхшаб юриб борарди.

— Шошманг, мингаштириб кетаман, — деди оғилга кириб ҳўкизларни кўздан кечириб чиққан Отажон ферма.

Ёрбек индамай кетаверди. Отини йўрттириб етиб олган Отажон ферма уни қўярда-қўймай мингаштириб олди. Икки ўспирин гапни нимадан бошлашан билмай бир-бировига тикилиб туришарди.

— Энди, оғайни, тирикчиликнинг ташвишини чека-

миз. Бу мудир қанча ун олиб келди? — деди Акрам бурчақдаги кандир халтачага кўз қирини ташлаб. — Бўш қоп тик турмас. Қозон қайнаб турмас, иш юрмайди.

У кафтини бир-бирига ишқаб, юзидаги хавотирликни, кўзидаги бежоликни ниқобламоқчи бўлгандай ўзини беғам ва хушчақчақ кўрсатишга тиришарди. Унинг хаёли жойида эмасди. Бир нуқтага тикилганча гапираркан, соҳ-гоҳ сўзидан адашиб, маънос тортиб қоларди. У яқинда Сталинободга, қандайдир каттақон ўқишга боришини қайта-қайта писанда қиларди.

Акрам ундан уч-тўрт ёшлар чамаси катта эди. Носир омборчининг ўғли нега армияга бормаи юрганлигини у яхши биларди. Лекин ўзини ҳеч нарсани сезмаганга олди. Улар жондорларнинг увиллашидан этлари жунжикиб, бир неча кун ухлашолмади. Акрам эшик тиқ этса ҳам ўғринча тикилар, сомоннинг орасига кириб кетгудек бўларди. Бора-бора Акрамнинг ожизлигига унинг раҳми келадиган бўлиб қолди. Акрам эса ўзи ҳис этолмайдиган аллақандай бир ноҳақликдан минғирлаб нотоларди.

— Бизникилар ландавур, — дерди у ўчоққа ташлаб ўтирган чўпни асабий ҳолатда қайта-қайта синдирааркан. — Немисларни тинчитиш шунчалик қийин бўлтими? Фақат чекинишади. Жонинг чиқса ҳам ташлаш, ахир! Биринг ўлсанг, биринг қоласан-ку! Бизда қўмондонларнинг ҳам тайини йўқ-да! Сталиндан бошқаси бўлмайди! Сталиннинг ўзи фронтга борганда эди, аллақачон бу энағар пашис деганнинг жойини соларди. Вақти йўқ шекилли-да! Агар мен унинг ўрнида бўлганимда билганимдек қилардим! Улар советлардан жабр кўрганларга индашмас экан. Менинг амаким ҳам Сибирь бўлган. Ҳисобга олишса керак! Жуда ҳисоб-китобли халқ дейилади-ку. Худо хоҳласа, уч-тўртта катта ўқишларни биририб олсак, бобой соғ-саломат турса, биз ҳам одам бўлиб қолармиз. Парво қилма, оғайни, шунда ўзим сени қўлламан. Бир йигитнинг орқасидан қирқ йигит отга мианади, укам. Қани энди бўлмаса челақларни олиб, мана бу ҳинд худоларини бир суғориб ташланг. Мен сизга Амир Олимхоннинг аталасидан қилиб бераман...

Карим унинг гапи тугаганидан хурсанд бўлиб, ўридан турарди. Ҳўкизларни кўздан кечириш учун райондан қандайдир кишилар келганда, Акрам ерга кирдими, осмонга учдими ғойиб бўлди-қолди. Уни ҳеч ким сўрамади ҳам. Улар шу билан жуда узоқ қарийб қирқ йилдан кейин лагерда учрашишди ва бирга ҳўкиз боққанларини ҳам эслашди...

Ҳўкизлар ёшгина болага қолганидан ташвишланган Отажон ферма эртаси кунни оломонлик бир нотаниш кишини бошлаб келди-да, болани отига мингаштириб олиб кетди.

— Ёрбек бобонга кўмаклашасан. Одам кўп нобуд бўлиб, бир ўзи қабр кавлашга қийналяпти. Айтишларича, сенинг ҳам балодеккина бу иш қўлингдан келаркан, — деди Отажон ферма улар йўлга тушганда.

Шунда у ғалати бўлиб кетди. Онам нима деркин деган хаёлга борди. Лекин бош қотириб, эътироз билдирадиган вақт эмасди. Колхоз катталари буюрган учун онаси ҳам оғиз очиб бир нима демади. Бу оёқ-қўлли бола ёнига кириб, юки енгиллашган Ёрбек бобо эртаю кеч уни мақтарди. Қайтишда асбобларини уларникига ташлаб, лозим бўлганда келиб оларди. Ҳафтасига колхоз тегирмонидан икки гўрковга ҳам бир килодан арпа олиб бериларди. Дардар бобо бола ҳам ўзи баробар ҳақ олганидан норози бўлиб финғиллаб қўяр, лекин юрак ютиб колхоз катталарига бу ҳақда оғиз очолмасди.

Идорада рўй берган бир воқеадан сўнг чол анча пайт

изза бўлиб юрди. Раис чўпон-чўлиқлар, аравакашу отбоқарларни вақти-вақти билан йиғиб гаплашарди. Шундай йиғинлардан бирида Ёрбек бобо ҳе йўқ, бе йўқ ўридан туриб, раисга қараб гапира кетди.

— Уртоқ раис! Биз ҳам, ёрдамчим иккимиз, яхшилаб гўр қазияпмиз! Узингиз биласиз, ҳадемай қиш чиллага кириб, ер тош-метин бўлиб қотиб қолади! Шунинг учун ер юмшоқроқ вақтида беш-ўнта гўр қазиб қўйсақ дегандим...

Гуриллаб кулги кўтарилди. Раис уни сўкиб-сўкиб чиқариб юборди. Лекин бари бир одамларнинг кунни шу довдир Ёрбек бобосиз ўтмасди...

Боланинг ҳаётини ўзгартириб юрган бу воқеа у еттинчини битираётганда, Сангзор бўйида, ўша ҳўкизларни боқиб юрганида содир бўлди. У дарёнинг кун ботиш соҳилидаги ўтлоқда ёйилиб юрган молларни кўздан қочирмай, сув ювиб турадиган қумлоққа тоғ ва одамларнинг расмини чизарди. Сўнгра сурат остига воқеанинг мазмунини ёзиб қўяр ва уни сув батамом ювиб кетгунча, мижжа қоқмай кузатиб ўтирарди. Дарё унингча советлар, қумдаги шакллар эса фашистлар эди. Дарё унга худди муаллимдек дарс берарди. У ўроқнинг учи билан сурат чизар ва майда тошчалар билан безарди.

Бола ўзи томон келаётган отлиқларни сезмай қолди. Дарёнинг шовқинида уларнинг шовури эшитилмасди.

— Ҳа, рассом, ҳорма! — деди баҳор кириб кунлар исий бошлаган бўлса-да, ҳали пўстинини ечмаган Мустафоқул раис.

Отлиқлар боланинг саломини лаби қимирлаганидан сезишиб, бош ирғаб алик олишди. Учала отлиқ ҳам бараварига қумга чизилган сурат ва ёзувларга тикилиб қолишганди.

— Болани ўқитиш керак, бундан бир нима чиқади, — деди раиснинг ўнг томонидаги телпак кийган елкадор одам шерикларига қараб.

— Меҳнаткаш, жиловни соз бола, — деб жавоб қилди раис ундан кўзини узмай. — Уша, сизни ўрнингизда ишлаган Усмон ижроқўмнинг ўғли...

Елкадор киши болага тикилганча қотиб қолди.

— Ўқишга одам сўрашаётганди. Юборсак олишармикан? — деди у раисга қараб.

— Ҳўкизларни аёлларга боқтирсак ҳам, ўқишга юборишга не етсин, — деди Мустафоқул раис.

— Ўқийсанми? — деб сўради елкадор киши болани олдига қақариб олиб.

Бола раисга қаради.

— Онасини, сингилларини ўйлаяпти, — деб унинг ўрнига жавоб қилди раис.

— Уларнинг ташвишини чекма. Биз хабардор бўлиб тураемиз, — деди у киши меҳрибон товушда. — Сен ўқитиш керак!

Орадан икки кун ўтгач, онаси ва сингиллари билан кўз ёши қилиб хайрлашган Карим қурут ва талқон солинган халтасини орқалаганча колхоз аравасида районга тушиб кетди...

— Ўзи бўладиган бола эди. Мана кўрасанлар, у ҳали отасидек ижроқўм бўлади, — дерди дуч келганга Ялама бобо. — Ишқилиб тақдири ўхшамасин...

Давоми журналнинг келгуси сонид

каби сатрлари ҳақида узоқ тўхталиб, шоир совет позициясига қайтганига шубҳа билдирди. Лекин улар бошқа бир адабий фактнинг — Чўлпон улуг пролетар ёзувчиси Горькийнинг «Она» романи ва Шекспирнинг шоҳ асари «Гамлет»ни ўзбек тилига юксак маҳорат билан таржима қилганини инobatга олишни ўйламас эдилар.

Мана шу даврга келиб, шахсга сиғинишнинг мудҳиш гулхани ёна бошлади. Энг яхши ёзувчи ва зиёлилар шубҳа остига олиниб, бирин-кетин қамалдилар. Аввал Боту билан Олтой «олиб кетилган» бўлса, кейин «ўтмишни соғиниб» ёзган эски шеърлари учун Чўлпон ҳам қамалди. Абдулла Қодирийнинг асарларини ўқиш тақиқлаб қўйилди. Узига эса, ёзиш ман этилди. Бу ёзувчиларнинг асарларини яшириб ўқиган кишилар ҳам алоҳида назорат остига олинар эди.

Кечагидек эсимда: худди шу алғов-далғовли даврда Усмон Носир Самарқанддан Тошкентга келиб, Тарас Шевченко кўчасига диҳ меҳмонхонада бир мuddат турган ва учрашганмиз. У мени «Меҳрим» китобининг корректурасини ўқишиб юборишга чақирган экан. Корректурани кўриб бўлгач, у менга «Нил ва Рим», «Исроил», «Шеъримга» ва «Тожиҳон» шеърларини ёддан ўқиб берди. Кейин биз кўчага чиқиб, дўкондан газета олдик-да, Шайхондтохурга қараб кетдик. Йўл-йўлакай адабиёт ҳақида гаплашиб борарканмиз, у Чўлпоннинг номини тилдан қўймас, шеърларини эса ёддан ўқир эди.

«Шундай катта шоир, тиниқ ўзбек тилида ажойиб шеърлар ёзган одам энди совет ёзувчилари платформасига ўтганда қамалса-я! — деди у ачиниб. — Бу нотўғри. У Горькийдек одамнинг шоҳ асарини таржима қилишнинг ўзи пролетар адабиётга садоқатини исбот қилади. Афсус, каттакон ёзувчи ва таржимондан бевaқт ажралдик». Биз сотиб олган газетда бухаринчилар суди материаллари босилган экан. Усмон Носир уни ўқий туриб, бош чайқаб қўйди ва ҳеч тап тортмай ўз фикрини айтгани ёдимда: «Бундаги одамларнинг кўпи Ленин билан бирга ишлаган. Бухарин эса, партиянинг суюқлиси ва назариётчиси эди. Узига лойиқ иш топилмай «Известия» газетасига муҳаррир этиб тайинланган эди. Бу ҳам узоқ насиб этмади унга. Сталиннинг қаҳри билан отиб ташланса керак. Афсус, Ленин билан ишлаган ноёб кишиларни Сталин битта-битта йўқотиб боряпти».

Усмон Носир ана шундай ўз фикрини айтишдан ҳайиқмай-диган ва қайтмай-диган шоир эди.

Аmmo вазият жуда оғирлашиб борар эди. Ҳеч ким беш-ўн кишининг ичиде ўз фикрини баралла айта олмас, айтиб қўйган кун эртасига олиб кетилар эди. Шунинг учун одамлар тўдаллашиб юришмас, сиёсат ҳақида гаплашишмас, йиғинларга ҳам боришавермас эди. Борган тақдирда ҳам чекка-чеккадан юриб, бир-бирларини кўрсалар-да кўрмасликка олиб кетишар эди. Гўёки икки-уч киши бирга юрса гуруҳ бўлиб қоладигандек, ўзларини олиб қочардилар. Ҳатто битта шахмат тахтасти ёнига ўтириш ҳам «маслақдошлик ҳисобланар эди. Ҳамма бир-бирига шубҳа билан қарар, ноҳўя гап гапириб қўйишдан хавфсираб турар эди. Чунки сотиб қўювчилар ҳам оз эмасди. Агар бир дўстингиз қамалиб қолса, билинги, сизнинг ҳам навбатингиз яқинлашибди. Қамалмасангиз, уни сиз қаматганга чиқар эдингиз. Одамлар қамалган кишининг қариндош-уруғларидан узоқроқ юришни, борди-келдини узиб туришни маслаҳат беришарди. Ҳатто қамалган одамнинг номини тилга олиш гуноҳ ҳисобланарди. Қамалган киши сувга отилган тошдек жим бўлиб кетар эди. Шубҳа, ишончсизлик, ҳадик ва қўрқув шу даражада қанот ёзган эдики, бу кўзинг у кўзингга ёв бўлиб кўринарди.

Бир кун муштумчи Ғози Юнуснинг янги шаҳардаги уйига борсам, Қўқондан Ашурали Зоҳирий келган экан. У биринчи ўзбекча-русча лугатнинг муаллифи эди. Шу муносабат билан бу ерга Наим Саид, Абдулла Қодирий, Элбек ва бошқалар тўп-ланишган экан. Сўхбат адабиёт ҳақида борди. Меҳмон эски адабиётни мақтаб келиб, ҳозирги ёзувчилардан Ойбек билан Абдулла Қаҳҳорни тилга олди-да, «келажакда барча умид шулардан» деди. Ғафур акани ўйинқароқ, беқунт одамлар қаторига киришти қўйди. Мен Усмон Носирнинг шеърларини мақтаб гапирган эдим, Ашурали Зоҳирий қарши бир нарса демаса ҳам бошини қуйи эгиб қўйди. Кейин қамалганлар ҳақида гап кетиб, Ғози Юнус «дунёда халқ душманлари ҳам кўп экан» деб аския қилди. Уларнинг кайфиятидан ноўрин қамалиб ётганлар анчагина эканлиги аниқ эди. Бу пайтда кела-

жагига катта умид билдирилган Ойбек ҳам адабиётдан четлаштирилган, ўзи таржимачилик билан машғул эди.

Уша учрашувдан кўп ўтмай яна бир гуруҳ ёзувчилар қамоққа олинди. Улар орасида Абдулла Қодирий, Ғози Юнус, Ашурали Зоҳирийлар ҳам бор эди. Шундан кейин адабиётимиз жуда ҳувиллаб қолди. Биз бир-биримизга ғаниматлигимизни сезардиг-у, лекин эртага нима бўлишини билмасдик. Чунки юқоридаги қамалган ёзувчилар билан шахсан таниш ва дўст бўлган кишиларгина эмас, ҳатто уйдан Абдулла Қодирий ёки Чўлпоннинг китоблари чиққан одамлар ҳам жазосиз қолмас эди. Биз мана шундай қатағон замонда яшаб, ижод оламга кириб келганмиз, энди у кунлар қайтиб келмаслиги учун ҳам ошкора-лик замонининг қадрига етмоқ керак.

— Домла, ўзингиз ҳақингизда ҳеч нарса демаядингиз...

— Мен ўзим «Шарқ Юлдузи»да ишлаб, ижодни урушдан олдин бошлаган бўлсам-да, бориб-бориб шеърларим чиқмай қола бошлади. Бир кун Эски шаҳардаги ҳовлимизга Ёзувчилар союзидан комиссия келибди. Уйда ойим бешикдаги болага қараб ўтирган эканлар. Уғилчани тўй қиласизларми, деб сўрашибди. Ойим, бўлмаса-чи, деб жавоб қайтарилди. Шу бир оғиз гап билан туриш-турмушимизни бир қўр кўришгани етарли бўлиб, мени мажлисга солишди. «Отангиз савдогарлик қилган экан. Ўзингиз касибдан чиқмаган экансиз. Хотинингиз эскича, жиякли лозим билан, атлас қўйлак кийиб юрибди. Болангиз эса бешикда ётибди. Яқинда хатна қиларкансиз. Туриш-турмушингиз эскича. Бу нарса шеърларингизда ҳам акс этиб турибди», деб союздан ҳайдашди. Шундан кейин матбуотда умуман кўринмай қолдим. Мажбуран таржимага ўтдим. Кейин эса армия сафига чақирилиб, етти ой хизмат қилар-қилмас уруш бошланиб кетди. Қирқ тўртинчи йилнинг охири-ларигача жангда юрдим. Аввал взвод командири, сўнг батальон командири бўлиб, Польшага қадар уруш йўлларини босиб ўтдим. Уша ерда қаттиқ контузияга учраб, госпиталга тушдим. Олти ойлик отпусмага қайтган чоғимда уруш тугади.

Кейин педагогика институтида ўқитувчилик қила бошладим. Адабиётдан четроқ юриб, Союзга борма қўйдим, у ердаги муҳит яхши эмас эди. Менга Чўлпон ва Абдулла Қодирийнинг думи деб қарашар эди. Уша пайтда ёзган асарингга қараб эмас, кимлигингга қараб, кимлар билан дўстлигингга қараб муомала қилишар, муносабат билдиришар эди. Менинг жангчи шоир эканлигим ҳам, Ватан учун қон тўкиб келганим ҳам инobatга ўтмади. «Ҳаёт чашмалари» деб аталган биринчи шеърлар тўпламини босмахонада қилиб кетди. Уша вақтда Ёзувчилар союзига М. Шверддин, Н. Сафаров, З. Фатхуллин, Т. Собиров сингари бир гуруҳ кишиларнинг айтгани-айтган, дегани-деган эди. Шуларнинг гапи қонун бўлиб, ҳамма уларнинг оғзига қарар эди. 1947 йили не машаққатлар билан «Ҳаёт нафаси» шеърлар китобини чиқардим. Уни ўқувчилар яхши кутиб олишди. Шундан илҳомланиб, урушда кўрган-кечирганларим асосида каттароқ бир китоб ёзишга журъат эдим. Уша вақтда Абдулла Қаҳҳорнинг «Олтин юлдуз» қиссаси «Қизил Ўзбекистон» газетасида чиқа бошлади. Бу ҳам менга бир туртки бўлиб, «Шинелли йиллар» романимни ёзишга киришдим. Романинг биринчи китобини тугатиб, русчага сўзма-сўз таржима қилдириб, нашриётга топширган жойимда қўлда қолиб кетди. Бу вақтда Ёзувчилар союзига Ш. Рашидов раис бўлиб келди ва орадан ҳеч вақт ўтмай мен қамалиб кетдим. Менга «Усмон Носирнинг пропаганди, Абдулла Қодирий билан Чўлпон китобларини ўқиган ва тарғиб қилган» деб айб қўйишди. Уймудан гўё «Ўтган кунлар» романи чиққан эмиш.

Шундай қилиб, денг, беш йил умримиз шамолга учди. Сибиру Шимолий Қозоғистондаги қамоқхоналарда ўтириб келдик. Болалар ёзувчиси Маҳмуд Муродов ҳам мен билан бирга эди.

Сўзни санъат даражасига кўтара олган ҳақиқий адибларга, улкан сўз усталарига эргашиб, уларнинг ўлмас ва бетакрор ижоди, асарларига меҳр қўйганимиз, улар ҳақида ҳалол гапни айтганимиз учун бизни айблашган. Бу ноҳақлик экани ҳозир ёшу қари барчага аён. Лекин у пайтда, у шубҳаларга тўла биқиноқли замонида эркин фикрли кишиларга эргашиш оғир гуноҳ эди.

— «Шинелли йиллар»нинг тақдири қандай кечди?

— Қамоқдан қайтгач, асарнинг ёзилган қисмини қидириб, бутун уйни тити-пит қилиб чиқдим. Ҳеч ерда йўқ. Нашриётга сўраб борсам, у ерда ҳам топиб бериша олмади. Тарвузим қўлтиғимдан тушиб қайтаётсам, нашриётнинг Касабов деган

бош бухгалтери бўларди, кўриб қолди. «Э, Шухрат, сенинг асаринг бизнинг ҳужжат папкаларда ётибди. Унинг сўзма-сўз таржимасига пул тўлаганда тикиб кўйганмиз» деди. Уша пайтда «Ўздавнашр»нинг директори Файзулла Юнусов эди. Ялина-ялина зўрга қайтариб олдим. Ўзим беиш эдим. Уни ўқиб чиқиб, иккинчи китобини эмас, бир бутун роман ҳолида бошқатдан ёзишга қарор қилдим. Жуда қаттиқ ишлаб, Ўзбек адабиёти ва маданиятининг Москвадаги 1956 йилги декадасига олиб битирдим. Роман русчага таржима қилиниб, ёзувчи Эммануил Казакевичдан яхши тақриз олгач, Москвада дастлабки шартномага кўра 100 минг нусхада эмас, 500 минг нусхада босилди. Бир йилдан кейин эса қайта нашр этилди. Бу орада асарнинг ўзбек тилидагиси ҳам чиқиб, у Москвадаги декадада яхши баҳо олди.

Лекин кейин-кейин юқоридаги айрим ўртоқларнинг гапи, менга совуқ муносабатлари сабаб бўлиб, бу асар роман-хроникага чиқариб қўйилди. У уша вақтда республикамизда бир сира кўкларга кўтариб мақталган ва ҳозир унутилган романларнинг соҳида қолиб кетди. Наники менинг асарим, бошқа кўнгина воқеа бўлишга арзийдиган асарлар ҳам у амалдор адабларнинг «ёзган»лари олдига туша олмади.

Албатта, бу ўринда Абдулла Қаҳҳорнинг «Синчалак» ва «Ўтмишдан эртақлар»и бундан мустасо.

— Абдулла Қаҳҳорнинг сўнги кунлари ва васияти ҳақида, кейинги рост сўзлар учун чеккан азиятларингиз тўғрисида гапириб берсангиз.

— Абдулла ақанинг сўнги кунлари ҳақида аввал ёзганман. Уни журналхонлар «Абдулла Қаҳҳор замондошлари хотирасида» китобидан ўқиб олишлари мумкин. Ҳозир эса ичимда қолиб кетган баъзи гапларни айтсам. Уша хотирада ёзганмидек, 1967 йилнинг 22 майида мени чақиртириб, Абдулла Қаҳҳор йўқлатаётганини, зудлик билан Москвага учимини айтишди.

«Ёлғиз Сизни чақиряпти, билет аэропортга тайинлаб қўйилган, — деди элчи бўлиб келган одам. — Сиз ҳамма гапни билиб келаркансиз. Шундай топшириқ бор...»

«Мен қамалган одамман», дедим топшириқ дегани ёқмай. «Абдулла Қаҳҳор ёлғиз Сизни сўраяпти-да», деди у бошқа гапга ўрин қолдирмай.

Кейин мен учиб кетдим. Москва аэропортига борибко телефон қилдим: хайрият, тинчлик экан. Сўнг СССР Медицина фанлар академиясининг В. А. Вишневский номидаги хирургия институтига етиб бориб, у киши даволанаётган иккинчи қаватга кўтарилдим. Мен палатага кириб борганимда домла каравотда чалқанча ётар, ранги-рўйи унча олинмаган, қарашлари аввалгидек тетик ва кузатувчан, лекин қовоқларининг салқиси, вазмин ҳаракати унинг оғир дард билан мардона олишиб келаётганини кўрсатиб турарди.

У мени кўриши билан юзига мамнун кўлги югуриб, қўлининг учини дармонсизгина кўтарди. Мен унинг қўлини шошиб кафтимга оларканман:

«Бундоқ энгашинг, Тошкент нафасини олиб келгандирсиз», деди домла.

Биз бир соатдан мўлроқ гаплашиб қолдик. Мен «Шарқ Юлдузининг 2-сонини олволган эдим. Унда Абдулла ақанинг «Муҳаббат» повести билан бирга менинг «Жаннат қидирганлар» романим босилган эди. Абдулла ака ўқиган экан:

«Романи кўрдим. Ўзбекча ёзув муборак бўлсин. Сиз айниманг. Баъзиларга ўхшаб, пошшойимизнинг (у киши Рашидовнинг отини атамас, пошшойимиз дердилар) мақтовига учиб юрманг. У ўртамиёна ёзувчи. Мақтаб, ўзидан кейинга қўйиб қўяди. Узингизни эҳтиёт қилинг. Баъзи-бировларга ўхшаб ёлғондан мақтаб юрманг. Агар шу роман йўлидан борсангиз, охири яхши чиқади. Сизнинг романингиз ўзбекча ўйланган, — деди. Кейин ўзи ҳақида, чала қолаётган асарлари тўғрисида гапирди: — Мен реалист одамман. Улимдан кўрқмайман. Лозим топган нарсамни ёздим, айтишим керагини айтдим. Энди ҳамма ёзувчиларда бўлганидек, менда ҳам чала қоладиганлари бор. Бу табиий... Мен ўлгандан кейин Сарвар Азимов, Мамад Урозбоев, Едгор Насриддиновларга хабар беринг. Бошқаларга айтмасангиз ҳам майли. Энди боринг. Мамлакатдай шаҳарда адашиб юрмай, Ўзбекистон ваколатхонасининг ётоғига боринг. Жой тайёр».

Мендан кейин Константин Симонов кўргани келибди. Қолган гаплар ўқувчига аён. 25 майда домла оламдан ўтгач,

ваколатхонага югурдим. Борсам, вакил «Энди душанба куни жавоб берамиз», дейди. Агар сиз жавоб бермасангиз, шу кеча Тошкентдан келиб пиёда олиб кетишди, дедим. У ноилоҳ ўша — жума куниёқ Тошкентга кўнғироқ қила бошлади. Мен ҳам биринчи галда домла айтган одамларга хабар қилишга киришдим. Кейин ўша куни кечаси самолётда йўлга чиқдик. Келсак аэропортда фақат Носир Фозиловнинг ўзи юрибди. Марказий Комитетдан, самолёт бир соат кечикиб келади, дейишганимиш. Лекин тезда одамлар йиғилиб кетди. Ахир, Ўзбекистонда Абдулла Қаҳҳорни билмайдиган одам бормиди?

— Бир шеърингизда «Бахт нима? Бошингга тушганида ҳам гап, ҳақиқатга тик туриб яшай олсанг бас», дейсиз. Бу фикр ўша оғир йилларда туғилганми ё кейинроқми?

— Ҳақиқатга тик туриб, рост сўзни айтиб яшашга интилганим сари мен ўзлимни топа бордим. Ва у ҳаётим мазмунига айланди. Шеър бўлиб эса кейинроқ қозғаса тушди. Дарҳақиқат кимки, фалончи одил одам деган номга сазовор экан, у бахтлидир. Дунёга келиб бу номни ололмай кетганлар қанча, ахир!

— Биз тарихимизни яхши билмаслигимиз, унда оқ доғлар кўплиги эски имлодаги адабиётга тишимиз ўтмаслигидан ҳам эмасми? Умуман, Сиз 1928 ва 1940 йилги ўзгаришларга, умумхалқ муҳокамасига қўйилмай туриб, бирданига бошқа имлога ўтилишига қандай қарайсиз? Уни тарихда қандай ҳодиса деб биласиз? Ахир, у ёғида неча асрлик маънавий бойлигимиз қолиб кетди-ку. Бунинг устига ўша вақтда жойларда мингминглаб араб имлосидаги китоблар ёндириб-қўйдирилган, кўмиб йўқотилганини эсланг. Қандай ноҳақлик!..

— Нимасини айтасиз. Одамлар эски китобларни қоплаб мозорга элтиб ташлаганларини кўрганмиз. Бу ҳам бўлса, ҳадик замони, кўрқувга асосланган Сталин салтанатининг касри, касофати эди. Одамлар ич-ичларига сингиб кетган кўрқув туфайли уйимиздан эски китоб чиқиб, бир балога гирифторм бўлиб юрмайлик деб шундай қилишган. Ахир чинданам бошингизга бир савдо тушиб, уйингиз тинтув қилинсаю араб имлосидаги китоб чиқиб қолса ҳам бир бало эди-да. У ҳазрат Навоийнинг асарими, бошқами — суриштириб ўтирилмасди. Душман китоби деб аталар эди.

Имло ҳам шошмашошарлик билан ўзгартирилган деб ўйлайман. Ҳали бунга вақт етилмаган эди. Аввал обдан тайёргарлик кўриш, етарлича илмий кучларни, тилчиларни жалб қилиш лозим эди. Қабул қилинадиган имлонинг хусусиятларини синчиклаб ўрганиб чиқиш, ўзбек тили билан қоғиштириб кўриш зарур эди. Қолаверса, халқ муҳокамасига ташлаш, етти ўлчаб бир кесиш лозим эди. Оқибатда икки марта савдога бўлиб қолдик. Еш авлоднинг эски китобларга тиши ўтмаганидан ҳозир арабчада битилган юзлаб дурдона қўлёзмалар архивда кўмилиб ётибди. Улар халққа етиб бормаппти, унинг маънавий дунёси, хазинасига айланмаппти. Бу ахир маданий тарихимиздаги кемтик эмасми? Менимча, ана шу кемтикни тўлдирши учун ҳам араб тили ва араб ёзувини биладиган мутахассислар тайёрлашни йўлга қўйиш, алоҳида техникум ва ўқув юрлари очил лозим.

— Балки бундай етилган масалаларни гаплашиб олиш ва кенгашиб ҳал қилиш учун зиёлилар съездини чақириб лозимдир?

— Айни пайти. Ошкоралик ва чинакам демократия даврида мустақил фикрли кишиларнинг сўзи, тақлифига қулоқ солиш, уни инобатга олиш, ҳисоблашиб нечоғли аҳамиятга эга эканлигини айтиб ўтирмасам ҳам бўлади. Зиёлилар худди шундай хур фикрли кишилардир. Улар ҳозирнинг ўзидаёқ мамлакат келажаги, Ватан равақи, эл фаровонлиги ва маънавий бирлигига алоқадор дадил фикрларни ўртага ташламоқдалар. Агар интеллигенциянинг иккинчи съезди чақирилгудек бўлса, унда маданий меросимизни ўрганиш ва тарғиб қилишга доир, ёш авлодга тарих ва адабиётни ўқитиш, тилни ўргатишга алоқадор, одамлар соғлигини асраш ва атроф-муҳитни муҳофаза этиш билан боғлиқ жуда кўп масалалар хусусида атрофлича фикрлашиб олиш, мумкин бўлур эди. Гапдан амалий ишга кўчадиган вақт етди. Кўнгилларда неча қақдан бери оғир тошдек ётган масалаларни айтадиган, ҳал қиладиган, куюнчак одамларнинг фикрига қулоқ соладиган пайт келди, ахир.

— Адабиётга тўраларча раҳбарлик қилиш ва аралашидек Сталин давридан қолган кўсур, афсуски, ҳали ҳам барҳам топган эмас, баъзан-баъзан у ўзини кўрсатиб қўйяпти. Эсла-

сангиз, бу нарса Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг машхур XVI Пленумидан кейин ҳам бир муддат давом этиб келди. Бир гуруҳ истеъдодли ёшларнинг асарлари республика матбуотида ярим йилча бостирмай қўйилди. Журналларнинг корректураси алоҳида назардан ўтиб турди. Қанча асар ва мақолалар юқоридан таҳрир этилди. Лекин, хайриятки, жамиятимизда бошланган чинакам ошкоралик даври бунга йўл бермади, юқоридан аралашилар. Шу муносабат билан ёш ижодкорларга тилакларингизни билмоқчи эдик.

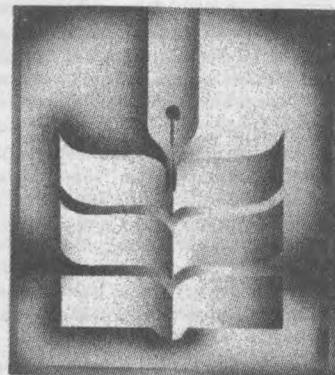
— Сталин давридан қолган қусур деб тўғри айтдингиз. Ростгўй ва ҳақгўй ёзувчиларнинг асарларини минг чиғирикдан ўтказиш касали у ёки бу кўринишда кейинги йилларда ҳам давом этди. Адабиётнинг миссиясини тўғри тушунмайдиган баъзи раҳбарчалар неча йил истеъдодли ёшларнинг юрагини «қон қилиб» келдилар. Муҳаррирларга тазйиқ ўтказиб, уни бос, буни босма, манави муаллифинг нима демоқчи ўзи, нимани тарғиб қиляпти, деб ёшларнинг йўлига тўғаноқ солдилар. Ваҳоланки, улар чўчиб, эътироз билдирган ўша шеър ва асарлар ҳақиқий дард билан битилган, давр талабига тўла жавоб берадиган асарлар эди. Мен ёшлардан хурсанд бўлган жойим шундаки, улар сўниқиб қолмадилар, чекинмадилар. Балки биргалашиб курашдилар. Албатта, уларнинг ичида ўксиниб юрганлари, ижоддан ҳафсалалари сўниб, ёзишга қўллари бормай қолганлари ҳам бўлди. Шундай пайтда ҳеч тушкунликка тушмаслик керак. Адабиётга нима мақсадда кириб келганингизни, адабиёт ҳамиша курашдан иборат эканини, жангсиз ҳеч бир нарсага эришиб бўлмаслигини унутмаслик лозим. Адабиётга шиддат ва ишонч билан астойдил кирган, ҳақиқатни, ҳақиқатни ва фақат ҳақиқатни айтаман ва ёзаман деган одамгина ёзувчи деган шарафли номга лойиқ бўла олади. Шунинг учун ҳам вақтинча тўсиқлардан қўрқмаслик ва тисарилмаслик керак.

Сухбатни **Муроджон МАНСУРОВ** эзиб олди.

АДАБИЙ ТАНҚИД ◆ АДАБИЙ ТАНҚИД ◆ АДАБИЙ ТАНҚИД ◆ АДАБИЙ ТАНҚИД

Азим Раҳимов

Ёвуз кимсалар, хало скор амакилар... хусусида

Кейинги чорак асрда ўзбек романи жадал ривожланди, унинг мавзу доираси кенгайди. Муҳими, роман борлиқни аналитик тасвирлаш, инсон руҳий оламини теранроқ тадқиқ этишнинг янги-янги имкониятларини кўрсатди. Инсонни таҳлил қиларкан, роман унинг ички дунёсини, онгишуурида, тақдирида содир бўлаётган мураккаб ўзгаришларни борлиқ-ҳаёт, ижтимоий жараёнлар, она замин, табиат билан сабабий боғлиқликда очмоқда. Инсонни тадқиқ қилиш романга ўтмишнинг фожiali сабоқларини ҳам ҳаққоний кўрсатиб, одамзодни тўлқинлантириб турган масалаларни ўртага ташлаш ҳамда уларни ҳал этиш йўлларини кўрсатиш имконини яратди. Оқибатда адабиётимиз ҳар қачонгидан тўлақонлироқ бўлиб қолди, адибларимизнинг маҳоратлари сезиларли даражада ошди. Роман жанри тараққиёти билан боғлиқ кўплаб масалаларни ҳал этишда ўзбек адиблари жаҳон романчилигининг бош йўлидан четда турмаётганликлари мазкур жанр тараққиётининг тўғри йўлдан бораётганидан далолатдир. Бироқ жанр тараққий этган сари унинг олдида эстетик идрок, эпик тафаккур, тарихга муносабат, жанрнинг ички тизилиши, автор муносабати, ҳикоялаш ва ҳикоячи... каби қатор янги-янги муаммолар ҳам пайдо бўлмоқда. Ҳозирги романчиликда реализмнинг инкор ва тасдиқ принциплари ўзининг бутун тўлалиги билан рўёбга чиқмоқда деб бўлмайди, ҳаётни тасвирлаш, ундаги муаммоларни ҳал этишда китобий тасаввурлардан тўлароқ қутулишнинг иложи бўлмаяпти. Айрим ёзув-

чиларимиз воқеа-ҳодисаларни таҳлил қилиш, уларнинг мағзи-ни чақиб, тараққиёт мантиқини очиш ўрнига, фактбозликка берилиб кетмоқдалар, ҳужжатларнинг асири бўлиб қолаётирлар, воқеаларнинг ташқи дабдабасига маҳлиё бўлиб, уларнинг ички моҳиятига кириб бормаяптилар. Ҳаётни, унинг қонуниятларини чуқур билмаслик, санъаткорлик, маҳорат ҳамда граждандлик жасоратининг етишмаслиги натижасида ҳаётдаги тўғри нағараёнларни тасвирлашга тасвирлаб қўйиб, уларнинг сабаб ва оқибатларини тўғри оча олмаётирлар, ўз қаҳрамонларини мураккаб ҳаётини вазиятларга солиб қўйиб, ундан олиб чиқиш йўлларини тополмаётирлар. Шулар натижасида қатор романларимиз саҳифаларида барча ёмонликларнинг манбаи бўлган **ёвуз шахслар** ҳамда ижобий қаҳрамонларни мушкул аҳволдан қутқариб қоладиган **саховатли халоскорлар** образлари тез-тез кўзга ташланадиган бўлиб қолди. Тўғри, ҳамма вақт ҳам бундай персонажлар асар руҳига сингиб кетмайди, дейиш унча тўғри эмас. У. Ҳошимовнинг «Икки эшик ораси» романидаги Умар закунчи бунинг ёрқин далилидир.

Умар закунчи образининг аниқлиги шундаки, у адабиёти-мизда учрайдиган бошқа раисларга ўхшамайди. Умар асарга чекланган ва тошбағир шахс сифатида кириб келади. У одамларга паст назар билан қарайди. Бошқаларнинг тинч яшаши Умарнинг ғашини келтиради. У ҳалол ва покиза одамларни соядай таъқиб этиб юради, турли йўллар билан уларни бадном қилишга уринади. Умар Музаффарнинг бошига не-не кулфатларни солмайди, Разнони йўлдан оздиради, Шомуродни бахтсиз қилади, Робиянинг номусини топтамоқчи бўлади. Ўзидан юқори турувчиларга лаганбардорлик, қуйида турувчиларга шафқатсизлик Умарнинг ҳаёт қонунидир. Дарвоқе, Умарда ижобий хусусиятлар ҳам йўқ эмас. Колхозга раислик қиларкан, у фақирона яшайди, коллектив мулкни асрайди, ҳосил тўғрисида қайғуради, планини бажариб ҳатто ҳукумат мукофотига ҳам сазовор бўлади. Бироқ бу қадар хурмат-эҳтиромга Умар элга зуғум ва норасида гўдаклар меҳнатидан аёвсиз фойдаланиш эвзига эришади. Бахиллик Умарнинг яшаш тарзидир. Аввалига у раҳбар бўлгани учун одамларни қашатади, кейинчалик эса, ҳеч қандай амали бўлмагани сабабли шундай қилади. Шомурод уни фашистка бекорга ўхшатади. Қўлида чақалоқ билан Умарни қувларкан, Шомурод дейди: «Ҳозир, ўғлим, ҳозир!.. Иккаламиз битта эркакча иш қиламиз! Ҳозир-чи, ўғлим, ҳозир фашистни ўлдираемиз! Кўнжимда-чи, пичоқ бор! Зўр пичоқ! Ана шу пичоқ билан... Худди фронтда душман қорнига найза санчгандек. Битта фашист тирик қолган экан, ўғлим!»

Умар — юрист. У қонунчиликни сув қилиб ичиб юборган. Одамгарчилик қонунларигина унга беғона. Шундай экан, коммунист Умарнинг қариб ивгогарга айланиши, художўй бўлиб қолиши мантиқийдай туюлади. Романда кўрсатилишича, уруш одамларнинг ёстиғини қуритибгина қолмасдан, улар бошига тушган кулфатларни икки баравар кўпайтирадиган Умар сингари мараз кимсаларни ҳам дунёга келтирди. Лекин романда ҳаётдаги барча кўргиликлар Умар сингари ёвуз кишиларнинг борлигидан, дегандай хулоса келиб чиқадики, бунисига тўла қўшилиб бўлмайди.

Муроджон Мансуровнинг «Мангу жанг» романидаги Яҳё шайтон эса, икки қиёфада кўринадиган жуда мураккаб шахсдир. У, бир томондан, «хўжайини»нинг содиқ хизматкори, югурдиги, унинг топшириқларини «қойиллатиб», ўз мавқидан мағрурланиб юрадиган, дўпписини олиб кел деса, калласини ҳам қўшиб келтирадиган шахс бўлса, иккинчи томондан, ўзига билдирилган ишончдан разил мақсадларда усталик билан фойдаланадиган маккор ва нигилист. Яҳё қанчалик муте ва мўмин кўринмасин, бир муддат ҳам ўзлигини унутмайди, ўз шахсини тасдиқлашга ҳаракат қилади. Унинг ўз ҳаёт фалсафаси бор: «Яҳёни ким деб ўйлабсан! — хаёлидан ўтказди Акбарнинг аччиқ тазнаси юрак-бағридан ўтиб кетган Яҳё. — Ҳали унинг совунига кир ювмабсан, кимлигини билмабсан! Унинг олдида раисинг ким бўпти. Истаган макомга йинаиб келяпти-ку. Шундаям одамлар билмаганига ҳайрон-чи». Яҳё одамларни бир қўғирчоққа, ўзини эса қўғирчоқбозлар ўхшатади: «Ҳамма гап ўша кўзга кўринмас қўғирчоқбозларда. Улар тамошаларда ҳар турли қўғирчоқларнинг ипини ўйнатса, ҳар кўйга солса, Яҳё нақ тирик одамларни ўйнатади. Кўзга кўринмас жиги ипларини қўлга олволиб, ўз измига йўрғалатади». Яҳё одамларнинг кўзига раиснинг чопари бўлиб кўрингани билан, аслида, Бурхон тўқисининг тизгинини қўлга

олиб қўйган. Керак бўлганда шу тизгин ипларини битталаб тортиб, ўз ҳукмини ўтказишга қодир. Яҳё одамларни ёмон кўради. Чунки улар Яҳё сингариларнинг бемалол яшаш ва ил-диз отишига ҳалақит беради. Шунинг учун ҳам Яҳё ҳаммадан жирканади, бошқаларнинг устидан мазаҳ қилиб кулишни яхши кўради. Ёзувчи Яҳёнинг ҳатти-ҳаракатлари, гап-сўзлари ва ички монолоғлари орқали унинг социал-синфий қиёфасини очади. Яҳё социалистик ҳаётнинг муайян шароитлари туғдирган, ғоявий ҳамда ташкилий жиҳатдан уюшмаган синфий душман кучларнинг намунасидир. Ёзувчи ҳали капиталистик кўр-шов мавжуд экан, инсондаги синфий инстинктларнинг кўрт-кўртлари бутунлай йўқолиб битмаган экан, лоқайдлик, лақмалик мавжуд бўлган, мансабпарастлик ва шўхратпарастликдан кўзлар хира торган ҳамда идроклари ўтмаслашган, қонунчиликнинг бузилишига шарт-шароитлар яратилган ҳар қандай жойда бундай кучларнинг уйғониши табиий эканини кўрсатади. Бироқ ёзувчи Яҳёни вужудга келтирган сабаб ҳамда манбаларни ишонарли кўрсатгани ҳолда, унинг тақдирини хаёлий-романтик тарзда ҳал қилади. Назаримизда, масалани бу тах-литда ҳал қилиш китобхонни қаноатлантирмайди. Шунга қарамастан, У. Ҳошимов ва М. Мансуров романларидаги бундай шахслар кишини чуқур ўйлантириб қўяди. Лекин барча ҳолларда ҳам ёзувчилар масалага чуқур ёндашавермайдилар.

Бошқа айрим асарларда ёвуз кимсаларни келтириб чиқарган сабаб ва манбаларни кўрсатишда бадийи далиллар етиш-маяпти, улар тақдирини ҳал қилиш мантиқи ишонарли эмас.

Ж. Абдуллахоновнинг «Борса келмас» романида табиатни муҳофаза қилиш, Оролни асраб қолиш масаласи қўйилган. Бироқ асарнинг асосий проблематикаси билан боғлиқ бўлган бош қаҳрамон Темиржон ва профессор Жамолов, Темиржон ва Тожиддин, Темиржон ва руҳоний Ҳожи оға зиддиятлари чала-чулпа берилиб, ўлда-жўлда қолиб кетади-да, Темиржон билан Матназар ўртасидаги зиддият асосий ўринга чиқиб қолади. Матназар барча ёвузликлар манбаи қилиб кўрсатилади, ижобий кучлар унга қарши бирор-бир таъсирли тадбир топол-майдилар, унинг олдида сеҳрлангандай ожиз ва чорасиз қола-веради. Ҳатто Матназар ўларча калтаклаганда ҳам Темиржон жиддий ҳаракат қилмайди, дардини ичига ютиб ётаверади. Темиржоннинг бахти ҳам, Қундузхоннинг ҳаёти ҳам Матназар қўлида ҳал бўлади. Натижада Орол масаласи, табиат ва ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ишининг муваффақияти, шу олижаноб ишга бел боғлаган матонатли кишиларнинг тақ-дир ўзини ҳар қандай қонунлардан ташқари тугган синфсиз унсур — Матназарга боғлиқ бўлиб қолади. Бу эса, табиат ва жамият қонунлари тўғрисида асосли хулосалар чиқаришга им-кон бермайди, ёзувчининг диққатини муҳим масаладан қал-ғитади, романдан китобхоннинг тўғри сабоқ олишига моне-лик қилади. Ёзувчи табиат ва инсон муаммосини бутун улғу-ворлиги ҳам мураккаблиги билан очолмайди. Тўғри, браконь-ер билан табиат қўриқчиси ўртасидаги зиддият асарга кон-фликт бўлиши мумкин. Бундай асарлар жуда кўп. Лекин Те-миржон билан Матназар ўртасидаги зиддият аслида биргина ҳикоя материали бўлиб, бутун бир трилогия — Оролни асраш каби катта ҳаётини муаммога бағишланган трилогияга асос қилиб олишга арзимайди. Аслида, ёзувчи табиатга бўлаётган истеъмолчилик муносабатни, табиат билан инсон ўртасидаги қарама-қаршиликларни бутун мураккаблиги ва поэзия билан очиб бериши керак эди. Бироқ «Борса келмас» романида бун-и кўрмаймиз.

Мирмуҳсиннинг «Илдизлар ва япроқлар» романидаги Той-лоқов эса, реал ҳаёт шароитларидан, ижтимоий қонуниятлар-дан бутунлай ажратиб қўйилади. Бу ҳол романнинг жанр сифа-тидаги тадқиқ ва таҳлил этувчи хусусиятларини барбод бера-ди. Дастлаб райком секретари Жўрақуловдай раҳбарнинг Тойлоқов сингари учар ва олифатга ишоншини, унга суяни-шини кўрган китобхон икковисини ҳамтовоқ деб ўйлайди. Ас-лида эса, Тойлоқов хотини ва бола-чақасига ҳам вафо қилмаган, Онахон сингариларнинг бахтини ўғирлаган, давлат ва халқ мулкига кўз олайтирган қаллоб бўлиб қолади. Натижада ки-тобхонда «Наҳотки Жўрақулов Тойлоқовнинг кимлигини бил-маса?» деган ўринли савол туғилади. Тойлоқов тақдирининг ечими кишини ажаблантиради. Унга нисбатан Онахон хотан-тойлик қилади, Жўрақулов эса сусткашлик қилади. Масала ўз-ўзидан ҳал бўлиб қўяқолади: Тойлоқовни бир ўйнашининг эри ўлдириб кетади. Ёзувчи қонунсизликка қарши қонунсиз йўл билан, ахлоқсизликка қарши ахлоқсизлик билан «курашини

афзал кўради. Натижада Тойлоқов қилмишлари ва тақдирининг ечилиши жамиятда юз бераётган социал-ахлоқий жараёнлардан ажратиб қўйилади. Ҳамид Фуломнинг «Қорадар» романида ёзувчи колхоз раиси Норхўжа Афзаловнинг маънавий инқироzi тафсилотларига берилиб кетиб, илдиз отган разолатнинг социал сабабларини таҳлил қилмайди, Афзалов билан мавжуд шароит ўртасидаги зиддиятларни чуқурлаштириб ўтирмайди, конфликтларнинг социал қирраларини ўтирлаштиришдан қочади. Романдаги кекса коммунист Давроновга суиқасд ҳам умумий конфликтга боғланмайдиган, тасодифий шахсларнинг қилмиши сифатида кўрсатилади, ғаламис Асад қорининг қилмишлари эса, бирор манбадан озиқланмайдиган қилиб кўрсатилади.

Бошқа бир қатор асарларда, аксинча, эзгулик ва яхшиликнинг ташувчиси ҳисобланган персонажлар пайдо бўлиб, улар қийин вазиятга тушиб қолган қаҳрамонга ёрдамга келиб, уни мушкул аҳволдан қутқариб қоладилар. Бундайлар бўлмаса эди, ижобий қаҳрамон ёвуз кучлар қўлида ҳалок бўлиб кетиши ёки ҳаёт сўқмоқларида адашиб қолиши ҳеч гап эмас эди. Бундай мурувватли халоскорлар ишонарлироқ бўлсалар ҳам майли-я, аксарият ҳолларда улар ҳаётдан олинмасдан, китобий тасаввурлар асосида яратилиб келинди. Бундай персонажларнинг пайдо бўлиши адибларимизнинг ҳаётни чуқур билмасликлари, унинг мураккаб муаммоларини ҳал этиш йўллари тополмасликлари оқибатидир. Ҳарҳолда, бундай **саховатли амакиларнинг** образларини ҳар доим ҳам жамият таракқийибади муайян қонуниятлар тақозоси сифатида дунёга келган дейиш қийин.

Аслини олганда, М. Мансуровнинг «Мангу жанг» романидаги Акбар полвон кейинги йилларда яратилган ишчи синфи вакиллари образлари орасида алоҳида ўрин тутади. Акбар полвон шонли кураш йўлини босиб ўтади. У ўз сафдошлари қаторида босмачиларни тугатиш, колхоз тузиш, умуман мамлакатда социализм қуришда актив иштирок этади. Жамият ва халқ манфаатлари йўлида қатъият билан курашади, халқнинг орзу-эҳтиёжларига бефарқ қарайдиган, жонининг ҳузурини ўйлаб иш кўрадиганларни сира кечиролмайди. Ишчи синфига мансублик Акбарга ҳар доим ҳақ сўзни айтиш имконини беради. Бироқ автор ўз қаҳрамонининг позициясини мустақкам-роқ қилиш, унинг кураш майдонида узоқроқ туришини таъминлаш мақсадида ё Бурхон сингариларнинг ўқиға учраб бевақт нобуд бўлиб кетмаслиги учунми Акбарни Олий совет депутати қилиб қўяди. Ишчилар вакилининг олий давлат идораларида иштироки жамиятимизда ажабланарли ҳол эмас. Аммо Акбар сингари муросасиз курашчини ўша шароитда депутат бўлмаган ҳолда тасаввур қилиб кўринг-чи? Ҳамма гап шунда. Акбар полвон оддий ишчи бўлганда ҳам шундай ишларни қила олиши мумкинмиди? Умуман шуни айтиш керакки, ҳақиқат мезони бўлган ижобий қаҳрамоннинг салбий кучлар таъйиқида маҳв бўлиб кетмаслиги учун уни ҳар хил йўллар билан эҳтиётлашга уриниш бошқа қатор романларга ҳам хослиги кишини ранжитади. Натижада ёзувчилар кўпинча сохта ечимларга мурожаат қилмоқдалар. Бу аҳвол баъзи ҳолларда яхши саналган асарларга, мукамал деб тан олинган образларга ҳам соя ташлаб турибди. Масалан, Ҳ. Ҳошимовнинг «Нур борки, соя бор», Ҳ. Усмоновнинг «Гирдоб» романларининг бош қаҳрамонлари тақдирини шуни кўрашимиз. «Гирдоб» романининг қаҳрамони Азиз жиддий кураш босқичларидан ўтади: аввалига олиб бораётган тажрибаларнинг муваффақиятига ишончсизлик кайфиятини енгиш учун курашади, ишининг ижобий натижалари кўзга кўриниб қолган, ўзининг авторлик ҳуқуқлари учун курашади, ва ниҳоят, сўнггида таҳқир ва қувғинларга дучор бўлган қаҳрамон ўз граждонлик ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун курашишга тўғри келади. Ёш илмий ходим ҳаётининг қийинчиликларига чидамаган хотини Салтанатнинг хиёнати яна бир қутилмаган зарба бўлади. Шунга қарамасдан, Азиз ўзининг ҳаётий принципларини фаол ҳимоя қилади. Тўғри, қаҳрамон баъзида иккиланган, курашдан толиққан пайтларида ўз эътиқодидан воз кечишига оз қолади. Бироқ иродаси букилмайди, тезда ўзини ўнглаб олиб курашни давом эттиради. Афсуски, воқеаларнинг ечимини муаллиф етарли даражада бадий далиллай олмайди. Бунинг ўрнини тўлдириш учун асарга Маҳамат чатоқ образи киритилади. Маҳамат чатоқ образи қанчалик латиф ва жозибали бўлмасин, унга юкланган ҳақамлик вазифасидан китобхон қаноатланмайди. Бу ўринда ҳам кейинги давр романчилигидаги илдиз отган — асарга

юқори мансаб эгаси ёки унвондор яхши кишилар образларини киритиб, уларнинг аралашуви билан ҳаётдаги чигал конфликтларни ҳал этишга интилиш тенденциясига дуч келамиз.

Ана шундай энг қийин пайтда адолат ва эзгуликнинг тантанасини таъминлаб, ижобий қаҳрамоннинг жонига ора кирувчи олижаноб амакилардан яна бири Ҳ. Ҳошимовнинг «Нур борки, соя бор» романдаги республика халқ контроли комитетининг масъул ходими Сулаймон Рустамович бўлиб, у асарнинг сюжет тўқимасига разолатга қарши курашга бел боғлаган Шерзоднинг мушкулени осон қилиш учун киритилганлиги билиниб туради.

Бир қатор асарларда мураккаб конфликтли ҳолатга тушиб қолган қаҳрамонлар марказий партия органлари аралашуви билан қутқарилиб қолинади. Абдулла Орипов «нажот қалъаси» деб жуда тўғри атаган Марказий Комитетнинг ҳақиқат ва адолат тантанасини таъминлашдаги хизмати ҳаммага маълум. Лекин қаторасига бир неча асарда мураккаб ҳолатлар юқорининг аралашуви билан бир хилда ҳал этилар экан, бу ҳол эътироз туғдирмасдан қолмайди. Мирмуҳсининг «Илдизлар ва яроқлар», С. Кароматовнинг «Сўнгги бархан» романларида воқеаларга ўринли-ўринсиз киритилган юқори раҳбарий лавозимларда ишлайдиган шахсларнинг образлари аслида бирор конкрет ғоявий-эстетик вазифани бажармайдилар, тўғридан-тўғри лаганбардорлик нишонаси бўлиб кўринадилар. Бу олий мартабали шахслар шув этиб ўтиб кетиши биланоқ барча мушкуллар ҳал этилиб, олам гулистон бўлиб қоладиган лаялатул-қадрга ўхшайдилар. Бундай персонажларни асарга киритар эканлар, авторлар уларни таъриф-тавсиф қилиш билан чекланадилар, бу персонажлар юриш-туришлари, қиёфалари ва конкрет қилган ишлари билан асар воқеалари ривожига таъсир этмайдилар, китобхоннинг эсида қолмайдилар.

Дарҳақиқат, бу каби иллатларнинг илдизларини олдинги босқич адабиётдан ҳам топса бўлади. Бир вақтлар адабиётда ҳамма нарсани билаверадиган, ҳар қандай мушкулни осонликча ҳал қилиб ташлайдиган персонажлар анча кўпайиб кетган эди. Ундай шахслар ғойибдан пайдо бўлиб, йўлини тополмай қолган қаҳрамонга бир-икки оғиз насихат қилишлари билан мўъжиза руй берар, ҳамма нарса жойига тушиб қоларди. Тўғри, олдинги даврларда ҳам адибларимиз ўткир ижтимоий зиддиятлар, ҳаётий конфликтлардан ўзларини олиб қочганлар деб бўлмайди. Масалан, А. Мухторнинг «Чинор» романида ҳозирги кун учун ҳам аҳамиятини йўқотмаган қатор масалалар зўр жасорат билан қўйилади. Айниқса, Ориф Очиллов образи характерли бўлиб, уни қайта қуриш даврига ҳамоҳанг партия ходими деб аташ мумкин. Ориф райком секретари сифатида фаолияти давомида иккиюзламачилик, сохтагарчилик, расми-ятчиликка қарши курашади. Унинг фикрича, одам дилида нимани ўйласа, шуни гапириши керак. Ориф жамиятни бошқаришда ҳақиқий демократик принципларнинг барқарор бўлишини истади. Унингча, раҳбарнинг олдиға одамлар фақат кўрсатма ва йўл-йўриқ олгани эмас, маслаҳат бериш, кўнглидаги дардини айтиш учун ҳам кирадиган бўлсин. Раҳбар оммадан ажралиб қолмаслиги керак. Унинг кучи халқ билан биргаликда, халқнинг қудрат-иродасига асосланишда, унга суянишда. «Биз бирон мансабга ўтирсак, — дейди Ориф, — ўзимизни давлат манфаатларининг бирдан-бир ҳимоячиси деб ҳис этамиз. Гўё бошқалар давлат манфаатини бизчалик қадрлай олмайди, гўё давлатни улардан ҳимоя қилишимиз керак!» Орифнинг бу сўзлари бугунги кунда ҳам долзарб жаранглайди. Айниқса, Ориф билан обком секретари Мария Васильевна ўртасидаги зиддият ҳаётий бўлиб, бу мавжуд икки хил принцип, икки тенденция курашидир. Гап шу даражага бориб етадики, Ориф ишдан олишса ҳам ўз фикридан қайтмасликка аҳд қилади. Обкомнинг биринчи секретари эса, Ориф билан Мария ўртасидаги можарони бир ёқлик қилишни талаб этади ва «ё уни си ишласин, ё буниси!» дейди. Кўриниб турибди: муносабатлар таранглашиб, ҳаёт-мамат даражасига етади. Арасту сўзи билан айтганда, сюжет ривож қилмаганга яқинлашиб қолади. Лекин, минг афсуски, фалокат юз бермайди. Романнинг русча вариантда зиддиятлар ҳатто хаспўшлаб юборилади: Очилбува Марказўмга кириб, Ориф билан Марияга тегмасликларини илтимос қилади. Бундай ечимлар санъаткорларимизда ижодий жасоратнинг етишмаслиги, шу кунги ҳаётнинг ривожланиш қонуниятларини етарли идрок этиб кўрмасликларини, адабиётимизда хийла кучсиз бўлса ҳам конфликтсизлик назариясининг қолдиқлари яшаб келаётганини кўрсатади.

Бундай қусурдан Одил Екубовнинг «Оққушлар, оппоқ қушлар» романи ҳам холи эмас. Асардаги Белобородов тимсолида биз мушкул аҳволда қолган қаҳрамонга ғойибдан ёрдамга келадиган саховатли амакилар образларидан яна биттасига дуч келамиз. Худди шу Белобородов туфайли Расул Нуриддинов авжга чиққан иғво ҳамда хуружлардан қутулади, Белобородов бошчилигида Фармонов ва ҳамтовоқларининг кирдикорларига чек қўйилади; Белобородовнинг бевосита иштирокида ҳақиқат ва адолатнинг ғалабаси таъминланади. Бордию Белобородов бўлмаганда нима бўларди? Мабодро Белобородов халқ назорати комитетида эмас, бошқа жойда ишлаганда қаҳрамонлар тақдирини қандай кечарди? Тўғри, бу ҳолда ҳам иғво-ҳасадлар бартараф этилиб, юлғичлик ва жиноятлар фош қилиниши, ҳақиқат, адолат тантанасига эришилиши мумкин. Лекин қандай қилиб? Яна қанақа қўшимча қурбонлар, йўқотишлар эвазига? Белобородовнинг борлиги, борлигигина эмас, унинг халқ назорати органларида масъул лавозимларда ишлаши ижобий кулларнинг ғалабасини анча осонлаштирганлиги аниқ. Бу ҳол ёзувчига воқеалар ечимини тезлаштиришга имкон яратганлиги ҳам сир эмас.

Шундай қилиб, ҳозирги ўзбек романларида тез-тез учраб турадиган ёзув шахслар ҳамда саховатли амакилар ёзувчиларни мавжуд иллатларнинг манбаларини таҳлил қилиб оча олиш, вазиятларнинг ечимини ҳаётнинг ўзидан қидиришдек машаққатдан қутқармоқда. Афсуски, кўпчилик ҳолларда бундай ечимлар китобхонни қаноатлантирмайди, унинг ҳафсаласини пир қилади, асар қаҳрамонларининг бутун «тоат ибодатини» йўққа чиқаради, ёзувчининг ғоявий-бадий ниятини кучсизлантиради.

Роман қанчалик янгиликларга мойил бўлмасин, барибир у ўзида илк босқичларда сут билан кирган генетик хусусиятларини ҳам сақлаб келмоқда. Мифларга ўчлик, саргузашт ҳамда авантюра мотивларга мойиллик ана шундай тугма хусусиятлардирки, буларнинг унсурларини ҳозирги замоннинг энг реалистик асарларида ҳам учратамиз. Шундай экан, ҳозирги ўзбек романларида тез-тез учраб турадиган ёзув кимсалар ҳамда саховатли амакилар образлари ҳам бирор-бир адабий анъанадан озикланадими? Ҳа, озикланади. Романнинг чақалоқлиги саналган ўрта аср рицарлик романларида шунга ўхшаш баъзи бир хусусиятлар бор эди. Уларда тасвирланишича, ташландиқ бола аввалига қандайдир ёзув шахсининг қўлига тушиб қолиб, гадоийчилик ва талончилик йўли билан ҳалиги «хўжайин»нинг чўнтагини қаппайтиради. Бироқ шу жараёнда унинг ўзи қаллоблик ва мунофиқликка ўрганиб, тезда бойиб кетади. Буюк инглиз адаби Чарльз Диккенснинг қатор романларида ҳам ёзув кимсалар образлари яратилиб, улар асар қаҳрамони бошига тушган барча кулфатларга сабабчи бўладилар. Бироқ ёш қаҳрамон бахтига тақдир уни олижаноб кишилар билан учраштиради ва уларнинг ҳимоятда машаққатли ҳаёт ҳамда ёзув шахсининг таъқибдан қутулади. Рицарлик романларидаги ҳолатлар буржуа муносабатлар пайдо бўлиши даврининг хусусиятлари билан боғланса, Диккенс романларида ёзув шахсларнинг барча ёмонликлар манбаи сифатида курсатилиши буюк реалистнинг жамиятда авж олиб бораётган ижтимоий адолатсизлик ва разолатнинг ҳақиқий сабабларини тополмаганлиги натижаси эди. Саховатли жаноблар образларининг мавжудлиги эса, санъаткор идеаллари билан боғлиқ бўлиб, уларда фожиали аҳволдан қутулиш йўллари тасаввур қила олмаган адибнинг ёрқин орзулари мужассамланган. Демак, Диккенс романларидаги бу хусусият жамият тараққиёти қонуниятларини, унинг истиқболларини билмасликдан бўлиб, бу ўз навбатида, ёзувчи дунёқарашининг замон ва синфий таассублар билан боғлиқ чекланганликлари оқибатидир. Капиталистик тузумнинг иллатлари ҳали тўла намоён бўлмагани, пролетариат эса дунёни ўзгартиришга қодир куч сифатида тарих майдонига чиқмагани, тараққиёт қонуналарини илмий изоҳлаб бера оладиган таълимот дунёга келмагани бунинг асосий сабабларидандир. Шундай экан, ҳозирги романнавислар асарларида ҳам барча ёмонликларнинг манбаи бўлган ёзув шахслар ҳамда қаҳрамон бошига тушган мушкулни бартараф қила оладиган олижаноб тоға ва амакилар образларининг учраши сабабларини қаердан қидириш керак? Гарчи марксча-ленинча илмий таълимот руҳида вояга етган ҳозирги адибларни дунёқараш чекланганликда айблай олмасак-да, улардан айримларининг ижтимоий жараёнларни чуқур тадқиқ қила олмаслик, фактларни фалсафий-эстетик таҳлил эта

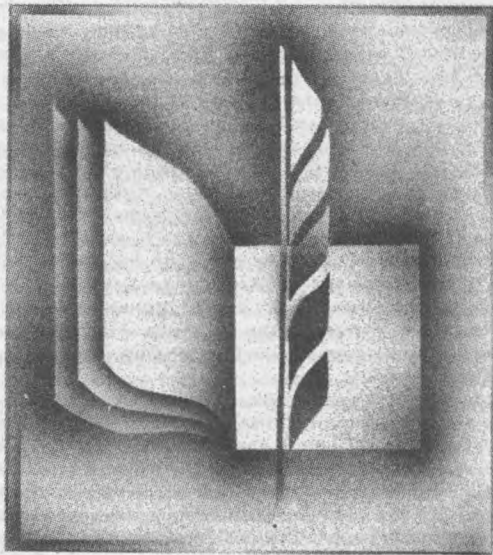
билмаслик, муайян босқичларда пайдо бўлган ижтимоий зиддиятларнинг ҳақиқий ечимини тополмаслик, уларни воқеалар мантиқидан келиб чиқиб санъаткорлик идроки билан ҳал қила олмаслик, ёйинки, аниқ мантиқий ечимларни топган чоғда ҳам, уларни дадиллик билан рўй-роқ кўрсатиш учун санъаткорлик ҳамда граждандлик жасоратининг етишмаслигини қайд этиш ўринли бўларди. Маълумки, ҳаёт ҳар доим ҳам ҳодисаларни тайёр ечимлари билан беравермайди. Айниқса, роман ўз табиати билан тугалланмаган жараёнларга қуриладиган жанр бўлиб, унда ёзувчи ана шу жараёнларни теран таҳлил қилиш йўли билан воқеа-ҳодисаларнинг мантиқий ечимини топади, қаҳрамонлар тақдирини ҳам шунга мувофиқ ҳал қилади. Бу ҳол романи жанр сифатида бетакрор ва ўқишли қилган энг муҳим хусусият бўлиб, ундаги ҳикоялашдан кўра кўпроқ таҳлил этишга мойиллик ҳам шу билан изоҳланади. Бунда санъаткорнинг идроки муҳимдир. Буюк санъаткорлар ўз романларида давр воқелигини тасвирлар эканлар, унинг ўтқир муаммоларидан ҳеч қачон ўзларини олиб қочмаганлар, замон кўндаланг қилиб қўйган ва ўз ечимини кутиб ётган муҳим масалаларни ўрганиб ҳал этишга уринганлар. Бундай ҳолларда санъаткорлик идроки уларни доғда қолдирмаган. Уларнинг тафаккур қудрати билан чиқарган ҳулосаларини кўп ҳолларда кейинчалик фан ҳам тасдиқлаганлиги адабиёт тарихидан маълум. Жумладан, Абдулла Қодирий ижодидан ўзларича топган баъзи ғоявий ҳамада бадий камчиликларни танқидчилар ўша даврда Урта Осиёни Россиянинг босиб олиши масаласининг фанда ҳали илмий ҳал қилинмаганлиги билан боғлаб изоҳламоқчи бўладилар. Ваҳоланки, Қодирий романларининг ечими мазкур масалаларнинг фанда ҳал қилинган-қилинмаганлиги билан алоқаси йўқ. Қодирий санъаткорлик идрокининг қудрати, истеводининг кучи шундаки, у юқоридаги масалалар ҳали фанда ишлаб чиқилмай туриб, ўз асарларида уларни тўғри ҳал қилиб бера олган. «Ўтган кунлар» романи қаҳрамони Отабекнинг ўз юртининг ватанпарвари сифатида рус истилосига лоқайд қараб тура олмаслиги, прогрессив идора усуллари тарафдори бўлган илғор зиёли сифатида эса русларга қарши туришга мойил эмаслиги, яъни ора йўлда қолиб иккиланиши; «Меҳробдан чаён» романи қаҳрамони Анварнинг эса, иложсиз бир шароитда рус подшолиги тасарруфида бўлган Тошкент вилоятидан бошпана излаши фактлари бунинг ёрқин далилидир. Қодирий романларидаги воқеалар ечимининг тўғри бўлишида сюжет ривожининг мантиқи ва қаҳрамонлар характеридаги йўналишигина эмас, санъаткорнинг эстетик идроки ҳам катта хизмат қилган. Худди шу нарса илм-фан тараққиётининг ўша босқичда масаланинг бирдан-бир тўғри ечимини топишга имкон яратган.

Ҳозирги қайта қуриш даври ёзувчиларимиз ижодий имкониятларини кенгайтирди, романнинг янги-янги қирраларини рўёбга чиқариш учун қулай вазият яратди. Замон эндиликда адиблардан ҳар қандай шаблонлардан холи, борлиқнинг барча қатламларини бутун тўлалиги ва мураккаблиги билан очадиган асарлар яратишга даъват этмоқда. Шундай бир шароитда олдинги босқич адабиётида йўл қўйилган камчиликларни кўр-кўрона такрорлаш, ҳаётини зиддиятларнинг сабаб ва оқибатларини борлиқнинг ўзидан, ундаги жараёнлардан эмас, китобий манбалардан ахтариш, сохта романтик ечимлар, сентиментал-мелодраматик тугалланмаларга мурожаат қилиш ўзини оқламайди. Романларда воқеалар ечими, конфликтли ҳолатларнинг ҳал қилиниши ва қаҳрамонлар тақдирини асарга юксак мартабали ёки алоҳида вақолатларга эга бўлган шахсларнинг киритилишига боғлаб қўйиш ҳам тўғри эмас. В. Г. Белинский таъкидлагандек, ҳар қандай шахс (ким бўлишидан қатъи назар) романда даставвал инсон сифатида аҳамиятлидир. Жонли инсон сифатида кўрсатилмас экан, бундай шахс романга ортқичадир. Роман шунинг учун ҳам романики, у китобхонни воқеалар билан, замон билан таништиришни мақсад қилмайди. Кимнинг қай аҳволга тушганлиги, уни ким қандай қутқарганлиги романга унчалик муҳим эмас. Роман ҳаётни тасвирлар экан, борлиқнинг авра-астарини титиб, ағдар-тўнтарини чиқаради ва шу йўл билан даврнинг бутун сир-асрорини очиб ташлайди, китобхонни қийнаган, унинг бағрини ўртаган саволларга жавоб беради.

Елизавета Драбкина

Горкидаги уйлар

1

Докторлар Владимир Ильичдан ҳадеб пайсалга солавермай, иложининг борича тезроқ ҳордиқ чиқаришга жўнаб кетишни талаб этишарди. У ҳаммасига рози бўларди-ю, лекин йўлга чиқиш вақтини «бир кунгинага», «яна бир кунгинага», «атиги яна икки кунга» орқага сураверарди — мана, ўринбосарларига муҳим вазифаларни тақсимлайди-да, ишни қандай тартибда давом эттириш тўғрисида келишиб олишса — бас; ў-ў, Генуяда музокара олиб бораётган Чичеринга телеграмма юбориши лозим, яна-тагин Сокольниковга молиявий сиёсат масаласи юзасидан хат ёзиши даркор; дарвоқе, Жиноят кодексининг кириш қисмига қўшимча ёзиши зарур-ку; бундан ташқари, радиотехникани ривожлантириш тадбирлари ҳақида қарор тайёрламаса бўлмайди, ана ундан сўнг иш қозғоларни саранжомлайдию секретарларига охириги топшириқларни бериб, бамайлихотир дам олгани жў-

найди. Айтмоқчи, секретарларига қанақа топшириқлар бермоқчи эди? Ҳа, Горкига янги китоблару кундалик газеталарни юбориб туришларини сўрайди.

— Ахир сиз, мутлақо ишламайман, деб ваъда бергансиз-ку!

— Ҳеч жаҳонда мутолаа ҳам иш ҳисобланадими?

Май оғи ўтиб борарди-ю, Владимир Ильич эса ҳамон шаҳарни тарк этмасди. Ниҳоят, сафарни бундан кейин ортага суришнинг сира ҳам иложи қолмади: Ленин Горкига жўнаб кетди.

У 1918 йилнинг кузида, ҳаётига суиқасд уюштирилгандан кейин Горкида бир неча кун бўлган эди. Яқин ўртоқларнинг фикрига кўра, жароҳати эндигина тузала бошлаган Владимир Ильични Москвадан ташқарига олиб чиқиб кетиш мақсадга мувофиқ эди. Хўш, қаяққа? Дастлабки хомаки режалар бўйича, Муваққат ҳукумат замонида Владимир Ильичнинг ҳаёти хавф остида қолган пайтлари қандай йўл тutilган бўлса, яна ўшандай ҳаракат қилишмоқчи бўлдилар: бирорта ишончли деҳқоннинг оиласига меҳмонга келган қариндош сифатида жойлаштирилади ёки Москва атрофидаги бирорта посёлкада яшайдиган ишчилар оиласидан бошпана сўралади. Владимир Ильичнинг сабр-қаноатли, шикастанафс эканини яхши билган ўртоқлар ўз режалари унга ҳам маъқул тушажагига шубҳаланишмасди. Лекин улар бошқа нарсдан — таваккалчиликдан хавфсирар эдилар: Владимир Ильич оммавий митингларда жуда кўп бора нутқ сўзлаган эди — уни таниб қолишлари мумкин. Узоқ изланишлару мулоҳазалардан сўнг бирламчи режани ўзгартирдилар: собиқ мулкдорнинг данғиллама ҳовлисини топиш ва у ерда совхозми, қишлоқ хўжалиги коммунасини тузиб, атрофга қоровуллар қўйиш керак-да, кейин ўша ерга Владимир Ильични кўчириш лозим. Шу мақсадда Горки танланди. Уй-жой тартибга келтирилди, йиғиштирилди. Лекин Владимир Ильичга ўша ерга кўчиб ўтиш таклиф этилган чоқда у киши узил-кесил рад этди ва: «Биринчидан, мен Москвадан чиқиб кетишни умуман хаёлимга ҳам келтирганим йўқ. Иккинчидан, мен боёнларнинг уйда яшашни мутлақо истамайман. Учинчидан...», деди. Ленинни гапидан қайтариш жуда мушкул бўлди. Охири Свердловнинг битта далил-исботи ҳамма нарсани ҳал қилди-қўйди: 1905 йили Савва Морозовнинг тасарруфида бўлмиш Горкида маълум вақт ўтгунча Николай Эрнестович Бауман яшириниб юрган эди. Владимир Ильич рози бўлди-ю, фақат битта шарт қўйди: майли, кўчиб ўтади, лекин ўша ҳашаматли кошонада эмас, ён томондаги одмигина уйда яшайди. Орадан анча муддат ўтгач, у қистовларга рўйхушлик билдирди ва Катта уй деб аталадиган асосий иморатда яшай бошлади. У ўша Катта уйни, айниқса, иккинчи қаватдаги савдогарларнинг дидига мослаб безатилган оҳангжама хоналарни ёмон кўрарди. Чорбоғ билан теварак-атрофдаги сўлим манзараларга эса меҳри тушиб қолди. Эҳтимол, улғувор тепалар, адирлар, нотекис даладар, топ-тоза ҳаво, уфққа туташиб кетадиган бепоён кенглик, чексизлик туйғуси, ташландиқ чорбоғ, буталар қоплаб ётган айланма нишаблик, хуллас, шуларнинг барчаси унга Симбирскни эслатган бўлиши мумкин.

Ленин Горкига боғланиб қолди. Бу ёққа у чала ишларини битириш учун, даладарни, ўрмонларни сайр қилиш учун тез-тез келиб турарди.

Бу сафар Владимир Ильич бутун ёзни ўтказиш учун Горкига келган эди. Унинг бу галги сафари акаси Александр Ильич Ульянов қатл этилган кунга ўттиз беш йил тўлган кунларга тўғри келиб қолди. Эҳ-ҳе, ўша машъум воқеа рўй берган кундан буён неча йиллар ўтди-ю,

лекин жароҳат излари ҳамон битмасди — жароҳат ниҳоятда катта эди, беқиёс жудолик рўй берган эди, ўша ҳодиса содир бўлган шароит фожиаи эди, йўқотилган инсон ҳеч қачон бу дунёга қайтиб келмайди — у бетимсол зот эди.

Александр Ильич қатл этилгандан кейин ўтган йиллар орасида айниқса ўттиз бешинчи йили бениҳоя оғир эди, чунки ўша сана арафасида Ульяновлар оиласи биринчи марта қурбон бўлган акаларининг иши юзасидан ўтказилган суднинг ва жандарм ҳужжатларининг асли билан танишди. Бу ҳужжатлар Москвада эндигина ташкил этилаётган Октябрь Инқилоби Архивига топшириш учун олиб келинган эди.

Мен уч йилча муқаддам Михаил Степанович Ольминскийдан Владимир Ильич ўз синглиси ва Надежда Константиновна билан ўша архивга қандай келганликлари ҳақида эшитган эдим. Архив эски иморатга жойлаштирилган эди (ҳозир ўша иморатнинг ўрнида Ленин номидаги кутубхонанинг янги биноси қад кўтарган). Владимир Ильич ранги оппоқ оқариб кириб келади, унинг ҳар бир ҳаракатидан ўзини аранг босиб турганини сезиш мумкин эди. Олдиндан ҳозирлаб қўйилган ҳужжатлар стол устида ётарди. Владимир Ильич аввалдан ўзини нималар кутаётганини билса-да, лекин муқоваланган жилдга кўзи тушиши биланоқ сесканиб кетади. Котиб жилднинг устига гажакдор дастхатда: «1887 йил 1 март иши», деб ёзиб қўйган эди. У бирданига жилдни очолмайди: шошилмайди, қўлида бирпас ушлаб тура-

ди — афтидан, у зўр бериб ўзини босишга уринарди. Кейин у астагина муқовани очади. У суд иши билан варақма-варақ танишгани сари ранг-рўйи ҳам оқараваради, оқараваради. Ольминскийнинг айтишича, унинг ёнида турган одам Ильичнинг нафаси бўғилаётганини бемалол ҳис этиши мумкин эди.

Ульяновлар оиласида Александр Ильич ҳақида гапирмасликка ҳаракат қилишарди. «Бошимизга тушган бахтсизликдан кейин биз иложи борица бир-биримизга озор бермасликка интилардик,— деб ёзган эди Анна Ильинична. — Дастлабки йиллари эса Саша ҳақида мен фақат онам билан сўхбатлашардим, холос».

Она-бола қанчалик ўзларини идора этишмасин, лекин барибир нималарнидир айтиб юборишарди. Владимир Ильич акасининг ўлими тафсилотларини улардан эшитмаган эди, албатта. Александр Ильич қатл этилгандан сўнг, ҳали Мария Александровна Симбирска қайтмай туриб, «Ҳукумат ахбороти» эълон қилинади. Унда «Ҳазрат олийлари муҳтарам Император ҳаётига 1 март куни суиқасд уюштирилгани хусусида» хабар берилади ва бу ишга алоқадор «ёвуз ниятли кишилар — мавжуд давлатни, ижтимоий тузумни зўравонлик йўли билан кўпориб ташлашга уринган кимсалар... улар ўзаро ҳамкорликда Ҳазрат олийлари ҳаётига тажовуз қилишни кўзлаган эдилар... Уша бадқирдор кимсалар, жумладан, Ульянов ёвуз ниятларини амалга ошириш, фитна уюштириш ва уни ижро этиш учун фаол ҳаракат қилдилар...» дейилади. Айниқса, ахборотнинг якуний қисми

Агар Владимир Ильич Ленин ҳаёт бўлганида бу йил 18 ёшга тўларди. Дафъатан бизнинг сўзларимиз кўпчиликка хомхаёлдек туюлиши мумкин. Аслида эса, биз унчалик хаёлпараст эмасмиз: дунёда 150—200 йиллаб умр кўрган инсонлар бор. Бу факт. Шундоқ экан... Владимир Ильич ҳеч бўлмаганда юз йил, майли, юз йил эмас — етмиш йил яшаши мумкин эди-ку! Ахир, ҳозир Ленин асос солган улуғ Советлар мамлакатаида одамлар ўртача етмиш йилдан ҳам кўпроқ умр кўрадилар. Демак, Иттифоқимиз чашмасининг бошида турган инсон ҳам барча сингари 70 йил — 1940 йилгача яшаши мумкин эди. Балки, ўшанда мудҳиш уруш умуман бўлмасди — совет халқининг йигирма миллион асл фарзандининг ёстиги қуримасди, социалистик Ватанимиз тарихидаги қаро кунлар — 37-йиллар бошимизга тушмасди, Октябрь инқилобининг 70 йиллиги арафасида бошланган «қайта қуриш», «ошқоралик», «демократия» ўша пайтлардаёқ — 1940 йилгача ҳаёти-мизга, турмуш тарзимизга сингишиб кетарди, кундалик эҳтиёжга айланарди, ҳозирги кунларда демократия, ошқоралик алифбосини ҳижжалаб ўрганмаётган бўлардик. Лекин, надоматлар бўлсинки, Владимир Ильич Ленин бевақт оламдан ўтди. Сохта шiorлар, сохта «доҳийчалар» дунёга келди, «Ленинсиз — Ленин йўлидан борамиз!» деган ёлгон хитоблар пайдо бўлди. Амалда бўлса, ленинизмдан чекинилди, ҳатто Лениннинг асарларига «тузатиш»лар киритилди (қуйида эълон қилинаётган кекса большевик Елизавета Яковлевна Драбкинанинг хотираларида шу тўғридаги аниқ далилларни учратишингиз мумкин), энг ёмони — Лениннинг ўлмас ғоялари гажакдор хитобнома шаклида, безак учун муҳташам иморатларнинг пештоқларига осиб қўйилди, ҳар қадамда Ленинга ҳайкаллар ўрна-тилди, лекин ўша ҳайкаллар қаровсиз қолди, устига устак, ўша ҳайкаллар ортида туриб поралар олинди, коммунистик манманлик бошланди — коммунистик

эътиқод путурдан кетди... Бу гаплар бир кишининг субъектив фикрлари эмас, бу гаплар КПССнинг XXVII съезди минбаридан қайд этилди, аянчи хатолар ленин-часига тан олинди, халққа ошқора айтилди. Хўш, энди нима қилмоқ керак? Азиз дўстлар, биз бу саволга «олимона мулоҳазалар» билан жавоб берсак, Сизга эриш туюлиши мумкин. Биламиз, шу чоққача ҳам «олимона мулоҳазалар» билан жуда кўп марта бо-шингизни қотиришган — панд-насиҳатлар жонингизга теккан, панд-насиҳатлар барибир қулоғингизга кирмай-ди. Шунинг учун жангари, қайсар руҳингизга ҳамоҳанг, адолатга ташна қалбингизга малҳам бўладиган жавоб топишни ўзингизга ҳавола этамиз. Марҳамат, ўзингиз бош қотиринг, ўзингиз топинг. Ишончимиз комилки, ўзингиз излаб-излаб топган жавоб сиз учун суюкли бўлади — у эътиқодингизга айланади, кейин ўша эътиқодингизга астойдил сиғинасиз, уни ҳимоя қиласиз. Имонимиз комил, Сиз ўша жавобни Ленин асарларидан топасиз. Ишонмасангиз, Лениннинг бирорта асарини тўла-тўқис ўқиб кўринг; ундан илгари сурилаётган маълум ғояни, фикрни қай йўсинда асослаш, ҳимоя қилиш маҳоратини, ошқора мунозара мактабини — демократия мактабини, мардлик мактабини ўрганинг. Шунда Сиз албатта Ленин руҳи барҳаёт эканига, у Сизни курашга чорлаётганига, иқтидорингиз бўлса баҳс-мунозарага чорлаётганига амин бўласиз. Ҳукмингизга ҳавола этилаётган ушбу хотира билан танишув — Ленин истиқболи сари ташлаган илк қут-луғ қадамингиз бўлади. Е. Я. Драбкинанинг хотиралари тўлалигича Москвадаги «Политиздат» нашри-ётида чоп этилади.

Хуллас, Лениннинг ўлмас асарлари Сизнинг муборак нафасингизга мунтазир.

Таржимон

қўрқинчли эди: «Хукумат Сенатининг Махсус Вакиллари иштирокида жиноятчилар устидан чиқарилган ҳукм — ўлим жазоси 1887 йил май ойининг 8-куни ижро этилди: фитначилар осиб ўлдирилди».

Полициянинг тўғаноқ бўлишига қарамай, суднинг тафсилотлари жамоатчиликка маълум бўлиб қолди. Жараёнда иштирок этган кишилар кўрган-билганларини ҳикоя қилиб беришарди. Айниқса, Александр Ульянов тўғрисида кўп сўзлашарди — унинг нутқини 1881 йил 1 март куни бўлиб ўтган суд жараёнида Желябов ирод этган нутққа қиёслашарди. Кейинчалик Сибирнинг олис бурчакларига сургун қилиб юборилган Александр Ильичнинг маслакдошларидан хатлар келди. 1905 йилда эса Шлисселбургдан ўша иш бўйича айбланган тутқунлар озодликка чиқдилар ва янги тафсилотларни гапириб бердилар. Лекин буларнинг барчаси ҳақиқатнинг бир паллами бўлса, асл ҳужжатлар, терговларнинг асл протоколлари, бирламчи манбалар, ўлим олдидан ўқилган кўргазмалар — жонажон дастхатда кўчирилган иқдорномалар ҳақиқатнинг яна бир салмоқли палла-мидир. Аканинг ҳибсга олинганини билиш бошқа-ю, лекин яширин ташкилот аъзоларидан бировининг ақл бовар қилмайдиган енгилтаклиги оқибатида полициячилар калаванинг учини топиб олганига ишонч ҳосил қилиш ва шу туйғайли хатога йўл қўйган ўша кишининг ўзи ҳам, унинг сафдошлари ҳам ҳалокатга учраганини жонсиз гувоҳлар — ҳужжатлар сўзлаб турса бошқача бўлар экан. Аканинг тергов қилинганини, судланганини, қатл этилганини ақлан идрок этиш бошқа-ю, лекин жандарм ходимининг жимжимадор ёзувларини саҳифама-саҳифа ўқиш, уни ўз кўзинг билан кўриш, полиция машинасининг қандай ҳаракатга келганини, у қай йўсинда суюкли акангни ўз қомига тортганини, уни Петропавловск қалъасининг рутубатли зиндонига итқитганини, қатл ижро этиладиган тахтасупагага судраб борганини ва бўйнига сиртмоқ ўтказганини нафасингни ичинга ютиб кузатиб туриш бошқача бўлар экан-да!

Владимир Ильич борган сари оқаринқираб, йиллар таъсирида ёзувлари хиралаша бошлаган саҳифаларни синчиклаб ўқир эди. Полиция департаменти шубҳали мактубни қўлга туширади. Яширин ташкилот аъзолари қатъий назорат остига олинадилар... Полиция шубҳали кимсалар орасида Александр Ульянов номини алоҳида ўқдириб туради. Нева проспектида фаррошлар ҳибсга олинади. Уларнинг ёнларидан бомбалар топилади.

Ва ниҳоят, иккита куёнюрак терговнинг дастлабки куниёқ ўзлари биладиган ҳамма маслакдошларини, жумладан, Александр Ульяновни ҳам сотади.

Мана, Александр Ильич биринчи марта тергов қилинган чоқда ёзилган протокол: «1887 йил, Март ойининг учинчи куни. Менким, Махсус Жандармлар Корпусининг ротмистри Лютов... тубандаги кимсани сўроқ қилдим. У шундай кўргазма берди: менинг исми шарифим Александр Ильич Ульянов. Туғилганимга йигирма йилу ўн бир ой бўлди. Бўйдоқман. Отам вафот этган. Онам Мария Александровна Ульянова Симбирск шаҳрида яшайди. Иккита укам бор: Владимир Симбирск классик гимназиясининг VIII синфида ўқийди...»

Владимир Ильичнинг номи илк бора мана шундай фожиавий дамларда жандармнинг «қора рўйхати»га тушади. Кези келганда бир нарсани айтиб ўтиш лозим, кейинчалик Владимир Ильич инқилобий кураш йўлини танлагач, жандармлар ҳар сафар унинг номини эслатганларида албатта «қатл этилган кимсанинг укаси» ёки «осиб ўлдирилган кимсанинг укаси» деб изоҳ бериб ўтардилар. Маълум вақт ўтгандан сўнг «эслатмани» бас қилдилар: ниҳоят, уларнинг ошқовоқ мияларига

етиб борадики, Владимир Ильич инқилобчиларнинг мустақил сиймоси экан!

Ана, «Махсус Жандармлар Корпусининг ротмистри Лютов» анкетани тегишли маълумотлар билан тўлдириб, терговни бошлади. Биз ўшанда у айнан нималарни сўраганини билмаймиз, протоколга фақат Александр Ильичнинг Лютов тилидан қоғозга туширилган жавобларигина қайд этилган: «Мухтарам Императорнинг ҳаётига суиқасд қилганим борасида берилган савол шу тобда жавоб беролмайман, чунки ҳозир тобим қочиб турибди, шунинг учун терговни эртанги кунга кўчиришингизни сўрайман...»

Ўз-ўзидан равшанки, Владимир Ильич юқоридаги камсуқум жумлаларда зуҳр этилган пинҳоний фожиани — ақси дастлабки тергов чоғида бошдан кечирган мушкулотни дарҳол илғаб олади. Александр Ульянов жандарм ротмистрининг саволларидан англайдик, яширин ташкилотнинг негизини яши биладиган аллақандай нобақор сотқинлик қилган. Шунинг учун Александр Ильич вақтни чўзишни — бундан буён тергов пайтида ўзини қандай тутишни пухта ўйлаб олишни лозим кўради.

Владимир Ильичнинг кўз ўнгида бу фожиа варақма-варақ гавдалана бошлади: кимлардир ўзларини қаҳрамонларча тутадилар, бошқалар эса дўстларига хиёнат қилишади, учинчи тоифадаги кишилар гапни айлантирадилар — эҳтиёткорона жавоб берадилар.

Қаҳрамонлардан биттаси — Александр Ульянов. Суддаги ўзининг сўзлари билан шундай дейиш мумкин: у «ўз ватани учун жонини фидо қилишни қурбонлик ҳисобламайдиган» инсонлар жумласидан эди.

Владимир Ильич акасининг таниш дастхати билан ёзма кўргазма берилган ўринларни ўқийдиган пайтида нечоғлик азобланганини тасаввур этиш унчалик қийин эмас, албатта. Иккита сотқиннинг кўргазмаси туйғайли подшо ҳаётига суиқасд уюштирган деб айб тақалаётган кишиларни жавобгарликдан сақлаб қолиш мақсадида Александр Ильич барча гуноҳларни ўз бўйнига олади. У қатъият билан: «Шу тобда бирорта одам ҳақида, демак, номлари менга эслатилган Андреюшкин, Генералов, Осипанов, Лукашевичлар тўғрисида ҳеч қандай маълумот беришни истамайман...», дейди. Александр Ильич охириги тергов чоғида охириги кўргазмасидаги охириги жумлаларни — унинг қисқа умридаги охириги жумлаларни, бу билан у ўлим жазоси ҳукми остига имзо чекаётганини аниқ-равшан билиб турса ҳам, лекин равон дастхат билан баён этади:

«Сўзимнинг охирида бу ишга қанчалик алоқадор эканимни батафсил ифодаламақчиман...»

Мен биринчилар қаторида террорчилар гуруҳи ташкил этиш ғоясини илгари сурганман ва ўша гуруҳни ташкил қилишда фаол иштирок этганман: маблағ тўплаганман, муносиб одамларни излаганман, уй-жой ва ҳоказолар топганман.

Бу ишга менинг маънавий, ҳамда онгли равишда қўшган ҳиссам тўғрисида гапирадиган бўлсам, унга бор кучимни сарфлаганман, яъни қобилиятимга, билимимга, эътиқодимга яраша улуш қўшганман...»

Кейин суд бўлади, айбнома эълон қилинади. Александр Ульянов оқловчи ёллашдан бош тартади, уни охириги марта сўроқ қиладилар, судда унга сўз беради, судланувчилар курсисида ёнма-ён ўтирган Лукашевичнинг қулоғига бундай деб шипшиб кўяди: «Ақсизга бирор нима зарур бўлиб қолса, бемалол менга тўнкайверинг...» Ниҳоят, ҳукм ўқилади. Улим жазоси ижро этилгани тўғрисидаги расмий қоғоз одатдагидек даҳшатли, разилона сўзлар билан яқунланган эди:

«Бугун апрель ойининг 15—19 кунлари бўлиб ўтган

суднинг — Сенатнинг Махсус Вакиллари бошқарган суд жараёнининг ҳукмига биноан, Шлисселбург қамоқхонасида давлат жинойатчилари устидан чиқарилган ўлим жазоси... Улим жазоси ижро этилишидан ярим соат аввал, айнан эрталабки соат 3¹/₂ да улар ҳозир қатл этилажаклари тўғрисида огоҳлантирилди; бу хабарни уларнинг барчаси хотиржамгина эшитдилар ва таваб-тазарру қилишдан ҳам, ҳақ таолога тавалло қилишдан ҳам бош тортдилар... Дастлаб Генералов, Андреюшкин, Осипановлар қатл этиш учун олиб чиқилди... Дордан жасадалар бўшатиб олингач, юқоридан номлари кўрсатилган жинойатчилардан Шевирев билан Ульянов ташқарига олиб чиқилди: улар ҳам дадил, хотиржам ҳолатда тахтасурага кўтарилдилар...»

Ульяновлар оиласида болалар ёшлари катта-кичиклигига мос равишда сирдош-дўст тутинишарди, вояга етишарди: Анна билан Александр, Ольга билан Владимир, Мария билан Дмитрий шундай айрилмас жуфт эди. Табиийки, аканинг хотираси олдидаги муқаддас бурчни адо этишни тўғри опалари ўз зиммасига олади. Анна Ильинична у ҳақда эсдалик ёзди, укасини билган кишиларнинг хотираларини тўплади; оилада биринчи бўлиб тергов материаллари, суд ҳужжатлари билан танишди — укаси қатл этилган кунга ўттиз беш йил тўлиши арафасида унинг таржимаи ҳолини чоп этишга тайёрлади. Лекин эзгу ниятини рўёбга чиқаролмади. Ўйлаган китоби фақат 1927 йилдагина дунё юзидан кўрди. Ўша мудҳиш ҳукм ижро этилган куннинг ўттиз беш йиллиги арафасида «Правда»нинг битта саҳифаси 1887 йил 1 март жараёнини ёритишга, Александр Ульяновга бағишланди. Чеботарёв билан Бартенов уни охириги марта қай ҳолатда эслаб қолганлари тўғрисида хотираларини эълон қилдилар: унинг юзларидан қандайдир ички нур, кўтаринки руҳ ёғилиб турарди — бу ўзини ўлимга маҳкум этган инсоннинг қиёфаси эди. Бундан ташқари, хотирада Петропавловск қалъасининг рутубатли зиндонидан Александр Ульянов билан биргаликда ўтказилган сўнги тун ҳақида ҳикоя қилинарди: хонада кичкинагина керосин чироқ бурқсиб турар, атрофга ғира-шира ёғду сочар эди, холос. Александр Ульяновнинг маслакдоши Новорусский деворнинг нариги томонидан эшитилаётган темирнинг жингир-жингири орасидан оғир-вазмин қадам товушларини оёқдаги кишанинг шилдирашини илғаб қолади. Оёғига кишан урилган бир кишини ташқарига олиб чиқиб кетишди, кейин иккинчисини, учинчисини, тўртинчисини, бешинчисини: Новорусскийнинг тахмин қилишича, уларни суд ҳукмида қайд этилган тартиб бўйича дор остига элтадилар — дастлаб, Шевиревни, сўнгра Ульяновни... Кишанларнинг шилдираши Александр Ильич Ульяновнинг дўстларига эшитилган охириги товуш эди. Улим жазосига маҳкум этилган тутқинлар Шлисселбургга келтирилган маҳалда қамоқхонанинг бошқа маҳбуслари қанчалик сергак бўлишса-да, лекин улар ҳеч қандай товушни пайқамайдилар: чунки дор қамоқхона ҳовлисида ташқарига ўрнатилади, ўлим жазоси ижро этиладиган ускуналар машъум жойга бўлақларга бўлинган ҳолда келтирилади. Ташқи ҳовлида, эски иморатга кириверишда шовқин-суронсиз, тарақа-туруқсиз дор тикадилар ва субҳидамда, қамоқхона «ширин уйқуда ётган» бир паллада ўлим жазосига ҳукм этилган маҳбусларни бирин-кетин ташқарига олиб чиқадиладар-да, тинчгина қатл этадилар.

Владимир Ильич барча даҳшатли тафсилотларни акиси қатл этилган кунга ўттиз беш йил тўлиши арафасида билиб олди.

Ўша мунглуғ сана 21 май куни нишонланди.

23 май куни Владимир Ильич Горкига кўчиб ўтди.
25 май куни эса у илк бора бедаво дардга дучор бўлди.

2

Бемор бир ҳафта чамаси оғир аҳволда ётди. Врачлар уни мутлақо осуда шароитда сақлаш лозимлигини таъкидладилар.

У шимол томондаги ёндош уйнинг иккинчи қаватида ётарди: бурчакдаги кичик хонанинг деразалари қуёшга беткай эмасди. Ҳатто қуёш осмонда чарақлаб турган кунлари ҳам бу хонага ғира-шира ёруғлик тушарди, холос. Ёруғликни деразага тутилган тўр (чивиндан сақланиш учун ўйлаб топилган восита) билан дераза остида барқ уриб ўсиб ётган улкан дарахтлар тўсиб турарди. Хона ниҳоятда осойишта эди: баъзан шивир-шивирлару кимнингдир майинг товуши, олисдаги йўлдан эса арава гилдиракларининг тақир-туқириро ўрмон ичкарасида сигирларнинг мўъраши, кўлдан бақаларнинг вақирлаши қулоққа чалиниб қоларди. Бундай чоқларда уйқусиз тунлар бениҳоя узун-ун туюлар эди.

Аста-секин Владимир Ильич ўзини енгил ҳис эта бошлади. Лекин касалликнинг асл хусусияти англанданиган кун яқинлашмоқда эди. Ўша кунларнинг бирида беморни кўриқдан ўтказгани келган профессор Авербах билан юзма-юз қолгач, ўзини кўпдан буён қийнаётган саволга жавоб берилишини сўради: бу фалаж аломатими, у янада хавфлироқ тус олиши мумкинми?

Авербах Владимир Ильич вафотидан сўнг ўша суҳбатни эслаб, бундай деган эди:

— Мен оғир ҳис-туйғулар гирдобидида жўнаб кетдим. Улуғ инсоннинг ўткир нигоҳи ҳар бир ҳаракатимни кузатиб турганини сезиб турардим. У ҳаёти поёнига етиши мумкинлигини-да тушунарди, ўзи бошлаган, уни деб бутун ҳаёти мобайнида азият чеккан қутлуғ ишнинг камолини кўрмай кетаётганидан афсусланарди.

Тун. Поёнсиз тун. Деразани уфқнинг қизғиш шуъласи ёритиб турибди. Тун бўйи Надежда Константиновна бедор — навбатчи.

Агар муҳаббат ҳақида ёзиш менинг қўлимдан келганда борми, а н а ш у муҳаббат тўғрисида ёзар эдим. Махфий йиғилишлар пайтидаги учрашувлар чоғида тутилган, илк бора кўнгил изҳорини эр-хотин бўлиш таклиф этилган қатъий қарорлар кимёвий усулда — кўринмас сиёҳда ёзилган, қоғоз чироқ ёки шам устига қўйиб қиздирилган тақдирдагина ёзуви кўринадиган хатлар асосида мустаҳкамланган муҳаббат ҳақида ҳикоя қилган бўлардим. Ишчиларнинг инқилобга кўтарилишидан баҳра олган, бахтни ҳамкорликдаги курашда кўрган, бир сўзданоқ, бир хўрсиниқданоқ, қайғули бир сукутданоқ бир-бирларини тушунган муҳаббат соҳиблари тўғрисида ёзган бўлар эдим. Бу ҳақиқий муҳаббат ахир!

...Владимир Ильич касалликнинг оғир хуружини илк марта бошидан кечиргач, тез орада унинг таниш-билишлари сафига янги бир одам қўшилди — у йирик олим, врач, ўша даврда қон томирлари касалликлари бўйича кўзга кўринган мутахассис, профессор Отфрид Ферстер эди.

Бреславл (ҳозирги Вроцлав) шаҳридаги клиниканинг бошқарувчиси бўлмиш профессор Ферстер Совет ҳукуматидан таклифнома олган заҳотиёқ Россияга келишга, Владимир Ильични доволаш жараёнига раҳбарлик қилишга рози бўлди. У икки йил мобайнида — то Владимир Ильичнинг вафотида қадар дохийдан ажралмади, унга кўз-қулоқ бўлиб турди. Улар Владимир Ильич оғир хасталаниб ётган кезларда танишади-

лар; у миждозини даволловчи врач сифатида яқиндан билиб олади, ўрганади. У врачларга хос сезгирлик билан беморнинг ҳар бир ҳаракатини, кайфиятининг ўзгаришини, юзидаги ифодаларини кузатади. Шунинг учун ҳам доҳий вафотидан бир йил кейин эълон қилинган Ферстернинг хотиралари, Владимир Ильич портретига чизилари алоҳида қимматга эгадир:

«Унинг миқтидан келган қадди-қомаги, бир текисдаги саъй-ҳаракатлари, улкан иморатнинг гумбази мисол ажойиб — юм-юмалоқ боши, доимо ақл-идрок балкиб турадиган, дунёни аниқ нишонга олиш учунми гоҳ хиёл қисилиб, гоҳ хотиржам боқиб турадиган кўзлари сира хаёлимдан кетмайди... Унинг имо-ишоралари бениҳоя жонли эди, бутун вужудидан қизғин, доимий ақлий фаолият нишонасию чуқур ички кечинмалар сезилиб турарди...»

Профессор Ферстер Горкига келган пайтда Владимир Ильич чорбоғнинг шимолий томонига жойлашган ёндош уйнинг пасткамгина хонасида ётарди. Ферстер унга зудлик билан Катта уйга кўчиб ўтишни таклиф қилади. Владимир Ильич врачнинг талабини бажаришдан узил-кесил бош тортади. Қачонки, Ферстер ёп-ёруғ, баҳаво хонада муолажа тезроқ ижобий натижа беришига ишонтиргандан кейингина янги жойга кўчишга розилик беради. Дастлаб, у иккинчи қаватдаги кенг-мўл хонага жойлашади. Лекин, Надежда Константиновнанинг ҳикоя қилишича, бу хонага Владимир Ильич ҳеч кўниқолмайди. Хона унинг кўзига хунук кўринаверади ва ўзини кичикроқ қўшни хонага ўтказишларини талаб қилади. Аммо бу ерда ҳам у ўзини барибир ноқулай ҳис этаверади. Профессор Ферстернинг гувоҳлик беришича, Владимир Ильич бир неча марта, айниқса, ҳасталик ниҳоятда кучайган пайтларда — бемор ихтиёрсиз равишда ўз табиатининг майлига бўйсунадиган паллада, фалаж бўлишига қарамай зинапоя поғоналаридан мардонавор ўтиб чорбоғнинг шимолий қисмига жойлашган ёндош уйга кетиб қоларди.

«Бир қарашда бу ҳол арзимас ҳодисадек туюлиши мумкин, — дейди профессор Ферстер, Владимир Ильичнинг юриш-туришини таҳлил қилар экан. — Шундай бўлса-да ушбу ҳол чуқур руҳий аҳамиятга моликдир. Кейинги пайтларда коммунистик этика тушунчаси ишлаб чиқилди. Бу этика Ленин тимсолида мужжасмлашибгина қолмай, балки унинг вужудида ғайриихтиёрий ҳодиса сифатида шаклланиб улгурган эди. Унинг ҳасталиги ниҳоятда зўрайган чоқларда — қачонки, одатий ақл-идрокка кўра, кичкина, қоронғи хонага қочиб ўтиш мақсадга мувофиқ эмаслиги кундай равшан бўлиб турган чоқларда, инсон ўзи билан ўзи ёлғиз қолган дамларда ғайриихтиёрий кўникмалар устун келади; у аслига қайтади — бир сўз билан айтганда, Лениннинг ички дунёси уни муайян тартибда ҳаракат қилишга ундарди».

Профессор Ферстернинг фикрича, Владимир Ильичнинг ўзига хос хусусиятларидан энг устиворлари — унинг бағоят ғайратлигию иродасининг мустаҳкамлиги эди. Ферстер Владимир Ильичнинг қай бир фазилати сиёсий муваффақиятларда ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлгани ҳақида қатъий бир фикр айтишни лозим топмаса-да, лекин касалликка қарши, тилдан қолгач, ёзув ишлари ҳам қўлидан келмай қолган пайтларда фалажга қарши темирдек мустаҳкам ирода билан курашганини алоҳида таъкидлайди: «Ҳаётининг сўнгги ойларида унинг асосий мақсади — гапиришни, ўқишни, ёзишни ўрганишдан иборат эди. Агар вафотидан кейин унинг бош мияси обдан текшириб кўрилган пайтда маълум бўлган оғир асоратларни ҳисобга оладиган бўлсак, у

эришган натижалар шу чоққача мавжуд бўлган барча илмий тадқиқотларни чиппака чиқарарди. Бундай натижаларга фақат Лениннинг иродаси туфайли эришиш мумкин, холос».

Владимир Ильич билан профессор Ферстер ўзаро немис тилида гаплашишарди. Владимир Ильич немис тилида раво сўзларди. Ферстер кўпинча суҳбатдоши ўз фикрини ифода этиш учун ҳеч қийналмай жумла тузаётганига ҳайрон қоларди. Владимир Ильич нутқидаги оддийлик, лўндалик каби хусусиятлар, Ферстернинг назарида, унинг ички дунёсининг ёрқин кўриниши эди. Айни пайтда бир нарсани айтиб ўтиш жоиз шекилли: Владимир Ильич профессор Ферстер билан учрашувидан уч ой аввал партия аъзолари Бутунроссия бўйича рўйхатга олинган маҳалда тарқатилган анкетанинг «Сиз рус тилидан ташқари яна қайси тилларда бемалол гаплаша оласиз?» деган саволга: «Бирорта тилда ҳам бемалол гаплаша олмайман», деб жавоб берган эди.

...1922 йил июнь ойининг бошларида Владимир Ильичнинг саломатлиги яхшилана бошлади; қўл ва оёқларининг ҳаракатлари тикланди, бемалол гапирадиган бўлиб қолди. Июнь ойининг иккинчи ярмида врачлар юришга, яқин ўртоқларни қабул қилишга рухсат беришди, лекин унинг олдига битта шарт қўйилди: сиёсат ва иш ҳақида мутлақо гапирмаслик лозим.

— Ундай бўлса, менга рухсат беришнинг ҳам кераги йўқ, — деди Владимир Ильич қовоғини солиб.

Шу кунлари унинг кайфиятида кескин ўзгариш рўй берди: илгари у узоқ муддат ҳордиқ чиқаришга мажбур бўлиб, шунга ўзини кўниктириши лозим эди, энди у тезроқ ишга қайтишни истарди. 18 июндаёқ яъни бетобланган кундан кейин уч ҳафта ўтар-ўтмас Владимир Ильичнинг саломатлиги тўғрисидаги ҳужжатда бекорчиликдан зерикаётганлиги қайд этилган эди.

Бир ҳафтадан кейин врачларнинг кенгаши бўлиб ўтди. Владимир Ильич жуда безовта эди. Кенгаш иштирокчилари қатъий режимга амал қилинган ҳолда — ақлий меҳнат билан, сиёсий ишлар билан узил-кесил шуғулланмай узоқ муддат дам олиш керак эканини яна бир бор таъкидладилар. «Ильич режимга бўйсунарди, лекин врачларнинг талабларига унчалик ишонмасди», деб ёзган эди кейинчалик Н. К. Крупская.

— Улар бари бир мени ўйламасликка мажбур қилишолмайди-ку, — деган эди Владимир Ильич.

Доимо унинг ёнида бўладиган доктор А. М. Кожевниковга эса бундай деган экан:

— Мени нима биландир машғул бўлишимни таъминлашсин-да! Агар мен бекордан бекор ётаверсам, албатта сиёсат ҳақида ўйлайман, холос. Сиёсат — шундай бир юмушки, уни ҳамма нарсадан кучлироқ оҳанробоси бор. Сиёсатдан чалғитиш учун ундан-да кучлироқ ўзига жалб этадиган иш топиш лозим. Ваҳоланки, дунёда ундай иш йўқ...

У врачларнинг ҳар бир фармойишини итоаткорлик билан бажарарди; пешайвонга чиқиб дам оларди, боғни сайр қилиб қайтарди. Вақт ўтган сари у анча олисларга — ўрмоннинг ичкарасига, ҳув далалар томонга сайр қилиб кетадиган бўлди. Ўз-ўзидан равшанки, у ётган пайтида ҳам, сайр этаётиб ҳам, турмуш ташвишлари ҳақида гурунглашаётиб ҳам албатта ўйлар эди.

Уша йили ёз хийла ўзгарувчан келди: тез-тез шуъ этиб ёмғир қуйиб ўтардию бирпасда тинарди-қоларди. Июль ойида жазирама иссиқ бошланди — ёғингарчиликлар даври ўтиб кетди. Пичан ўрими тугади, жавдар пишди, ўрим-йиғим бошланди.

Владимир Ильич энди бемалол ҳаракат қиларди, ми-

риқиб ухларди, бош оғриғидан деярли фориг бўлди. 13 июль куни у ўз котибаси Л. А. Фотиевага қувонч билан бундай деб ёзган эди: «Мени табриклашингиз мумкин: соғайиб кетдим! Ишоти — дастхатим аста-секин қўл билан битилган ёзувга ў х ш а б боряпти...» Дарҳақиқат, бу хат донатор, равон ёзилган эди. Владимир Ильич дарҳол китоблар келтирилишини, янги чиққан «илмий, бадиий, сиёсий адабиётларнинг» рўйхатини тузиб беришларини сўради. Қавс ичига эса ушбу ўзларни илова қилди: «Охирги тоифага мансуб китобларни кейинроқ келтиринглар, чунки ҳозирча ундай китобларни ўқишга рухсат йўқ». Лекин тез орада сиёсатга ҳам навбат етди: 19 июль куни профессор Ферстер унга газеталар ўқишга рухсат берди — дастлаб, эскиларини; май, июнь, июлнинг биринчи ярмидаги сонларини, кейин эса янгиларини ҳам мутолаа қилиш мумкин. Владимир Ильич бундан ниҳоятда хурсанд бўлди. Надежда Константиновнанинг гапларига қараганда, махсус тайёрлаб берилган газеталарни олаётган пайтда Владимир Ильичнинг қўллари титраб кетган экан. У бир ўтиришда ҳамма-ҳаммасини ўқиб чиқишни истарди. Лекин рафиқасининг хавотирли нигоҳига кўзи тушадию мутолаани уч кунга чўзишга ваъда беради.

3

Яна 1922 йилнинг ёз ойларига қайтамыз.

Ана-мана дегунча июль ҳам ўтиб кетди, август бошланди. Владимир Ильич дармонга кириб қолди, у ўзини яхши ҳис этарди. Тез-тез олис-олисларга сайр этиб кетарди. У тинимсиз мутолаа қиларди: ўзига жўнатишларини сўраб тузган рўйхатда юз эллик ном қайд этилган бўлиб, жумладан, унда рус, немис, француз, инглиз, итальян тилларида чоп этиладиган газета-журналлар, Маркс билан Энгельснинг икки жилдлик китоби, Гегелнинг «Рухнинг асотирини», «Мантиқ илми» асарлари бор эди.

Врачлар унга дўстлари билан учрашишга рухсат беришди. Владимир Ильич Ленин Тўла асарларининг сўнгги тўпламига илова қилинган «ҳаёти ва фаолиятига оид муҳим саналар» рўйхатида қуйидаги ўртоқларнинг номлари кетма-кет саналган, яъни 11 июлдан 29 сентябргача улар Горкига ташриф буюрганлар: И. В. Сталин, Л. Б. Каменев, Н. И. Бухарин, Г. Е. Зиновьев, Л. Д. Троцкий, Г. И. Петровский, Н. Н. Кретинский, Г. К. Оржоникидзе, С. А. Оғамали ўғли, А. С. Енукидзе, М. К. Владимирова, Л. Б. Красин, Н. Л. Мешеряков, Е. А. Преображенский, А. И. Риков, Х. Г. Раковский, И. И. Скворцов-Степанов, А. И. Свидерский, Д. З. Мануильский, Ф. Э. Держинский, М. И. Калинин, Л. М. Хинчук, М. Н. Томский, Я. Э. Рудзутак, Г. Л. Пятаков, Г. Я. Сокольников, П. Г. Мдивани, М. С. Окужава, Л. Е. Думбадзе, К. М. Цинцадзе, А. Ф. Мясников.

Бу рўйхатда деярли ҳар куни Горкига ташриф буюрган кишининг ҳам номи бор: у ВЦИК секретари Абель Сафронович Енукидзе бўлиб, Горкидаги ҳаётга ғамхўрлик қилиб туриш масъулияти унинг зиммасига юкланган эди. ...Енукидзе Ленинни кўпдан буён — деярли 1905 йилдан бери биларди. Уни яшириниб юрган чоқларида ҳам, 1917 йил октябрь ойининг долғали кунларида ҳам, граждандар уруши йилларида ҳам, янги йқтисодий сиёсатга ўтиш даврида ҳам кўрган эди. Ленин уни Горкида яқиндан кузатган ойларида янгитдан ташриф этди: Ленин унинг кўз ўнгига инсон сифатида ўзига хос фазилатлари билан намоён бўлди. Шу муносабат билан Енукидзе бундай деган эди: «Унинг табиатига хос бўлган фавқулодда теранлик юзага чиқди... Биз ҳеч қачон Владимир Ильични бу қадар фавқулодда

инсон деб ўйламаган эдик. Мен унинг шу даврдаги ҳаёти ҳақида батафсил ҳикоя қилинишини истардим: шундагина принципиал масалалар ҳал қилинаётган пайтларда нега бу инсон олий даражада қаттиққўл, ниҳоятда ғайратли, темирдек собит, даҳшатли кучга эга эканини ва муомалада бағоят кўнгилчан, назокатли, олижаноб эканини тушуниш мумкин. Дарҳақиқат, унинг табиатига хос бўлган барча хусусиятлар бир жойга тўпланса, битта инсон қандай қилиб шунчалар рангбаранг фазилатларни мўъжаз қалбига жойлай олганига сира ҳам ақл бовар қилмайди».

Афсуски, Лениннинг ўша даврдаги ҳаёти ҳақида биз жуда кам биламыз. У ҳақда деярли хотиралар ёзилмаган, уни ўша вақтдан кўрган кишилар фақат узук-юлук гапириб беришган, холос. Ҳамма айтадики, Владимир Ильич тетик, бардам бўлган экан, жумлаи жаҳонда нимаки рўй бераётган бўлса, барчасига қизиққан, қаҳқаҳа отиб кулган, врачларни қатъий режим ўрнатганлари учун койиган, 5 сентябрь куни уни кўргани борган М. И. Калининга, октябрь ойида ишга чиқишга умид қилинганини, лекин врачлар яна таъқиқлаб қўйиши мумкинлигидан хавотирланаётганини сўзлаб берган: «Бир ҳафтадан кейин бўлажак врачлар кенгашининг қарорига мунтазир бўлиб турибман», деган.

Бемор синчиклаб текширилгач, врачлар узоқ кенгашади ва 1 октябрдан эътиборан Владимир Ильичга ишга қайтишга рухсат берилади.

...Владимир Ильич бундай қутлуғ кун келишини нечоғлик сабрсизлик билан кутганини тасаввур қилиш унчалик мушкул эмас, албатта.

Ўша пайтларда Горкида яшаган доктор А. М. Кожевников ўз кундалигига, сентябрь ойининг иккинчи ярмидан бошлаб Владимир Ильич ўзини яхши ҳис эта бошлади, кайфияти аъло эди, кўп куларди, ҳазил-ҳузул қиларди, деб қайд этиб қўйган эди.

У Москвага қайтиши арафасида Халқ Комиссарлари Советига хат кетидан хат юбориб, етиб бориши биланоқ ишга шўнғиб кетиши учун ҳамма нарсани тайёрлаб қўйишларини сўрарди. Жумладан, 1 октябрь куни (якшанба эди) бундай записка юборади: «Мен эртага етиб бораман, ҳамма нарсани — протоколларни, китобларни тайёрлаб қўйинглар...»

2 октябрь куни Владимир Ильич Москвага қайтди. Агар ўша пайтда ундан ўзини қандай ҳис этаётгани сўралганда борми, ўзи тез-тез такрорлаб турадиган Бетховеннинг қуйидаги ибораси билан жавоб қайтарса ҳам ажаб эмас эди: «Мен яна яшнай бошладим! Weiter... Weiter...»

4

1922 йил 4 октябрь куни «Правда»нинг тўртинчи саҳифасида, ўртароғида, кичкина хабар босилди: «Ўрт. Ленин ишга тушди. Катта Халқ Комиссарлари Советининг кечаги кенгашига бевосита Владимир Ильич раислик қилди. В. И. Ленин амалда Халқ Комиссарлари Советининг Раиси вазифасини бажара бошлади».

Л. А. Фотиеванинг ҳикоя қилишича, Совнаркомнинг мажлиси гавжум бўлади — 54 киши қатнашади. Совнаркомнинг аъзоларигина эмас, кимни кенгашда қатнашишга озми-кўппи ҳуқуқи бўлса ҳам атайлаб келган эди. Ўртоқлар бу мажлисни тантанали равишда ўтказишни мўлжаллаб қўйишган экан: сураткаш тақлиф этилибди, кўтаринки руҳдаги маърузалар уюштирилибди. Лекин ҳамма нарсаси бошқача «ўзан»га тушиб кетади. Владимир Ильич залга ҳеч кимга билинтирмай кириб келади-да, раиснинг жойига ўтириб, мажлисни очиқ

деб эълон қилади ва бирданига кун тартибига қўйилган масалани муҳокама қилишга киришади — ҳеч кимга илгаритдан ҳозирланган маърузани ўқишга имкон бермайди.

Владимир Ильич танаффус бўлиши билан канцелярияга чиқиб кетади ва у ерда тасодифан Ольга Равични учратиб қолади: улар Женевада танишган эдилар. Владимир Ильич ундан қандай яшаётганини сўрайди, Равич эса ҳаяжонланганидан саволга яхши тушунмай, индамай тураверади. Кейин ўзини қўлга олади-да:

— Владимир Ильич! Соғайиб кетдингизми... Жуда яхши бўпти! — дейди.

У аста энгашиб:

— Душманларга ўчакишиб тузалдим... — деб ширлайди.

Владимир Ильичнинг ишга қайтганлиги ҳақидаги хабар бирпасда Москва бўйлаб тарқалади. Одамлар ғоят хурсанд бўлишади. Доҳий бетоб бўлиб қолган кундан бошлаб бутун мамлакат нафасини ичига ютиб Горкида нималар бўлаётганини кузатарди. Турли даражадаги мажлисларда ҳали президиум аъзолари ўз ўринларини эгалламай туриб стол усти запискаларга тўлиб кетарди, одамлар ҳар хил шаклларда, лекин мазмунан яқдил савол билан мурожаат этишарди: «Уртоқ Лениннинг саломатлиги қандай? Ильич қачон ишга қайтади?» Совнаркомга деярли ҳар куни даста-даста хатлар келарди, уларнинг муаллифлари Владимир Ильичга «пролетариат номидан қизғин саломлар» йўллашар, унинг тезроқ тузалиб, «Совет Россиясига ва бўлғувси жаҳон инқилобига йўлбошчилик қилишни ўз қўлига олишни» исташар эди.

Мана, у ишга қайтди!

Шу муносабат билан ҳеч қандай намоиш уюштирилмаган бўлса-да, лекин кечга томон халқ ўз-ўзидан Қизил майдонга қараб оқиб келаверарди. Биров томоғини йиртгудек бўлиб нутқ сўзламасди, шундоқ ҳам барча кишилар шоду хуррам эдилар.

4 октябрь куни «Известия» газетасида Владимир Ильичнинг Совнарком кенгашидан кейин тушган сурати эълон қилинди: у столга энгашган кўйи қўлидаги газетага тикилиб ўтирибди. Ҳатто газетанинг дағал саҳифасидаги аксидан ҳам унинг қиёфасида билинар-билинмас ифодаланиб турган қайғу изларини сезиш мумкин эди. У ҳаёти сўнгги манзил томон яқинлашаётганини билармиди?

Айнан ўша куни Бокудан келган А. Н. Серебровский уни бориб кўради. У Владимир Ильични мутлақо соппасоғ ҳолатда учратаман деб ўйлаган эди; аммо унинг юзларига бир қур назар ташлайдию бор ҳақиқатни билиб олади. А. Н. Серебровский бутун иродасини жамлаб дилидаги дардини яширишга ҳаракат қилади ва қизикарлироқ воқеаларни гапиришга уринади. Лекин унинг кўзларида ёш қалқиб турарди.

Бу А. Н. Серебровскийнинг Владимир Ильич билан сўнгги учрашуви эди. У кетаётган чоғда Владимир Ильич уни тўхтади-да, манглайдан ўпиб олади.

— Мен у маҳаллари бақувват, соғлом йигит эдим, шунга қарамай қулаб тушишимга озгина қолган эди, — деган эди Серебровский кейинчалик.

У деворни ушлаб-ушлаб зўрға эшиккача етиб олади. Ўзи билан олиб келган қоғозларини эса хонада унутиб қолдиради. Омонатларни Мария Ильична кўтариб чиқади-да, уни туртиб қўяди — остонада эмас, сал нарироққа бориб йиғлагин ёки уйингга жўна демоқчи бўлади гўё...

Биз энди ҳеч қачон то охириги марта касаллик хуруж қилгунча Владимир Ильич Москвада нималарни ўйла-

ганини, қандай хаёллар унга тинчлик бермаганини билолмаймиз. Фақат нутқларининг бизгача етиб келган стенограммаси, мақоллари, хатлари, тўла асарлари тўпламининг қирқ бешинчи ва эллик бешинчи жилдларидан ўрин олган хужжатлар ёрдамидагина тахминий фикр юритамиз, холос. Шу пайтгача Ленин ҳаётининг бирор даври ҳақида умрининг сўнгги йилларидагидан кўра камроқ маълумотга эга эмасмиз. Шукрки, кейинги йилларда у ҳақда жуда кўп гапларни очиб айтиш имконига эришдик. Ниҳоят, Лениннинг мақолалари, хатлари, шу жумладан, партия съездига хати — партияга «Лениннинг васиятлари» — халққа эълон қилинди. Олдинги нашрларда тушириб қолдирилган жумлалар, баъзан эса абзацлар, ҳатто бутун бошли саҳифалар қайта тикланди. Улар онгли равишда сохта-лаштирилган эди. Доҳиймизнинг текстига қўшимча тарзида справка маълумотлари, иловалар, кўрсаткичлар, В. И. Ленин ҳаётига оид муҳим саналар берилляпти. Ленин бевосита мулоқотда бўлган кишиларнинг доираси ҳам хйла кенгайди. Шу чоқгача тилга олинмайдиган номлар айтиляпти. Илк бора ғоят қимматли манба — «В. И. Лениннинг навбатчи секретарлари кундалиги» чоп этилди. Кундаликда 1922 йил 21 ноябрдан 1923 йил 6 мартга қадар рўй берган аҳамиятга молик воқеалар қоғозга туширилган. Бу кундаликдаги энг охириги ёзув стенограммаси расшифровка қилинди: ўша куни Мария Акимовна Володчева навбатчи эди, унинг кундаликдаги қайдлари то 1956 йилгача сир сақланди.

Партиянинг XX съезидан кейин КПСС Марказий Комитети ҳузуридаги Марксизм-ленинизм институти томонидан амалга оширилган мураккаб, масъулиятли вазифа самараси ўлароқ биз Владимир Ильич ҳаётининг энг охириги фожиали даврига алоқадор тўлиқ бўл-маса ҳам нисбатан ҳақиқатга яқинроқ манзарани тиклашимиз мумкин. Ушанда ҳар куни айрилиқ дамлари яқинлашиб қолгани ҳис этиб туриларди.

Кўп нарсалар ҳақида биз энди фақат тахмин қилишимиз мумкин. Кўп нарсаларни ўқувчи тушунмоғи лозим, ўзи ўйлаб кўрмоғи керак. Бертольд Брехт: «Биз ўз ўқувчимизни ҳурмат қилишимизни кўрсатмоқчи бўл-сак, бунинг бирдан-бир йўли бор — у ҳам бўлса, унинг ақли расолигига, маънавий жиҳатдан олижаноблигига ишонмоқдир», деб тўғри айтган.

5

Владимир Ильични Москвадаги ишлардан узил-кесил ажратиб қўйган беш ойлик хасталик даври роппаса икки қисмга бўлинади.

Биринчиси — 2 октябрдан 16 декабргача зўр бериб ишлайди, ишининг адоғи кўринмайди. Секретарларнинг ҳисоб-китобларига қараганда, шу қисқа вақт орасида Владимир Ильич хизматга алоқадор 224 та хат ёзади, 171 кишини қабул қилади, Совнаркомнинг, Меҳнат, Мудофаа Советларининг, МК Сиёсий Бюросининг ва турли-туман комиссияларнинг 32 мажлисига, кенгашига раслик қилади. Буларга БМИК сессиясида уч марта, Коминтерннинг 4-конгрессида, Москва Советининг кенгашида салмоқли нутқ сўзлаганини ҳам қўшиш даркор.

Иккинчиси — 16 декабрдан 6 мартгача Владимир Ильич оғир бетоб бўлади, кўрпадан бош кўтармай ётади, лекин унинг қатъий талабига кўра ҳузурига секретарлар келади ва у охириги мақолаларини — сиёсий васиятларини айтиб туриб ёздирди.

Гапни дастлабки қисмдан бошлаймиз. Лекин биз ўз олдимизга шу даврни тўлалигича қамраб олишни мақ-

сад қилиб қўйганимиз йўқ: бу давр қисқа — бор-йўғи етмиш тўрт кундан иборат бўлса ҳам, лекин уни батафсилроқ тасвирлаш учун бутун бошли китоб ёзишга тўғри келади.

Ўша ойлар мобайнида Владимир Ильич шуғулланган масалалар орасида майда-чуйдалардан тортиб (Ульяновлар оиласида бундай юмушларни ҳазил аралаш «майда-чуйдалар масаласи» дейишарди) йирик — айтилик, пул ислоҳоти, унга бағишлаб чиқарилган ҳукуматнинг биринчи қарорлари (Владимир Ильич ишга қайтган кезларида бу қарорга имзо чеккан эди) каби тадбирлар ҳам бор эди. Бундан ташқари, уни ниҳоятда ташвишлантираётган масалалар мажмуд эди: Совет Социалистик Республикалари Иттифоқини ташкил этиш, ташқи савдо монополияси шулар жумласидандир. Аммо биз гапни айнан шундан эмас, балки у ўша пайтларда деярли ҳеч нарса ёзмаган бўлса-да, диққат билан кузатиб борган масаладан бошлаймиз: қатор фактлар қиёсланса бунга ишонч ҳосил қилиш мумкин, албатта. Мен маданият масаласи ҳақида гапиряпман.

Воқеа қуйидаги тартибда ривожланди: сентябрь ойининг охири кунларида — Владимир Ильич энди Горкидан Москвага қайтишга чоғланиб турганда «Правда» газетасида Пролеткульт Марказий Комитетининг раиси Валериан Фёдорович Плетневнинг мақоласи пайдо бўлиб қолади. Муаллиф Пролеткульт раҳбарларининг нуқтаи назарини программа тарзида бўрттириб, пуфлаб баён этган эди.

«Пролеткультнинг мақсади ва муддаоси шундан иборатки, биз буржуазия маданиятига ҳеч қандай алоқаси бўлмаган пролетар маданиятини яратамиз, — деб ёзган эди Плетнев. — Бу вазифани фақат пролетариат кучи билангина ҳал этиш мумкин, чунки пролетариатнинг синфий психологияси коллектив-синфий ва онглижодий психологиядир. Йўқсуллар ташқи дунёга аниқ муносабат билдириш қобилиятига эгадир: улар биладиларки, чўкичнинг ҳар бир зарбаси шахтада маълум миқдорда руда ёки кўмирни нимталаб туширади, руда билан кўмир домна печларда чўянга айланади, домнадан сут ёки сув оқиб чиқмайди; чўяндан темир, пўлат ажратиб олинади, кейин улардан машина барпо этилади, машина эса борлиқнинг қаршилигини енгиб ўтиш имконини беради, шанба кuni бўлса маош берилади.

Пролеткульт — йўқсуллар ўзларининг маданиятини, илм-фанини, яъни бошқа синфларнинг маданиятига, илм-фанига принципиал жиҳатдан тескари бўлган маънавий бойликлар яратилдиган лабораториядир (афтидан, улар домнадан сут ёки сув оқиб чиқади деб ўйлашади шекилли! — Е. Д.). Айниқса, Россиядек маданиятсиз, чаласавод мамлакатда йўқсуллар билан бошқа синфлар ўртасидан қатъий чегара чизиги ўтказиш ниҳоятда муҳимдир. Бизда буржуазия лагеридан қочиб ўтган келгиндилар қанча бўлишдан қатъи назар пролетариатнинг синфий онги деҳқонларга, буржуазияга, зиёлиларга нисбатан барибир ёт бўлиб қолаверади. Тарихий ва илмий нуқтаи назардан эски илм-фани бутунлай инкор этган пролетариат ўзининг синфий илм-фанини, йўқсулларнинг яп-янги илм-фанини яратади...»

Ленин Плетневнинг бу мақоласини ўқир экан, газета ҳошияларини саволларга тўлдириб ташлайди ва ўша кунгича белгилар қўйилган газета парчасини «Правда»нинг редактори Бухаринга юборади.

«Сизга бугунги «Правда»ни жўнатяпман, — деб ёзган эди Владимир Ильич илова қилган хатида. — Хўш, олимона, бозоргир сўзлар билан ниқобланган Плетневнинг аҳмоқона фельетонини эълон қилишининг

нима кераги бор эди? Иккита бемаъни жойини белгилаб, қатор-қатор сўроқ аломатлари қўйдим. Муаллиф «пролетарча» илм-фани эмас, балки шунчаки саводни чиқариш учун ҳали кўп ўқиши керак. Наҳотки, «Правда» редакцияси муаллифга хатоларини тушунтириб беролмас? Ахир бу тарихий материализмни сохталаштириш-ку! Тарихий материализмни эрмак қилиш!»

Орадан бир неча кун ўтгач, Владимир Ильич Москвага кўчиб келади ва кечиктириб бўлмайдиган долзарб сиёсий масалаларни ҳал этишга киришади. Плетневга Н. К. Крупская жавоб беради, унинг мақоласи 9 октябрда «Правда» газетасининг биринчи саҳифасида эълон қилинади. Афтидан, Владимир Ильич бундай муҳим масала бўйича битта мақолани етарли эмас деб ҳисоблайди шекилли. Икки кундан кейин у Марказий Комитетнинг агитация ва пропаганда бўлимининг ходимлари Я. А. Яковлев ҳамда К. А. Попов билан Пролеткульт тўғрисида суҳбатлашади. Охири Яков Аркадьевич Яковлев «Правда» саҳифасида «Пролетариат маданияти ва Пролеткульт ҳақида» номли катта мақола билан қатнашиши лозим деган қарорга келинади. Владимир Ильич ўша мақолага нечоғлик аҳамият берганини «Правда»да чоп этилиши арафасида уни Я. А. Яковлев, Н. И. Бухарин, И. В. Сталин билан биргаликда махсус муҳокама этганидан ҳам билса бўлади.

Шундай қилиб, Яковлевнинг мақоласи Ленин томонидан маъқулланган эди. Н. К. Крупскаянинг қарашлари Лениннинг нуқтаи назарига мос экани шубҳасиз, албатта. Демак, биз ўша икки мақолани социалистик революциянинг муҳим масаласи бўйича Лениннинг қарашларини ифодалаган мўътабар манба сифатида қабул қилишимиз мумкин.

...Дафъатан, Пролеткульт билан мунозара баёни қиссамизнинг асосий йўналишидан бизни бир оз чалғитгандек туюлади. Аслида, ундай эмас. Гап фақат Ленин Н. К. Крупская билан Я. А. Яковлевнинг мақолаларини тайёрлаш жараёнида бевосита иштирок этганида ҳам эмас. Аввало, ўша мақолаларда баён этилган ғоялар ленинча дунёқарашнинг моҳиятини акс эттирган. Ушбу сўзларимизни тасдиқлаш учун кўплаб мисоллар, далиллар келтиришимиз мумкин. Улардан энг ёрқини, энг маънодори — партиянинг XX съезидан сўнг эълон қилинган ва Лениннинг тўла асарлар тўпламининг бешинчи нашрида XXXVI жилдидан жой олган ҳужжатлардир. Масалан, илк бора чоп этилган Лениннинг С. С. Даниловга йўллаган хатини олиб кўрайлик. Кекса большевик, инқилобгача «Правда» газетаси редакциясида хизмат қилган инсон Ленинга хат орқали мурожаат этади. Жумладан, у «синф ичкарисида, меҳнаткашлар лагерида меҳр, ҳамдардлик, ўзаро ёрдам» туйғуларини ривожлантириш зарурлиги ҳақида алоҳида тўхталиб ўтади. Ленин унга шундай деб жавоб беради: «Ҳам «синф ичкарисида», ҳам бошқа синфга мансуб меҳнаткашларга нисбатан «ўзаро ёрдам» каби туйғуларни ривожлантириш албатта зарурдир».

Ленин ўз хатида тилга олган «бошқа синфга мансуб меҳнаткашлар» кимлар эди? Энг аввало, улар деҳқонлар, инженер-техниклар, ўқитувчилар, врачлар, зиёлилардир. Худди шу жойдан — пролетариатнинг бошқа синфларга муносабатидан партия қарорларига замин ҳозирлангани бежиз эмас. Тайёргарлик ишларида Ленин бевосита (охирги марта) иштирок этган 12-Бутунроссия партия конференциясида қабул қилинган «Антисовет уюшмалар ва оқимлар ҳақида»ги резолюция бунга ёрқин мисол бўлади.

«Партия ташкилотлари ҳозирги замонда илм-фан,

техника, медицина, педагогика каби соҳа вакилларига (ҳатто алоҳида битта шахсга) нисбатан ҳар қачонгидан кўра эҳтиётроқ муносабатда бўлиши керак... Техника, илм-фан, педагогика, адабиёт вакиллари партияси қатламлари буюк ўзгаришларнинг ҳақиқий мазмунини тушунишлари учун уларни узлуксиз равишда қўллаб-қувватлаш, улар билан амалий ҳамкорлик қилмоқ даркор».

Биз куйида келтирадиган жумлаларга кўзи тушган олтмиш, эллик, қирқ ёшли кишилар жуда кўп гапларни хаёлига келтирадилар, кўп нарсаларни эслайдилар. Дарвоқе, улар Ленин партиямиздан: «Ишчи-деҳқон ҳокимиятига ёрдам беришга чоғланган оқимлар, гуруҳларнинг фойдали ўзан томон бурилиши учун барча мададкор кучлар сафарбар этилмоғи лозим. Пойтахтдан то олисдаги вилоятларга қадар партия сабр-тоқат билан, узлуксиз равишда ана шу йўналишни ҳаётга татбиқ этиши шарт...», деб талаб қилганини билмасалар керак.

Ўз-ўзидан равшанки, юқоридаги сўзлар Совет ҳокимиятига қарши фаол кураш олиб бормаётган кишиларга тегишли эди. Ҳамон қарши курашни давом эттираётганларга эса пролетариат диктатураси зарба беришга мажбур эди. Лекин жангчи чинакамга қуролини ташлаган бўлса, таслим бўлса, Лениннинг кўрсатмалари амалга ошган тақдирда, улар хотиржам яшаши, ишлаши учун имкон яратилиши, улар таъқиб этилмаслиги, ўтмишдаги қилмишлари юзига солинмаслиги лозим эди.

Ленин ҳатто яқиндагина Совет ҳокимиятига қарши кўзғолон кўтарганлар ҳақида афсус билан бундай деган эди: «1921 йилнинг баҳорида кронштадтликлар бошига оғир кулфат тушди...»

6

Мен умр дафтаримни йилма-йил, ойма-ой варақлаб кўрсам, 1922 йилнинг кузи энг бахтли даврим эканига имон келтираман. Бунга сабаб ўша пайтда мен ҳам, менинг атрофимдагилар ҳам бамайлихотир ҳаёт кечирганлари эмас. Биз ҳар хил қийинчиликлардан қўтилмаган эдик. Ҳамон ўйни буруқсиб турадиган темир печкада иситардик, озик-овқатимизнинг асосий қисми эса Н₂Одан иборат эди. Биз ҳамон қишли-қировли кунларда карамга ўхшаб қатма-қат кийим киярдик: кофтанинг устидан кофта, кўйлакнинг устида кўйлак, хуллас, «пак-пакана бўйи бор, етти қават тўни бор» деган топишмоқ ўша вақтларда «йўргак»дан чиққан бўлса ҳам ажаб эмас. Ҳамон «НЭПнинг яралари» битмаган эди; Москвада ҳам, бошқа шаҳарларда ҳам «инсоний кулфатларга тўла» кўчалар мавжуд эди: меҳнат биржаларида минг-минглаб ишсизлар оилаб нажот кутиб — бирор жойдан иш чиқишини кутиб навбатда туришарди.

Ҳаёт одатдагидек қарама-қаршиликлар билан, уриниб-суриниб ўтиб борарди. Лекин буларнинг устидан инсон бахтининг муҳим омилларидан бири саналмиш — келажакка ишонч ҳукмрон эди. Владимир Ильичнинг ишга қайтиши эса бундай кайфият туғилишига ижобий таъсир этмай қолмади: ахир биз у мубтало бўлган дарднинг асл моҳиятини билмасдик — назаримизда, у абадул абад яшамаган тақдирда ҳам, ниҳоятда узоқ умр кўрадигандек эди.

Ўша йили менда чуқур таассурот қолдирган воқеалардан бири — Моцартнинг «Мотам куйи»ни эшитганим бўлди.

«Мотам куйи»ни онам иккаламиз бирга эшитдик. Биз дастлабки кунги концертга билет тополмадик, фа-

қат эртасига кирдик. У лютеранлар¹ ибодатхонасида ташкил этилган бўлиб, 1922 йилнинг 15 октябрь куни такроран ижро этилди. Дирижёр — Вячеслав Сук, орган чолғувчиси — профессор Гедике.

Биз куй бошланмасдан тахминан ярим соат илгари ибодатхонага етиб бордик. Онам программани ўқишга тутинди, мен эсам москвалик санъат намояндаларини қизиқиб томоша қила бошладим: аслида, бу куй ўшалар учун ижро этилаётган эди. Ажабки, тингловчилар орасида мен бу ерда кўраман деб мутлақо ўйламаган инсонлар ҳам бор эдилар: Ташқи ишлар халқ комиссари Георгий Васильевич Чичерин (мен унинг Моцарт ижодининг жуда катта билимдони эканини, ҳатто бастакор ҳақида махсус рисола ёзганини билмасдик), кишилик уст-бош кийиб олган Михаил Николаевич Тухачевский.

...«Мотам куйи»га билетларни Леонид Борисович Красин берди. Онам 1905—1906 йилларда у билан большевикларнинг жанговар ташкилотида ишлаган эди: улар қалин дўст эдилар; у Лондондан қайтган кезларида ҳар гал бизникига келарди — қувноқ, ниҳоятда хушбичим, ораста эди.

У концертга икки кун қолганда уйимизга ташриф буюрди. Негадир бу сафар одатдаги кайфиятидан асар ҳам йўқ эди: тунд, нимадандир ташвишманд кўринарди.

— Тўппа-тўғри Ильичнинг ҳузуридан келяпман, — деди у.

— Аҳволи қандай?

— Билмайман, — деди Леонид Борисович. — Гоҳ соппа-соғга ўхшайди, гоҳ юзлари ўзгариб, оқариб кетади — ҳатто унга қараш ҳам оғир бўлиб қолади. — У кутилмаганда мен томон ўгирилди-да: — Сизларда Пушкиннинг «Моцарт ва Сальери» достони борми? — деб сўради.

— Китоби йўғ-у, лекин мен уни ёддан биламан, — дедим.

— Ундай бўлса, менга Сальери монологини ўқиб бергин.

— «Ҳамма айтяптики...», — деб бошлашим билан...

— Йўқ! — деди Леонид Борисович. — Кейинги қисмидан бошлагин: «Тантанали эрмаклардан эрта кечдим мен...»

...Леонид Борисович қошларини чимирган кўйи монологни эшитди. Кейин у, «Владимир Ильич ниҳоятда асабийлашяпти, Марказий Комитетда кескин ихтилофга сабаб бўлаётган битта масала уни ғоят ташвишлантиряпти, яна бедорлик, яна бошоғриги хуруж қилляпти», деди. Леонид Борисович бирдан сўзлашдан тўхтади-да, тагин Сальери монологидан парча ўқиб беришимни сўради: «Мен уни тўхтатиш учун танландим...»

— Нега сиз ҳадеб Сальерини эслаб қолдингиз? — деб сўрадим тоқатим тоқ бўлиб.

— Шунчаки, — деди у хаёлга чўмганча. — Шунчаки...

— Сизнингча, Сальери ростдан ҳам Моцартни заҳарлаб ўлдирганми?

— Сен Пушкиннинг фикрини яхши англамабсан, саёз тушунибсан, — деди Леонид Борисович. — Пушкин учун Моцартнинг ўлдирлиши фақат Сальерининг сўзларини драма тилига кўчирадиган бир восита холос: «Оҳангни ўлдирдим-у, мусиқани қутуртириб юбордим...»

Мен ўша сўхбатимиз қайси числода бўлиб ўтганини аниқ биламан — 12 октябрь куни. Аниқ билишимга сабаб шуки, ўша куни «Известия» газетасида мусиқа

¹ Христиан динига мансуб мазҳаб.

ҳақида катта мақола босилган эди, унда Моцарт тўғрисида ҳам гап борарди. Бу. Ф. Капелюшанинг «Ишчилар синфига аталган музика» номли мақоласи эди. Шунга қарамай мен фақат Ленин асарларининг бешинчи нашри чоп этилганидан кейингина Л. Б. Красин гапирган — Владимир Ильични ғоят ташвишлантирган масала «ташқи савдо монополияси тўғрисида»ги масала эканини тушундим.

Агар «В. И. Лениннинг ҳаёти ва фаолиятига оид муҳим аналар»га мурожаат этсак, 1922 йил 12 октябрь кунни куйидаги воқеалар бўлиб ўтганининг гувоҳи бўламиз:

«**Октябрь. 12.** Ленин РКП(б) Марказий Комитети Сиёсий Бюросининг мажлисда иштирок этади. Унда Маориф халқ комиссариатининг ўринбосарлари, МК пленумининг ташқи савдо ҳақида чиқарган қарори қандай бажарилаётгани, денгизчиларнинг истеъфога чиқиши ва флотимизнинг жанговар ҳолатини мустаҳкамлаш, Узоқ Шарқ республикаси, прокурор назоратини кучайтириш, Грузиядаги Земо-Авчалский ГЭСи қурилиши, молиявий аҳвол каби масалалар тўғрисида музокаралар бўлиб ўтади.

Ленин И. В. Сталин билан РКП(б) МК томонидан 1922 йил 6 октябрь кунни қабул қилинган ташқи савдо монополияси тўғрисида суҳбатлашади.

Ленин Л. Б. Красин билан ташқи савдо монополияси тўғрисида суҳбатлашади, кейин РКП(б) МКга шу масала юзасидан хат-лойиҳа ёзади ва уни танишиб чиқиш учун Красинга жўнатади».

7

Янги иқтисодий сиёсатга ўтиш чоғида Ленин юксак нуқталарга алоҳида аҳамият берган эди, уларни йўқолиш революцияни ҳалокатга учратади деб ҳисобларди. Худди ўшандай юксак нуқталардан бири — ташқи савдо монополиясидир.

Айни пайтда партиянинг қатор раҳбар арбоблари Лениннинг фикрига қўшилмасди. Ихтилоф кўпдан буён мавжуд эди, Ленин ишга қайтган пайтга — 1922 йилнинг кузига келиб у янада кескин тус олди.

1918 йил апрель ойида Халқ Комиссарлар Советининг декретига биноан ташқи савдо устидан монополия ўрнатилган эди. Лекин граждандар уруши ҳамда қамал пайтида ўша декрет кўп ҳам ўзига диққатни тортмаган эди. НЭПга ўтиш билан вазият кескин ўзгарди. 1921 йил июлидан Ташқи савдо Халқ Комиссарининг ўринбосари вазифасида ишлаган И. И. Радченконинг ҳикоя қилишича, кўпчилик хўжалик хизматчилари, шу жумладан, коммунистлар ҳам «ташқи савдо монополиясининг аҳамиятини яхши тушунишмай, уларга тақдим этилган муассаса ёки ташкилотларнинг хорижий давлатлар билан мустақил олди-сотди қилишини ёқладилар... ташқи бозорга мустақил равишда чиқиш ҳуқуқига эришдилар».

Ленин бу ҳақда хабар топадию ташқи савдо монополиясини узил-кесил қонунлаштириб қўйишни, айни чоқда амалдаги мавжуд қонунга аниқлик киритишни, тўлдиришни, уни янги иқтисодий сиёсатга, хорижий давлатлар билан савдо алоқалари ривожланган шароитга мослаштиришни тақдир этди.

Г. Я. Сокольников, Н. И. Бухарин, Г. Л. Пятаков ўртоқлар ташқи савдо монополияси сақланиб қолишига қарши чиқдилар. Сокольников ташқи савдо монополиясидан бекор қилишни, уни савдо шартномаси режими билан алмаштиришни тақдир этди. И. В. Сталин, Г. Е. Зиновьев, Л. Б. Каменевлар монополияни бир оз юмшатишни ёқлаб чиқдилар. Ташқи савдо Халқ Комиссари Л. Б. Красин «ашаддий монополист» эди. Ҳатто

Г. М. Кржижановский уни «ташқи савдо монополиясининг рицари» деб атади.

Ленин қандай бўлмасин ўртоқларни ўзининг ҳақлигига ишонтиришга ҳаракат қиларди. 1922 йил 3 март кунни Л. Б. Каменевга мана бундай деб ёзган эди:

«**Ўрт. Каменев!** Мен Ташқи савдо борасида, Красин билан Сокольников ёқлаётган йўллар хусусида ўртамазда (Сиз, Сталин, Зиновьев билан) бўлиб ўтган суҳбат тўғрисида атрофлича мулоҳаза юритиб кўрдим. Хулосам шуки, ҳеч шубҳасиз Красин ҳақ. Биз ҳозир ташқи савдо монополиясидан орқага чекинишимиз мумкин эмас... Акс ҳолда чет элликлар барча қимматли бойликларимизни сотиб олишади-да, ташиб кетишади...»

Ташқи савдо монополиясига қарши чиқаётган гуруҳ асосан Ташқи савдо Халқ Комиссариати органларида мавжуд бўлган қоғозбозлик билан сансалорликни рўқач қилиб кўрсатишарди. «Агар хўжалик ташкилотлари бевосита ташқи бозорга чиқиш ҳуқуқини қўлга савдодалар, бу бизнинг савдо-сотиқ ишларимизга зарур бўлган оперативликка, уюшқоқликка, тезкорликка замин ҳозирларди», деб таъкидлашарди. «Ундай эмас, — дерди Ленин муҳолифларига жавобан. — Бундай қарор қабул қилиш ёмон Ташқи савдодан ёмон ташқи савдодалар «нусха кўчирди» деган гап холос, уларнинг 90 фоизини капиталистлар сотиб олишади».

Ташқи савдодаги камчиликлардан бошқача хулоса чиқармоқ лозим — «амалий ишлар тегириб кўрилсин ва сансалорликка йўл қўйганларнинг таноби тортилсин». Аямасдан, жонини ачитиб таноби тортилсин. Яқиндагина бўлиб ўтган воқеа (Москва «Губэко»си чет элдан консерва харид қилишни таклиф этди, Ташқи савдо комиссариати эса бу ишни икки ҳафта пайсалга солиб юрди ва охири барча тоат-ибодатларни бир пулга чиқарди) яна такрорланса, матбуот «ҳам уларни, ҳам буларни масхара қилиб, юзига тупуриб ташлаши лозим. Бу ўринда энг катта иснод шундан иборатки, москваликлар (Москвада!) сансалорликка қарши курашишининг уддасидан чиқолмадилар». Шу муносабат билан Ленин: «Москваликларни бемаъниликлари учун олти соат канага талатиш лозим. Ташқи савдо ходимларини эса бемаъниликлари учун плюс «маъсулятни марказлаштирганлари» учун ўттиз олти соат канага талатиш керак», деб таклиф киритган эди. Ташқи савдо монополиясига алоқадор масала юзасидан шуни айтиш жоизки, «ҳар қандай шароитда ҳам ташқи савдо монополиясини бекор қилмаслик даркор... зудлик билан ВЦИК Президиуми номидан қатъий, одамнинг баданини жунжиктирадиган, шиддатли баёнот эълон қилмоқ лозим (биз шундоқ ҳам лак-лак вақтимизни шамолга совурдик) ва биз экономикада энди бир қадам ҳам орқага чекинмоқчи эмасмиз, кимки бизга фириб беришни кўзласа (ёки монополияга ва ҳоказоларга чап бермоқчи бўлса) жисмонан маҳв этилади деб огоҳлантирмоқ керак; охири ибора айнан ишлатилмасин-у, лекин ўшанга «нозиккина, силлиққина ишора» қилинсин». Ленин айни пайтда Марказий Комитетга (И. В. Сталин билан М. И. Фрумкига) қуйидагича кўрсатма билан хат жўнатди: «Ташқи савдо монополиясини юмшатиш ҳақидаги ҳар қанақа гап-сўзларни, музокараларни... расман таъқиқлаш керак».

Сталин Лениннинг ўша хатининг остига бундай деб ёзган эди: «Ҳозирги б о с қ и ч д а ташқи савдо монополиясини ю м ш а т и ш г а қарши қаратилган «расмий таъқиқлаш»дан норози эмасман. Шунга қарамай, ўйлайманки, ю м ш а т и ш д а н барибир қочиб қутулолмаймиз».

22 май куни Ленин томонидан тавсия этилган қарор лойиҳасини Сиёсий Бюро тасдиқлади. Фақат шундан кейингина Ленин ҳордиқ чиқаргани Горкига жўнаб кетишни лозим топди.

Аммо кураш ҳали ниҳоясига етмаган эди. Ташқи савдо монополияси сақланиб қолишига қарши бўлган арбоблар ўз гапларида қаттиқ туриб олдилар. 6 октябрь куни ўша масала яна МК Пленумига қўйилди. Бу пайтда Ленин Горкидан қайтиб келган бўлса-да, лекин бетоблиги туфайли Пленум ишида қатнаша олмади. Пленумда Г. Е. Зиновьевнинг таклифига биноан, асосий негизини Сокольников тезислари ташкил этадиган қарор қабул қилинди: муайян тоифадаги товарларни чегарадан эмин-эркин олиб киришу олиб чиқишга рухсат берилди; ушбу рухсатнома муайян чегараларга тадбиқ этилади.

Шундай қилиб, МК Пленуми Лениннинг фикрига кўра, «энг залворли, принципаал аҳамиятга» эга бўлган масала борасида, бу масаладаги хато сиёсат «бизни ҳалок этиши мумкин» бўлган муҳим омил борасида тутган йўлини инкор этди. Хусусан, ташқи савдо монополиясининг бекор қилиниши охир-оқибатда «бизнинг қўлимиздан савдо-сотиқни тортиб олиниши» билан яқунланарди; Красин айтганидек, қишлоққа «доллар, фунт, швед крониси билан таъминланган — хорижий капиталнинг гумаштаси, олибсотар, чайқовчи, ёвуз эксплуататор устамонларча суқилиб кириб олади». Буларнинг ҳаммаси ташқи савдо монополиясини сақламай туриб «ўз саноатини барпо этишга мутлақо қодир бўлмаган, Россияни саноатлашган мамлакатга айлантира олмайдиган» пролетариат манфаатига зарар келтиради. Бундан ташқари, чегараларнинг очиб ташланиши «пул-валюта муомаласида ўта жиддий оқибатларни келтириб чиқарадики, биз ҳам Германиянинг аҳволига тушиб қолишимиз ҳеч гап эмас».

«Бу ниҳоятда залворли масала бўлиб, унинг учун партия съездида курашмоқ ҳам фарз, ҳам қарзидир», деб ёзган эди Ленин МК Пленумида ўқиб эшиттириш учун И. В. Сталин номига йўллаган мактубида.

Ленин ўзининг сиёсий фаолияти давомида биринчи марта Марказий Комитетда яққаланиб қолмаётган эди, албатта. Жилла курса, касаба союзлар масаласидаги мунозаранинг дастлабки босқичини ёки Брест сулҳи муносабати билан бошланган мунозарани эслатиб ўтиш кифоя. Қачонки, мунозаралар унчалик аҳамиятга эга бўлмаган масалалар устида кетса, Ленин партия интизомига сўзсиз бўйсунарди. Қачонки, иш туб масалаларга бориб тақалса, революция тақдири унинг тўғри ёки нотўғри ҳал этилишига боғлиқ бўлиб қолса, у охиригача курашмоқни ўзининг бурчи деб ҳисобларди: Марказий Комитетга, партия съездига, бутун партияга қайта-қайта норозилик билдирарди. Брест музокаралари даврида у ўзининг ҳамфикрлари билан МКда озчилик бўлиб қолганида ҳам шундай қилган эди. Токи томонларни инқилобий ибораларга ишонтириш имкони бор экан, токи МК ичкарисидаги барча имкониятлар сарфланмаган экан, Ленин партия интизомига бўйсунарди, ва кўпчилик МК аъзоларининг фикрига қўшилмаслиги тўғрисида бир оғиз ҳам сўз очмасди. Лекин қачонки, Троцкий ва «сўллар»нинг ҳалокатли сиёсати натижасида кайзер Германиясининг қўшини инқилобий Петроград томон силжий бошлагач, қиморга Совет ҳокимиятининг, социалистик революциянинг тақдири тикилгач Ленин ошқора равишда МКнинг кўпчилик аъзоларига қарши чиқди. МКнинг қизғин мажлисида у Германиянинг тинчлик ҳақидаги шартларини қабул қилишни қатъият билан талаб этди. Акс ҳолда у ҳукумат составидан ҳам, Марказий Комитет составидан ҳам

чиқиб кетади, чунки тинчликни инкор этиш — Совет ҳокимиятини ўлим жазосига маҳкум этишга баробардир.

Ленин Брест сулҳи арафасида — бардам, соғлом, кучга тўла бўлган даврда худди шундай курашган эди. У ҳозир касал бўлишига қарамай, биз биламизки, бедаво дардга йўлиққан бўлишига қарамай, худди аввалгидай кураш олиб боришга тайёр эди.

Ташқи савдо монополияси масаласида Ленин ҳеткимга ён беролмас эди. У МК аъзоларини қайта-қайта хато фикрдан воз кечдиришга уриниб кўрди. Улар билан суҳбатлашди. Уларга хатлар ёзди. Ўзининг нуқтаи назарини қайта-қайта тушунтирди. Охири шунга эришдики, узил-кесил қарор қабул қилиш икки ой орта сурилди, МКнинг навбатдаги Пленумигача қолдирилди.

Навбатдаги Пленумгача Ленин улкан ишларни амалга оширди: ташқи савдонинг аҳволига тегишли материаллар тўплашни ташкил этди, уларни ўрганиш учун махсус комиссия тузди, чет эллардаги савдо вакилларимизнинг фаолиятини тадқиқ этишни таклиф қилди. У кўп марта МК аъзолари, партия, хўжалик, совет ходимлари билан суҳбатлашди, ўзининг нуқтаи назари билан ҳамфикр бўлган кишилар билан уларнинг Пленумда сўзлайдиган нутқлари хусусида маслаҳатлашди. Буларнинг ҳаммаси оралаб ўша вақтларда ёзган битта хатидаги ибора қизил ипдек ўтарди: «Мен Пленумда монополия учун жанг қиламан...»

8

Владимир Ильич Москвага қайтгандан кейин кўп ўтмай касали яна кўзғай бошлади. У дардини ҳатто энг яқин кишиларидан ҳам яширишга ҳаракат қиларди: сиртдан хотиржам кўринарди, қувноқ, тетик эди. У кунларнинг бирида Г. М. Кржижановскийдан ҳазир аралаш, дунёдаги энг расво иллат нима, деб сўрайди. Кржижановский дафъатан жавоб тополмайди, бир нималар деб ғулдирайди: «Янглишмасам, расво иллатлар тиқилиб ётибди шекилли», дейди. Шунда Ленин: «Энг расво иллат — эллик беш ёшдан катта бўлишдир, деб Тургенев жуда тўғри айтган эди», дейди.

Ҳозир биз Владимир Ильич қанчайин хаста бўлганини биламиз. Шунинг учун ҳам унинг руҳан бардамлиги ақлимизни тонг қолдиради. Бутун октябрь давомида у зўр ғайрат билан ишлади, 31 октябрда эса биринчи марта катта йиғилишда нутқ сўзлади. Уша нутқ ҳақида Совнаркомнинг котибаси Л. А. Фотиевнинг қуйидаги қайдлари сақланиб қолган: «Соат 12 да Владимир Ильич ВЦИК сессиясида доклад қилди. Йигирма минут давом этди. Ҳаммада жуда яхши таассурот қолдирди. Унинг ўзи ҳам ниҳоятда мамнун, чунки кўнглига тугиб юрган барча гапларини айтди».

Владимир Ильичнинг бетобликдан кейинги биринчи марта афкор омма олдидаги чиқишини одамлар орзиқиб кутишарди. Афтидан, унинг ўзи ҳам қўлимдан келармикан, қандай бўларкан деб ташвишланиб, ҳаяжонланиб юрган экан шекилли. Кўнгилдагидек чиқиш қилгач эса ниҳоятда хурсанд бўлади.

Н. Боқий таржимаси

(«Новий мир» журналы, 1987 й. 11-сон)

Демак, жафо чекиб ошиқликка етишиш, биринчидан, гофиллики ҳайдайди, иккинчидан, жоҳилликка йўл қўймайди. Гафлатдан қочиш — фаол тасаввурларга кенг йўл очади. Бу орқали, илоҳий бўлса-да, моҳият ахтарилади. Моҳият излаётган шахс табиийки атроф-муҳитда содир этилаётган воқеа-ҳодисаларга бефарқ қарай олмайди.

**Худовандо, мени солғил ўз йўлингго,
Нафс илгида хароб, адо бўлдум мано.
Фиску фужур тўлиб тошиб, ҳаддин ошти,
Ғарқоб бўлиб исён ичра қолдим мано.**

Ясавий «нафс илги»дан қутулмоқ, атрофда тўлиб-тошган фиску фужурларга барҳам бермоқнинг йўлини излайди. Агар диққат билан мушоҳада юритилса, Ясавийнинг илоҳий-ахлоқий фалсафасида дунёдан юз бурилмайди. Емонлик, нодонлик, жаҳолат, молпарастлик иллатларига ривож берган тубан дунёни юракдан қувишга даъват этилади. Шу маъноларда шоир сўзлари инсон қалбида ғалаён кўзгаёйди. «Ноҳақ даъво қилгон» қози, имомлар, «ҳаром егон ҳокимлар», «дунё менинг» деб «жаҳон молин» йиққан гушна амалдорлар, «оқни қаро қилгон» муллою мударрислар, эл устига миниб олиб «тотлиғ-тотлиғ» еб, «турлук-турлук кийгон»ларга қарши кўнгилда нафрат уйғотади. Бу қайдлардан «Ясавий мазлумлар томонида туриб фикран курашган шоир бўлган экан-да», деган хулоса чиқарилмаслиги керак. У гарчи:

**«Ғарибларни кўргон ерда оғритмангиз,
Ғарибларга очигланиб сўз қотмангиз,
Зайф кўриб ғарибларга тош отмангиз,
Бу дунёда ғарибликтек бало бўлмас»,**

сингари мисраларида «кўнгли қоттиғ халойиқни шафқат ва ғарибу мазлумларга озор етказмасликка қақирган бўлса-да, феодал жамияти вакиллари қўл остида эзилган меҳнаткашларнинг ҳақ-ҳуқуқлари учун курашмоқни ғоявий мақсад қилиб қўймаган. Лекин оллоҳ қаҳру ғазабларидан қўрқмай, одамларга ҳар турли ранж етказиб, уларнинг кўзларидан ёшлар оқизувчи бағриш ва зулмкор кимсаларни у ўзича бир фаоллик билан айблаган. Унинг нуқтаи назари бўйича на мусулмонга, на кофирга — ҳеч бировга озор бермаслик шартдир:

**Суннат эрмиш, кофир бўлса, берма озор,
Кўнгли қоттиғ дилозордан худо безор.**

Улуғ рус ёзувчиси Л. Н. Толстой кундаликларида «Ҳамма ишимни ёлғизликда худо билан ҳал қилишим шарт», деб ёзган экан. Мистик шоирларда, жумладан, Аҳмад Ясавийда ҳам мана шундай «ёлғизликни қўмсаш» қарийб доимий ҳолат ва фикрий бирлик жараёни бўлган. Шунга кўра унинг кураш ҳақидаги фалсафий қарашлари ҳам бошқача. У инсон ҳаётидаги катта кураш деб нафсни таслим этишга хизмат қиладиган курашни ҳисоблаган. Нафсга мағлуб шоҳ — қул, нафсдан устунликка эришган ғариб — шоҳдир. Мана, Ясавий дунёқарашидagi таянч нуқталардан биттаси. Ибн Сино рубойиларидан бирида:

**«Дунё, мансаб дема, учма ишвага,
Дўстлардан ажраб ҳам ёв бошига ет»,**

дейди. Бунда шоир назарда тутган ёв — нафс. Аллома ҳар нимадан, ҳаттоки, дўстликдан ажраб бўлса ҳам шу ғанимининг бошини янчишга ундаган. Шу ишни амалга ошира олган кишининг ғурури ва инсоний қадр-қимматини ҳеч ким поймол қила олмайди. Навоий айтмоқчи, нафсга тобе бўлиб душманни банд этмоқ мардлик саналмайди. Уни енгиш эса чинакам шижоатдир.

**Бўлуб нафсингга тобиъ, банд этарсан тушса душмани,
Сенга йўқ нафсдек душман, қила олсанг ани қил банд.**

Аҳмад Ясавий ҳикматларининг катта бир қисми айна шу масала талқинларига бағишланган. Унинг таърифига биноан, нафс «ябон қўшдек қўлга қўнмас» бир нарса. Бу «қўш» ўз

хоҳишича «парвоз» этаверса, одамни кундан-кун тўғрилиқдан оздираверади. Оқибатда эса:

**Нафс йўлига киргон киши расво бўлур,
Йўлдин озиб, тойиб, тўзиб гумроҳ бўлур.
Ётса-турса, шайтон била ҳамроҳ бўлур...**

Шоир нафс бандаларига қарата, «Нафсни тебгил, нафсни тебгил, эй бадқирдор», деб мурожаат этади. Ва:

**«Нафсим мани йўлдин уриб хор айлади,
Термултириб халққа мани зор айлади»,**

дея нафс учун «итдек кезиб» юрганларини ҳам сир сақламайди. Хуллас, Ясавийнинг хулосалари шуки, нафс — ички лекин жуда катта душман. У инсондаги бутунликин синдиради. Унинг амрларидан маънавий осойишталиклар барҳам топади. Шу боис «Нафсни телиб меҳнат етса роҳат» англамоғи керак. Ясавий ҳикматларидаги бу ғоявий йўналиш Алишер Навоий шеърлятида янада кенг миқёсларда янги-янги ифодалар билан ривожлантирилган. Навоийнинг қуйидаги сатрлари шу жиҳатдан характерлидир:

**Нафс амрида ҳар нечаки толпинғайсен,
Кўп гарчи бутунлик тиласанг, синғайсен.
Ком истаю неча элга ёлингайсен,
Нафсингга хилоф айлаким, тинғайсен.**

Ясавийда «Оллоҳ дәрди сотқу эрмас, сотиб олсанг», деган мисра бор. У «оллоҳ дарди»ни ишқ ўтларида дилни ёқмоқ, покланиш изтироблари, тама, ёлғон, мақр, мансаб ва бойлик ҳирсларига қул бўлмаслик деб тушунган.

**Кўзум намлик, дилим ғамлик, ман аламлик,
Нечук илож айларимни билмом, дўстлар.
Бу ҳасратда, надоматда ёшим оқиб,
Қаю тараф кеторимни билмом, дўстлар.**

Шоир бундай имконсизлик ҳолатларини ниҳоятда қадрлайди. Чунки у ҳасрат ва надоматда нақадар ортиқ ўртанса, ҳайратга ботса, «ишқ сирини» ўшанча теранроқ идрок этади. Унинг учун «ишқ сири» мана бундай моҳиятни ҳам қамраб олган: инсон ҳақиқат қаршида оёққа тура билиши, оллоҳ олдида юзини ёруғ этгандек, ҳар бир киши ўзлиги қаршида ҳам қоматини букмаслиги шарт. Аммо бу енгиб вазифамас. Балки шунинг учун Ясавий тақдирнинг қаронғи ва туманли осмонларига ғамгин нигоҳ солгандир. Балки шунинг учун осмонда юлдуз кўрмаганидек, атрофида ҳам комил Инсон кўрмагандир. Унинг «Доно топмай, ер остига кирдим мано», дейиши, ҳар қалай, асоссиз бўлмаган.

Юнус Эмро:

**«Мени менда дема, менда эмасман,
Бир Мен бордир менда — менинг ичимда»,**

дейди. Бундай қараш Ясавийга ҳам хос эди. У ана шу «Мен»нинг ҳақиқатларига инонади. Унингча, у «Мен»да битта буюк мафкура бор. У — ишқ. Шу ишқ унинг қалбида бутун дунё ва коинот сирларини марказлаштиришга қодир. Демак, у камолот ишқи. У Инсонни худо даражасига етказди. Бу «Мен»нинг фикру хулосалари таҳминан қуйидагича:

**Олло дедим, шайтон мендин йироқ қочди,
Ҳою ҳавас, моумонлик турмай кўчди.**

Ушбу мантиқ IX асрда яшаб ўтган буюк суфий Боязид Бистомий айтган «Илон пўст ташлагандай, мен ўзимдан кечдим...» фикрларига уйғун келади. Хўш, илон нега пўст ташлайди? У пўст ташламаса ўларкан. Мистик тафаккур ҳам ўзликдан кечини ўлишмас, янгича тириклик, идеал ҳаюксакликларига кўтарилиш деб баҳолайди. Ҳа, «олло» дамқин асосий мурод гуноҳ ва ёмонликларга рағбатлантирувчи «шайтон»дан қутулиш. Манманлик, калтабинлик, кибр, «ҳою ҳавас» ҳисларини туб илдизлари билан сўғуриб ташлаш. Мансур Халлож инсоннинг илоҳийлигини шарафлаб

«Анал Ҳақ», яъни «Мен — Худоман» дегани учун мусулмон ҳукмронлари томонидан шаккокликда айбланиб қатл этилгани маълум. Яссавийнинг ҳукмича, нодон ва жоҳилларгина «Анал Ҳақ»нинг маъносини билмайдилар.

**«Анал Ҳақ»ни маъносини билмас нодон,
Доно керак, бу йўлларда поки мардон...**

«Шоҳ Мансурни «Анал Ҳақ»и бежо эмас», «Йўлни топқон, бизга ўхшаш гумроҳ эмас», дейди шоир. Бу — Яссавий гуманизмининг умуминсоний жиҳатларидандир.

Маълумки, мистицизм ислом дунёга келиши билан аввал арабларда, кейин улар босиб олган бошқа ўлка халқлари, шунингдек, Урта Осиё халқлари адабиётидан ҳам ўрин эгаллаган эди. Аҳмад Яссавий туркий адабиётдаги дастлабки мистик ижодкорлардан. Унинг мушоҳада ва ҳақиқат йўллари мистик тамойилга эга. Шунинг учун мистицизм тарихи, тасаввуф фалсафаси, энг асосийси, шарқ тасаввуф шеърятининг поэтик образлар системаси билан қизиқмасдан Яссавий шеърларини тўғри англаш ҳам, холис баҳолаш ҳам мумкинмас. Шу йўналишда ўзбек илмида қандай натижаларга эришилди? Бу саволга қаноатланарли жавоблар ҳозирча йўқ. Таниқли олим Озод Шарафиддинов таъкидлаганидек, «Аҳмад Яссавий масаласидаги илмий хулосалар унинг ижодига қўл урмасдан олдин» бошлангани учун у асосан «ўта реакцион шоир» деб баҳоланди. Тўғри, Яссавий ҳикматларида акс эттирилган ғояларнинг «реакцион» эмаслигини кўрсатишга бағишланган айрим мақолалар етмишинчи йилларда эълон бўлди. Марҳум олим, филологiya фанлари доктори Эргаш Рустамов ёзган ўша мақолалардаги умумий бир камчилик, Яссавий шеърларини образли ижод намуналари шаклида таҳлил этилмагани, улардаги ғояларни ҳозирги кун тушунчаларига мослаштиришга атайин уринилгани эди. Аммо шоир ижодиётини чуқур текшириб, объектив хулосаларга келмоқ учун Э. Рустамов эришган ютуқ ва йўл қўйган хатолардан фойдаланиб сабоқлар чиқарса бўларди. Бизнингча, илмдаги қиёпапарастлик бунга эрк бермади. «Майли, юзлаб менга ўхшаганлар ҳалок бўлишсин, бироқ ҳақиқат тантана қилсин!» дейди Махатма Ганди. Афсуски, Э. Рустамов Яссавий ҳикматларидан «пролетар идеологиясини... излаган... субъектив талқинчи сифатида қораланганда, ҳақиқат тантанаси учун холис курашиш қонун-қоидаларига тўла риоя этилмаган эди.

Беш жилдлик «Ўзбек адабиёти тарихи»нинг биринчи жилдида Аҳмад Яссавий шеърлари тўғрисида шундай гаплар босилган: «Аҳмад Яссавийнинг мавжуд ижод намуналаридан келиб чиқадиган хулосалар ниҳоятда реакциондир. Уларда одамларни бу дунё азоб-ўқубатларига бардош қилиб яшаш, охираддаги бахт-саодатга умид боғлаш ва бошқа диний таълимотлар поэтик қобикда ваъз, панд-насихатлар йўли билан тарғиб этилади». Шоир ижоди намуналаридан «келиб чиқадиган хулосалар ниҳоятда реакционлиги эҳтимол ростида, аммо улар қайси «хулосалар»? «Бошқа диний таълимотлар» дейилганда ўқувчи нималарни тасаввур қилмоғи керак? Балким у бу дунёда пок ва тўғри умр кечирсанг, «охират» қийноқлари йўқ нарсалар демоқчи бўлгандир? Илмнинг кучи шундаки, у олға сурилган даъволарини исботлайди. Исботлаш учун эса, далил ва таҳлилга суянади. Яссавийга мақтовнинг кераги йўқ. Унинг ижодиётидаги зиддиятларни таҳлил қилиш биздан масъулият ва маърифатни талаб этади.

Гап шундаки, Яссавийнинг ғоявий-баддий анъаналари ўша замонлардаёқ қотиб ё тўхтаб қолмаган. Муайян шаклларда давом қилган. Навоий, Махтумқули ёки бошқа шоирлар ижодиётида Яссавий анъаналарининг таъсир самаралари мавжудлигини қандай инкор этиш мумкин? Қолаверса, дунё шеърятини Яссавий тажрибалари алоҳида ҳодисамас-ку! Буюк арман шоири Григор Нарекацининг «Мусибатнома»си, Юнус Эмронинг девони умумий руҳи ва бош пафоси билан Яссавий тажрибаларидан айтарли фарқланмайди. Албатта, Яссавийнинг авторлик масаласи мунозарали. Унинг қадимий қўлёзмалари сақланмаган. «Девони ҳикмат»нинг кейинги асрлардаги нусхаларида шоир издошлари тўқинан нарсалар ҳам киритилган. Ёки ҳикматлар тили анча-мунча ўзгартирилган. Бу ҳақда кўп гапирилиб келинаётир. Лекин Яссавий ижодиётини адабиётимизнинг «хавфли зонаси»га айлан-

тирмасдан ҳақиқатни юзага чиқарадиган омилларни излаш керак. Устод Мақсуд Шайхзода, мана, нима масалага диққатни тортган эди: «Шубҳасизки, Хўжа Аҳмад Яссавийнинг ёзиб қолдирган «Ҳикмат» китоби кейинча тил жиҳатидан ва маъно томонидан қанчалик ўзгаришларга дучор бўлмасин, унинг асл вази аввалги ҳолича қолган. Чунки бировлар илгариги вазини шунча илдиздан ўзгартириб, қайтадан ишлашлари амримаҳол бўлар эди. Бу асарнинг вази эса, автори аввал ўзи ўйлаб ишлаган ҳолида сақланиб қолган». Демак, ваъзга асосланиб тил ва маъно ўзгаришларини текшириш имкони бор. Нега бу ишни амалга оширмаслик керак? Ахир, шарқ поэтикасида вази илми мустақил соҳа бўлган. У гарчи аруз вази қонун-қоидаларидан баҳс этса-да, Яссавийга ўхшаш шоирлар тажрибаларини тадқиқ қилишга ҳам ёрдам кўрсади.

«Адабиёт...» газетамизда бултур босилган «Замон ва маданий мерос» давра суҳбатига профессор Абдуқодир Ҳайитметов «Йўлбарс терисини ёпинган паҳлавон»нинг энг олдинги нусхаси XVI асрга мансублиги, шунинг деб грузин элимлари дostonни ўрганишни тўхтатмаганлигини изоҳлаб, бундай дейди: «1967 йили СССР Фанлар академиясининг юбилей мажлисида Дмитрий Сергеевич Лихачёв билан суҳбатлаган эдим. Кўп шоирларимиз асарларининг ишончли нусхалари йўқ, сизлар шу масалада қандай йўл тутасизлар, деб сўрадим. Маълум бўлишича, улар ҳам нимаики қўл остида мавжуд бўлса, шунинг ўрганишар экан. Яссавий, Машраб ва яна ўнлаб шоирларнинг қадимий девонлари йўқ. Лекин борини ўрганиш керак. XI асрда Яссавий деган шоир яшаб ўтганлигини инкор қилиб бўлмайди-ку, буни Навоий ҳам, бошқалар ҳам айтиб ўтган».

Алишер Навоий «Насоимул муҳаббат»да: «Хожа Аҳмад Яссавий — Туркистон мулкининг шайхул-машойихидур. Мақомати олий ва машҳур, каромати матаволий (хайратланарли) ва номаҳсур (чегарасиз) эрмиш... Имом Юсуф Ҳамадонийнинг асҳобидиндур (суҳбатдоши)», деб ёзади. Шундан сўнг Навоий Яссавийни Юсуф Ҳамадонийнинг бошқа халифалари — Хожа Абдуллоҳиқ Гиждивоний, Хожа Абдуллоҳ Барқий, Хожа Ҳасан Андақийлар қаторида турганини таъкидлаб, охирида: «Ва анинг мазори Туркистонда Ясси деган ердаки... Туркистон аҳлининг қиблайи дуосидир», дейди.

Яссавий кўпроқ ҳикматнавис файласуф шоир сифатида донг таратган. Шундай бўлгач, унинг ҳикматларини «реакцион шайх»нинг поэтик қобикдаги «ваъз»лари деб эмас, биринчи галда, суфий шоирнинг поэтик асарлари ҳолида ўқиш ва тадқиқ қилиш лозим. Бунинг учун амалга оширилган илмий ишларга муносабат ҳам керак, албатта. Профессор Н. М. Маллаевнинг олий ўқув юртига эзилган «Ўзбек адабиёти тарихи» (биринчи китоб) дарслигида Аҳмад Яссавий ҳаёти ва адабий фаолиятига махсус ўрин ажратилган. Унда шундай жумлалар бор: «Аҳмад Яссавийнинг ҳикматларида мистика билан аскетизм», «сирлар олами»га фарқ бўлиш билан таркидунёчилик бир-бирига чапишиб кетади. Аҳмад Яссавий «Мавту қабла анта мавту» («ўлмасдан бурун ўлинг») деган тезисни илгари суради. Бу — киши бутун дунёдан, ўзлигидан, ҳаётнинг неъматларидан воз кечиш, ўзини ҳар жиҳатдан қийнаб, ўлимни яқинлаштириш керак, яъни тирик мурда бўлиши керак, деган сўздир». Бу фикрларни асоссиз деб бўлмайди. Лекин уларда бирёқламалик кучли. Жалолиддин Румий бир ўринда «Ўлимга юз бургилу пардани чок эт. Лекин қабрга элтгувчи ўлимнимас, янги руҳ туғдирувчи ўлимни танла», мазмунини сўзлайди. Алишер Навоий ҳам «Ед этмак ўлум ёруғлик оҳанги эмиш», ёки «Ким, руҳини ўлмак сўзи равшан айлар» сатрларида Румий даъватидаги «ўлимни назарда тутган.

Унинг номи эса фанодир.

Фано сўзининг мазмуни луғатларда «Йўқ бўлиш, тугалиш, ўлиш. Ўзликдан кечиш, худо билан бирикиш» деб изоҳланади. Чиндан ҳам «ўлмасдан бурун ўлиш»га даъват фаноликнинг бош шоири. Аҳмад Яссавий:

**«Мен йигирма икки ёшда фано бўлдум,
Марҳам бўлиб чин дардликка даво бўлдум,
Елғон ошиқ чин ошиққа гувоҳ бўлдум,
Ул сабабдан ҳаққа сиғиниб келдим mano»,**

деган. Бу жойда «фано» поэтик образ. Ундаги мантиқни ким-

дир ўзликдан кечиб таркидунё этиш деб тушунади, кимдир худо ишқига фарқ бўлиш мазмунида қабул қилади. Бошқа бировда у фикр кўзгайди. Чунончи: фанолик бадбинлик ва тушқунлик аталадиган бўлса, унда шоир нега «чин дардлик» иборасини тилга олган? Ҳаётдан кўнглини совитган ва ўлмасдан бурун ўлиш қасдидаги кишининг ёлғону рост билан не иши бор? «Ёлғон ошиқ чин ошиққа гувоҳ бўлдим» — кўнгли юксак қандайдир бир ҳакам сўзларига ўхшайдими бу? Ҳаққа сийинмоқ — идеал. Наҳотки, юксак идеалдан одам абгорлашса? Сийиниш туйғусининг ўзи кимларга насиб бўларкин?

Дейликки, шеър — ҳақиқат. Шеър ўқиш-чи? Шеърхонлик — ҳақиқатдан ҳақиқатлар чиқариш, бир ҳақиқат орқасидаги неча ўнлаб ҳақиқатларни ўқиш, уларни излаш. Шунинг учун шеърфаҳм ўқувчининг мушоҳадалари кенг, шеър устидаги саволлари кўпдир. Шарқ шоирлари буни ҳисобга олганлар. Ҳўш, Яссавий шеъри баҳонасида кўйилган саволлар ноўринми? Агар бу саволга ижобий жавоб қайтариладиган бўлса, фаноликка доир бизга ўргатилган ва тушунтирилган фикрларга шубҳа туғилмайдими? Албатта, туғилиши керак. Шубҳа ҳақиқат очади.

Мирзо Фатали Охундов Жалолоддин Румий тўғрисидаги мақоласида «на ҳинд на ислом файласуфлари фано тушунчасининг мағзини оча олмаган»ликларини айтган. Нега ҳинд файласуфлари? Фанонинг уларга нима алоқаси бор? Чунки фано, яъни ўзликдан кечиб билан бутун борликқа қўшилиб кетишга ишонч тариқатини дастлаб Будда ташвиқ қилган экан. «Инглизлар Ҳиндистонни мустамлакага айлантириб олганларидан сўнг фарб файласуфлари фанонинг асл мазмунини талқин этишга жиддий интиласалар-да, бунинг имконсизлигини тушундилар», дейди Мирзо Фатали Охундов. Ўзбек адабиётшунослигида фано масаласини махсус ўрганиш ёки бирор мақолада мухтасар талқинини бериш ҳанузгача бировнинг ҳаёлига келгани йўқ. Лекин фанони дастак қилиб Яссавийни қоралаш мумкин. Навоийнинг фанога доир байту ғазалларининг ҳақиқий моҳиятини тадқиқ этмаслик ёзилмаган қоида. Нега? Гапириш ноқулай.

Маълумки, тасаввуф аҳли — суфийларнинг эътиқодига кўра, олами худо яратган. Унгача вужуди мутлақдан бўлак ҳеч нима бўлмаган. Шунинг учун борлиқни Ҳақнинг ҳусну жомалини акс эттирадиган ойна тимсолида билиш керак. Лекин табиатнинг яратилишидан асл мақсад Инсондир. Инсон худо севгисига сазовор. Шуну у мукаммал фаҳмламоғи зарур. Худонинг ишқи бамисоли май. Бу «май»нинг қадаҳи инсон қалби. Шу «қадаҳ»га ишқ майи қанча ортиқ қуйилса, одамдаги юксак маънавий-руҳий интилишлар ўшанча кучаяди. Навоий ғазалларидан бирида:

**«Сен гумон қилғондин ўзга жоми май мавжуд эрур,
Билмайин наф этма бу майхона аҳлин, зоҳидо».**

деганида худди ўша «жоми май»ни гапирган. Вужуди мутлақ висолига восил бўлмоқ учун, ислом таълимоти бўйича шариат, тариқат, маърифат сингари қатор босқичларни (бунда босқичлар буддизмда ҳам белгиланган, фақат ном ва сонлар бошқача) ўтиши жоиз. Маърифат манзилида инсон худо моҳиятини тўла англаб илму ахлоқда комиллашади ва ориф деган олий номга эга бўлади. Фано эса «банданинг худо тарафига сайри»нинг ниҳояси: у ўзликдан кечиб худо билан топишади. Шундан эътиборан гўёки ҳақиқий ҳаёт бошланадигу фонийлик ранжу машаққатлари тугаб, боқийлик саодати юз очади. Чунки унинг нафсу ҳирсларидан тозаланган мусаффо юрагида ишқий эҳтирослар жўшади. Бу ҳолатни кўпинча ўзни йўқ этишга, янада аниқроғи, ўлимга нисбат беришади. Бунақа қараш ҳам тўғри, ҳам нотўғри. Алишер Навоийда бир иқроор бор:

**Дединг: «Фано недурур!» Мухтасар дейин: «Ўлмак!»
Ки шарҳин тиласанг, юз рисола бўлғусидур.**

Демак, «ўлмак» фанонинг энг мухтасар шарҳи. Аммо бўлак изоҳлари «юз рисола» бўлмоғи мумкин экан. Атоқли олим И. С. Брагинский Жалолоддин Румий шеъриятида фано тушунчаси «фавқулодда жасорат билан талқин этилган»лигини айтиб, қуйидаги хулосага ҳам келади: фано концепциясини

такаббурликка қарши хоксорлик йўсинида характерлаш мумкин, бу эса, алалоқибатда, ҳар бир алоҳида инсон шахсининг улуғланиши демак, инсон эса мураккаб камолот йўлини бошиб ўтиб, худого ўхшайди:

**Аё сиз, жон чекиб, ҳар лаҳза изларсиз илоҳийни,
Ани излашга ҳожат йўқ, илоҳий — сиз, илоҳий — сиз!**

Бизнингча, фанога доир энг тўғри шарҳлардан биттаси мана шудир. Яссавий ҳам фанодан, асосан, «такаббурликка қарши хоксорлик» фалсафаси сифатида фойдаланган ва уни шу мазмунларда кўпроқ ёритган. Такаббурлик — адолатнинг ёви. Такаббурлик елларида саховат чироқлари ўчади.

**Аҳли дунё халқимизда саховат йўқ,
Подшоларда, вазирада адолат йўқ,
Дарвишларни дуосида ижобат йўқ,
Турлук бало халқ устига ёғди, дўстлар.**

Халқ устига «турлук бало»ларнинг ёғилиши сабабларидан бир қанчаси Яссавий ҳикматларидан англашилари. Улардан энг даҳшатлиси нодонлик.

**Дуо қилинг нодонларни юзун кўрмай,
Ҳақ таоло рафиқ бўлса бирдам турмай.
Бемор бўлса нодонларни ҳолин сўрмай,
Нодонлардин юз минг жафо кўрдум мано.**

Шоирнинг бошқа тўртлигидаги ҳукмида, «Дону туюроқ, нодонларни кўкси баланд». У «ҳақ таоло»га «рафиқ»лик иштиёқидан сўзлаганда ана шу «кўкси баланд» нодонларга танқидий муносабатини билдирган. Фано мақоми хоксорлик билан баробар беозорлик. Фақирлики севмак. Муҳтожликдан ўзни қутқармоқдир. Фанони айна шу маъноларда талқин қилишда Алишер Навоий Яссавийга издош.

**Дунёпараст ножинслардан бўйин товла,
Бўйин товлаб, дарё бўлиб тоштим мано.**

«Дарё бўлиб тошмоқ» — фанолик шарофати. Давлатсевар, молпараст нокасларга бўйин эгмаслиқнинг асосий шарти фаноликдир. Яссавий байтидаги бу фикр Навоийда ривожлантирилган:

**Фано майхонасида қил гадолик,
Десангким, бўлмайин султонга муҳтож.**

Яссавийда бундай мисралар бор: «Нафс ўлтурмай таслим фано бўлмайдилар, хомтамаъ бирла йўлга кирманг, дўстлар». Навоийнинг қуйидаги байтини мантиқан шу сўзлар билан қиёсланг:

**Фано ҳавас қилу фақр эт ҳаво Навоийдек,
Вале ҳавоу ҳавас қилмағил ҳавоу ҳавас.**

Инсон умри қисқа, унинг ўткинчилиги азалдан аён. Буну яхши билса-да, одам ўзини дунёда ўткинчи ҳисоблайвермайди. Нега? Негаки, ишқ ва таваққурда у боқийлигини топади. Аҳмад Яссавий шеърларини ўқиб, «Нима учун унинг ориф юраги бу даражада беқарор, бу қадар озурда ва мискин?» деган хаёлларга борилиши мумкин. Бунинг асл сабаби шундаки, илоҳий муҳаббатга берилган юрак осойишталигини буткул унутади. Азоб ва дард ҳукмига тобе бўлиб қолади. Аслида, бу — юракнинг шодлик маросими. Чунки энди у бошқа ҳеч қачон, ҳеч вазиятда ғафлат тутқуну бўлмайди. У ердан, кўқдан, инсондан моҳият қидиради. Шу ~~.....~~ларда Яссавий учун фано фалсафаси илоҳий ҳурлик ва абадиятга интилишдан бўлак нарса эмасди. Навоий учун ҳам:

**Топмадинг мулки бақо то ўзни,
Озими дашту фано айламадинг.**

К. А. Гелвечий шоирларга қарата: «Агар ҳақиқатни образли шаклларда тасвирламас экансиз, шеъриятни тинч қўйинглари!» деган экан. Бу фикрни ривожлантириб, «Агар поэтик образ дили ва тилини тушунмас экансиз, шеър ва шоир устидан ҳукм юритманг!» дейиш лозим бўлади. Поэтик образ — фавқу-

лодда серқирра «қурулма». Унинг асосий фазилатларидан бири — мазмунда қатламдорлик, туйғуда бўёқдорлик. А. Ф. Лосев «Поэтик образ ҳақида» мақоласида «Образ — поёнсизлик», деган. Яссавий ҳар бир шеърда поэтик образга хос миқёсийлик, теранлик имкониятларидан самарали фойдаланган.

**Бешак билинг, бу дунё борча халқдин ўтаро,
Инонмағил молинга, бир кун қўлдин кетаро.
Ото-оно, қариндош қаён кетди — фикр қил,
Тўрт оёғлиг чўбин от бир кун санга етаро...**

Ушбу сатрлардаги моҳият дунёнинг ўткинчилиги ҳақида. Елғиз шу тўғридами?

Аҳмад Югнакий «Ҳиббатул ҳақойиқ» асарида очунни бир қўни яна кетиладиган работга ўхшатади. Кейин унга жонли сифатлар беради: дунё кишига гоҳо бир қулиб боқади-ю, кейин қош уюб ҳўмрайиб олади. У — айёр, фирибгар. Бир қўли билан бол тутса, иккинчиси билан унга заҳар қўшади:

Бир элки тутиб шахд, бири заҳар қотар.

У заҳарни четдан олмайди. Очун — илон. Унинг илондек юмшоқлиги ва ювошлигидан алданмаслик керак:

**«Йилон юмшоқ эркан ёвуз феъл тутар,
Йироқ турғу, юмшоқ теб инонмағу»,**

деб огоҳлантиради шоир. «Дунё»нинг найранг ва афсунлари шулардангина иборат эмас. У сиртдан боққанда кўримли. Шу сабабли илонга ўхшамаслиги ҳам эҳтимол. Аммо ичида барибир минглаб нохушлик тўпланиб ётади. Очуннинг ташқи безакларига мафтун бўлиб, унга кўр қўрона кўнгил бермоқ эса барча хатоликларнинг бошланишидир. «Дунё»ни ишвагар, субтисиз, алдоқчи, золим, бевафо қиёфаларида характерлаш туркий халқлар шеърлятида XII асрдаёқ ғоявий-бадий аънаа ҳолида шаклланган эди. Юсуф Хос Хожиб унга «иййиғ дунё» — бевафо дунё сифатини беради. Аҳмад Югнакий, Юсуф Хос Хожиб ва Аҳмад Яссавий тасвирида ҳам «дунё» поэтик образга айлантирилгандир. «Бешак билинг, бу дунё, борча халқдан ўтаро»даги «дунё», биринчидан, Аҳмад Югнакий айтган, одамлар бир қўни яна кетадиган «работ» маъносига эга. Иккинчидан, у инсон умрининг кўзгусида гап. Унга фикран назар ташлаб, умрининг нақадар югуриклигини билса бўлади. Учунчидан, у тақдир тимсоли. Умрининг елдай ўтиши тақдирданми ё дунёнинг ишимми — билиш қўнин. Шуниси аниқки, тақдирнинг аёвсизлиги олдида мол-дунёга инонмоқ нодонлик ва гофилликдир. Тўртинчидан, бу олам шундай бир «майдон»ки, унда ҳамма ҳам охир-оқибатда «тўрт оёғли чўбин от» устида жонсиз ястаниб кетмоққа маҳкумдир. Одам туғилса, нега ўлади? Улса, нега туғилади? Шарқ мутафаккирлари ўлимни тирикликнинг тескари ва тоза томони деб айтишган. Нега шундай дейишган? Бу ҳақиқатни қандай қилиб англаш мумкин? Турмушнинг майда ташвишлари ўлим қаршисида нимага арзийди? Инсон тирик мурдага ўхшаб яшамаслиги учун Вақтни ўлдирмаслиги керак эмасми? Вақт қаҳридан чўчимаслик нима оқибатларга олиб боради? Бундай саволлар хусусида тинимсиз ўйлаш лозим. Улимни англаш — ҳаётни маърифат билан қадрлаш, одам фарзандини ғанимат билиш, манманлик ва жаҳولات «тулпор»ларига миниб ҳовлиқмаслик деган мантиқларни ҳам ўз ичига олади. Алишер Навоий:

**«Эй кўнгул, келким бало базмида жоми ғам тутай,
Ўз қатиг ҳолимга ўлмасин бурун мотам тутай.
Йиғлабон бошимга оҳим дудидин чирмаб қаро,
Мотамим эл сўнгра тутқунча, ўзим бу дам тутай»,**

дер экан, буну у асло бадинлик ва тушқунликдан айтмаган. Бу ўлимига ўзи йиғлаётган кишининг нақадар ёш, ҳаётга муҳаббати нечоғли чуқурлигини тасаввур этасизми? Қарилликда бундай бўлмайди. Хоҳланг, хоҳланг, қарилликда ўлимга кўникма бор. У нари борса, «Дард ёмони қарилқидир, ёронлар», дейди. Лекин оҳи дудидан бошига қаро «чирмаб» йиғламайди. Навоий ёшликни севгани, ёшликка хос шижоат ва муҳаббат туғёнлари қалбини тарк эттишига кўника олма-

ганидан ўша мунгли сўзларни ёзган. Яссавийни эса, йўлсизлик, пайтида саодатга бел боғлаёлмаслик ҳислари қийнаган:

**Аё дўстлар, ҳеч билмадим мен йўлимни,
Саодатга боғламадим мен белимни.
Ғийбат сўздин ҳеч йиғмадим мен тилимни,
Нодонлигим мени расво қилди, дўстлар.**

Аҳмад Яссавий саодат ва ҳақиқатни ашёвий нарсаларга эга бўлишда деб билмайди. Булар ҳатто мақсад ҳам эмас. Унингча, ҳақиқат Юракда: ҳақиқат — Руҳ. Борлик олам билан руҳан уйғунликка киришиш — олий саодат. Саодат — маърифат нуриларидан онг ва дилни тиниқлаштириш. Шоир ўз мавжудлигини Руҳ ва руҳий ҳаётдаги ўзгаришлар, тўлғанишлар, юксалишлар орқали идрок қилмоқни хоҳлайди. У инсондаги ички бойлиқни муқаддас билган. Шунинг учун ташқи бойлиқлар, гуноҳ ва мутелек «нархи»ни оширувчи уларнинг ҳар қандай туридан у ҳазар қилади.

**Дунёдорлар молин кўриб ҳазо қилур,
Манманликда ул даъвои худо қилур.**

Бундоқ қаралганда, Мансур Халлож ҳам «Анал Ҳақ!» деганда худодик даъвосида бўлган. Бироқ у дунёдорлик ҳавосига-мас, руҳий камолотга ишонган. У шох Жамшидга ўхшаб тожу тахт «ғурури ва азим давлат такаббури димоғига фосид хаёл солиб, оламни ўз ибодатиға амр қилиб, ўз сурати била бутлар ясаб» сифинмоқ учун шаҳру кентларга юборган кибр ва шўҳрат қўлларидан бўлмаган. Бойлик, такаббурик одамни худодангина эмас, ўз қавми ва элидан ҳам йироқлаштиради. Ҳаққа ёвуқлашиш сафаридаги киши эса табиат, жонли мавжудот, ҳаттоки, «қурт ва қушлар»га ҳам яқиндир:

**Дунёдаги қурт ва қушлар қилди салом,
Ул сабабдин ҳаққа ёвуқ бўлдум мано.**

Яссавий поэтик фалсафасидаги бундай ҳақиқатларни Навоий мукаммал англаган. Англагани туфайли ҳам комилликка кўтарилиш, ҳаққа эътиқод, молу давлат учун жонсарақ бўлмасликда «Турк пири», яъни Аҳмад Яссавийдан ўрнак олишга даъват қилган.

**Ҳар киши комил эрур, бас анга ҳақ бандалиги,
Мундин ўзга тамаи касби камол айламангиз.
Олами фони учун ранжу машаққат чекмангиз,
Мол учун ғам емангиз, фикри манол айламангиз.
Турк пири киби оламдин этакни силкинг,
Дўстдин ғайри таманно висол айламангиз.**

Агар Яссавий «ўтакетган таркидунёчи», дунёқарашни гуманистик ҳақиқатлардан йироқ, фалсафий-дидактик қарашлари «реакцион» бўлганида, Навоий унинг «оламдин этак» силкишини намуна қилиб кўрсатармиди? Еки улуғ шоир «Мол учун ғам емангиз, фикри манол (бойлик) айламангиз», дея Яссавийнинг «Дунё учун ғам ема, ҳақдин ўзгани дема», сўзларини деярли айнан такрорлармиди? Яссавийшунослар ушбу мисрадан шоир, бу дунёни севма, ҳаёт учун ташвиш чекма, демоқчи деган хулосаларга келишган. Навоий «Мол учун ғам емангиз» деб Яссавийдаги «дунё» образининг маъносини шарҳлаган дейиш мумкин. Навоий шеърятини яхши тушуниш учун — Яссавий ҳикматларидаги ғоя ва поэтик образларнинг тарихи ва мундарижасини яхши билиш лозим. Бунга истак йўқ экан, унда Яссавий ижодиётининг ғоявий-бадий сирларини тўғри очиш учун Навоий лирикасининг маъно ва образлар дунёсини кенг ўрганмоқ керак.

Мана, Яссавийнинг бир сатри:

Туфроқ бўлғил, олам сени босиб ўтсун.

Ушбу мисра Яссавийга кўп маломатлар ёғдирилишга боис бўлган мисралардан. Шоир худди шундай образли ифодалар билан ғўёки «халқнинг қўл-оёғини... золимлар олдида кишанлаб қўйишни мақсад қилиб» олган эмиш. Юзаки қаралганда, бундай таъналарда жон бордай, албатта. Дарҳақиқат, одам нечун «тоғ» бўлмасдан «туфроққа» айланиши керак? У «олам»нинг оёғи остида янчилиш учун туғилмай-

ди-ку! Бу — ҳозирги ўқувчининг нуқтаи назари. У сатр мазмунини тахминан ўшандай англайди ва баҳолайди. Негаки у, «туфроқ» сўзини ўша ўринда ё ўз маъносиди ёки ўлиб хокка қоршиш мазмуниди тушунади.

Шу ўринда озарбойжон олими Комил Валиевнинг «Сўзнинг сеҳри» (Боку, 1986 й.) китобидаги мана бу фикрларга диққатни торттишни хоҳлардик: «Инжил» ва «Қуръон» Фузулий санъатининг ичиндадир: «Инжил» инсоннинг заифлиги, «Қуръон» инсоннинг қудрати устида яратилган. «Инжил»да инсон кучсиз, кўмак ва шафқатга муҳтож, ҳар қандай зулмга қидамлидир. «Қуръон» эса инсонни империя учун сафарбар қилади, инсонни кучли ва янада кучли бўлмоғини тарғиб этади... Кучсизлик ва кучнинг дини Фузулий шеърининг ботинидадир» (23-бет). Мазкур қайдларни Ясавийга ҳам тадбиқ қилса бўлади. Ясавий санъатининг бағрида ҳам «кучсизлик ва куч дини» яширилган. Унда «Инжил» ҳам, «Қуръон» ҳам бор. Шоир ижодиётига «Қуръон»дан ўтган ғоя ва образлар сезиларли мавқега эга. Лекин улар қандай формаларда ва қайси мақсадларда ўзлаштирилганини аниқлаш зарур. Ушанда ҳақиқат равшанлашиб, шеърдаги моҳият юзага чиқади.

Ясавий «Туфроғ бўлғил...» деганда, жуда катта мақсадни эътиборда тутган. Келинг, дастлаб Одам Ато ҳақидаги диний афсонанинг мазмунини ёдга келтирайлик. Маълумки, диний ақидалар бўйича худо, энг аввало, тўрт унсурни бунёд этган. Булар **ўт, сув, ер ва шамол**. Сўнг унинг ҳукми ила фаришталар туфроқ билан сув олиб келишибди. Ҳақ уларни қорштириб одам шаклидаги вужудни ихтиро қилибди. Шундан сўнг Одам шамол ёрдамида ҳаракатга солиниб, жасади олов билан иситилганда қалби ҳароратга тўлибди. Ва яратганининг шафқати саховати туфайли вужуд ичиди инсон ўз эркини топибди. Тасаввуф фалсафасига биноан ушбу тўрт унсурнинг ҳар биридан тўрт хусусият, тўрт ҳолат, тўрт майл ва тўрт сифат юзага келтирилганмиш. 1. Туфроқдан — сабр, умид (худонинг марҳаматига), эзгу хулқ ва муруват. 2. Сувдан — қувонч, саховат, назокат, бирлик. 3. Шамолдан — ёлғон, иккиюзламачилик, сабрсизлик, тантиқлик. 4. Оловдан — нафс, кибр, тама, ҳасад. Булардан ташқари, тасаввуфда туфроқ оллоҳнинг мунаввар нури, сув — унинг ёруғ ҳаёти, ҳаво — буюқлиги, олов — унинг ғазаби тимсоли. Туфроқ ва сув — жаннат мулки, шамол ва олов — дўзах ичидидаги нарсалар. Ушбу шарҳу маълумотларни ёдда тутиб, «Туфроғ бўлғил, олам сени босиб ўтсун», сатрига яна назар ташланг. Тасаввурда нимадир ўзгарадими? Албатта, ўзгаради. Чунки «туфроқ», биринчидан, оддий сўзмас, поэтик образ экан. Иккинчидан, шоир диний ишончларга асосланиб инсонни эзгу хулқ соҳиби, муруватли ва илоҳий зот шарафига эришишга чақирган. Ясавийдаги «туфроғ» образи худди шу маъно ва мантиқларда Навоий шеърларида ҳам тадбиқ қилинган:

**Бу қадар манзилату қурби буюк поя била,
Ўзини тутқувчи туфроғ ила ҳамвор қани!**

Туфроғ ила ўзни тенг тутиш нима экан? Буюқлик замини. Хоксорлик пояси. Кибр, манманликдан покланиш. Инсонийлик мартабаси олдида бўлак мартабаларни назарга илмаслик. Навоийнинг бошқа бир ғазалидаги эътирофича, «Бевафолар ўт, вафо аҳли эрур туфроғ...» Мисрадаги **ўт ва туфроғ** сўзларининг иккаласи ҳам поэтик образ. Шунинг учун **ўт** образи ёрдамида бевафоликни туғдирадиган шайтоний ва нафсоний ҳирслар тўғрисида ўйлаш керак. Вафо аҳли нега «туфроғ» эканлиги энди аён, албатта. Кўряспизки, Ясавийнинг «Туфроғ бўлғил» дейишининг бир сабаби Навоийда изоҳланган. Яъни, бундай:

**Эй Навоий, ўзни мақбул истасанг, туфроғ бўл,
Ким эрур мардуд, улким бошида пиндори бор.**

Биз Ясавийдаги «туфроғ» образининг мундарижасини ҳали тўлиқ талқин этганимизча йўқ. Унда диний тушунчалар билан боғлиқ бўлмаган бошқа маъно қатламлари ҳам бор. Масалага кенгроқ қараб савол қўяйлик: туфроқ нима? Туфроқ — Ватан. Туфроқ неча юз йиллардан буён не-не улўф фарзандларини қучоғига босиб келаётган мушфиқ Замин. Шунинг учун биз уни эъзозлаб «она туфроқ» деймиз. У олис аждодларга оналик қилган. У ота-боболаримизнинг онаси бўлган. У бизнинг онамиз. Ва келажак наслларнинг онаси бўлажак. Оташнафас турк шоири Ошиқ Вайсал дейди:

**Ҳавога боқсам мен ҳаво оларман,
Тупроқда боқсам мен дуо оларман.
Тупроқдан айрилсам қайда қоларман,
Менинг содиқ ёрим қаро тупроқдир.**

Ҳа, ҳақнинг «ниҳон хазинаси» тупроқда. Тупроқ «дуо»си — Ватан дуоси. Чингиз Айтматов яратган Тўлғаноӣ момонинг она замин билан ҳасратлашганларини хотирланг. У бир жойда «Умр ўтиб бораётир, она ерим, ордан тағин бир йил ўтди. Бугун менинг сиғинадиган куним», дейди. Ерга сиғинмоқ одамийлик матлаби. Она заминига сиғинган кишининг «Менинг содиқ ёрим қаро тупроқдир» дейиши, ишқ нурларини Ватан туфроғига бағишлаши шубҳасиздир.

Ўзбек адабиётида Ватан ҳақидаги фалсафий фикрлар Аҳмад Ясавий ҳикматларидан бошланади.

**Бошим туфроқ, ўзим туфроқ, жисмим туфроқ,
Ҳақ васлига етарман деб руҳим муштоқ.**

Ясавий байтининг иккинчи сатридаги гапни хоҳланг «Ҳақ» васлига етишишга орзуманд кишининг сўзи, хоҳланг Ватан дийдори соғинчидаги комил қалбнинг руҳ муштоқлиги деб қабул этинг. Моҳият бундан ўзгармайди. Чунки Ошиқ Вайсал башорат қилгандай, Ватанига ёр одамгина илоҳий тилақларига етади:

**Тилагинг бор эса иста оллоҳдан,
Олмоқ учун узоқ кетма тупроқдан,
Жўмардлик тупроққа берилмиш ҳақдан,
Менинг содиқ ёрим қаро тупроқдир.**
Истеъдодли шоир Мухаммад Солиҳ ёзади:

**Сўзлагим келади — сўзларим тупроқ,
Тупроқ сўзланмайди. У — тушунилар.**

Ясавийга ҳамоҳанг фикрлар. Тўғримасми? Ахир, чиндан ҳам тупроқ тушунилади. Яъни, ватанпарварлик ҳавойи сўзларда оғиз кўпиртиришмас. Ватанин англаш тупроқ тилини билишдир. Бунда сўз ҳам, севи ҳам гўё тупроқдир.

«Тупроқ бўлғил, олам сени босиб ўтсун». Ясавий буни кимларга қарата айтган. Доно, янада тўғрироғи, ориф зотларга. Оломонга-чи? Ҳар нечук шоир онги паст, руҳи қоронғи кимсаларга унча инонмаган бўлса керак. Ниҳоят «олам сени босиб ўтсун» тушунчасига етиб келдик. Шеър жўн гапнинг жўнгина баёни эмас. Шеър теран фикру тўғруларнинг образли ифодаси. Аҳмад Ясавий шу имкониятдан фойдаланиб, Инсонни комилликка чорлаган. Чунончи: Одам Ватан билан бирликка эришса, у нафақат ўз элининг, балки оламнинг эҳтиромига сазовордир. Бундай кишини эл тушунади, дунё танийди. Бундай қудратли зотларни олам ҳам энгиб-босиб ўтормайди. Мана, Ясавий сатридаги поэтик образнинг асосий мундарижаси ва ундан келиб чиқадиган оламшумул маъно.

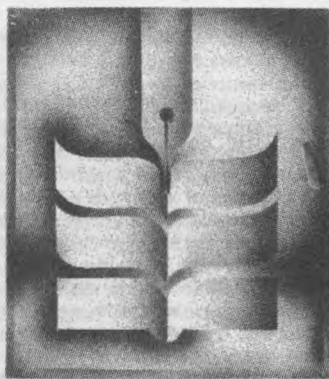
Ясавий ҳикматларидаги кўпгина поэтик образларнинг маъно таркиблари теран ва мураккаб. Шунинг учун уларни талқин этиш ҳам жўн ишмас. Ясавийдан бугуннинг гапини ахтармаслик керак. Балки ундаги шеърӣ образларнинг мундарижаси қандай бўлса, ўша миқёсларда таҳлил қилиниши лозим. Таҳлилда эса «қулоғидан тортиб» фикр чиқариш эмас, эркин мушоҳада усули зарурдир.

Академик Д. С. Лихачёв сўзлари билан айтиладиган бўлса, «Ўтмиш ва ҳозирги замон маданияти ўртасида тесқари алоқа мавжуддир. Вақт ҳамиша янги нуқтаи назарларни яратади ва эскига янгича қарашни, аввал пайқалмаганини кашф этишни талаб қилади». Мана шу талабдан орқада қолмаслик ҳаммининг вазифасидир.

Хуршид Дўстмуҳаммад

Ҳаётнинг вазмин жилвалари

Минг афсуски, аксари китобхонларимиз жўн асарлар мафтунли бўлиб қолганлар. Чинакам бадий асарлар шунчаки эрмак учун, вақт ўтказиш учун ўқилмаслигини билмайдилар. На маънавий, на руҳий озуқа берадиган бачкана китоблардан «баҳра» топадилар. Шу маънода, яъни оммани катта адабиётга тааллуқли асарларга ошно этиш йўлида «Ешлик» ўз журналхонларига Темир Пўлатовнинг «Торозий тошбақаси» романини тақдим этгани ибратли ҳодиса бўлди. Бундан оддий журналхон сифатида сеvindим ва китобхонларга машҳур адибимизнинг «мураккаб проза»си ҳақида кенгроқ тасаввур уйғотиш ниятида ушбу мақолани ёздим.

МУАЛЛИФ

«Севмоқ, яшамоқ ва ўлмоқ...»

«Ижод ҳамма вақт жумбоқлигича қолаверади ва унинг туб илдизлари инсон «мен»и қоронғуликларида кўздан йўқолади, ғойиб бўлган калаванинг учини топишга эса ақл-идрок қодир эмас».

Перулик машҳур адиб Марио Варгас Льюсаннинг бу гапи кишини бирдан ҳушёр торттириб қўяди. Бироқ у кимнингдир ижодини ўрганишга жазм этганларнинг қўлини ушламайди, балки ўзича бутун бир оламни ташкил этмиш санъаткор «мен»и қоронғуликларида сабот билан изланиш жоизлигини эсга солади. Қолаверса, катта ижод сирлари ҳар қанча тадқиқ этилмасин, у ҳақда ҳеч қачон тугал хулоса чиқариб бўлмайди, бинобарин калаванинг учини топиш эмас, топишга уриниш — и з л а н и ш ж а р а ё н и кишига чексиз шавқ-завқ бағишлайди, зеро, тугал аниқланган ҳақиқатда жозиба қолмайди.

Одатда аксари китобхон «Фалон асар нима ҳақда?» деб сўрайди ва бундай саволга «Чўлни ўзлаштирувчилар ҳақида», «Севги ҳақида», «Сув омбори бунёдкорлари тўғрисида» ва ҳоказо тоифадаги жавоблар қайтарилади. Бундай жавобнинг ўзиёқ ўша асарнинг бадий асар эмаслигидан далolat. Негаки, чўлни ўзлаштирувчилар, қурувчилар... севги-муҳаббат ҳақида китоб бўлиши мумкин, лекин бадий асар ҳамма замон ва ҳамма адабиётда Инсон хусусида ҳикоя қилади. Бадий сўз санъатига боқий ҳаёт ато этган, замонлардан-замонларга эъозлаб келинаётган энг улур бадий асарлар ҳам Инсон, унинг ҳаётда тутган ўрни, Инсон ва Олам муаммоларидан баҳс юритади. Ўзбек адиби Темир Пўлатов ҳикоя, қисса ва романларини яхлит бир ижодий жараён сифатида кўз олдимизга келтирсак, унинг бош мавзусини, унинг марказий қон томирини айни шу бизни қизиқтираётган — умуминсоний ва мангу муаммолар ташкил этганини кўраимиз.

Инсон нима?.. у дунёга нега келади?.. ҳаётнинг моҳияти нимада?.. муҳаббатни, эзулик ва қабиҳликни қандай англаймиз?.. одамлараро муносабатлар нечук бу қадар мураккаб?.. ва ниҳоят ўлим нима?.. инсон ўлимни қандай қарши олоғи керак?.. Темир Пўлатовнинг лирик қаҳрамони мудом ана шундай ва шу сингари саволларга жавоб излайди...

Мексикалик ёзувчи Хуан Рульфо бадий асарнинг учта бош мавзуси бор, булар: «севмоқ, яшамоқ ва ўлмоқ — бошқа мавзу йўқ» деган эди. Бу таъриф маълум маънода Темир Пўлатов ижодининг туб йўналишларини белгилаб бергандек туюлади...

Маъдидан Душан Темурийгача

Қадим аجدодларимиз кўп вақтларгача нарсаларнинг атамасини билиш билан кифояланиб келганлар. Афлотун эса ўша нарсалар инсон ҳаёлида тимсол, рамз сифатида ҳам мавжудлигини кашф этди ва шу билан дунёни бир йўла икки ҳисса бойитиб юборди. Бу таълимотнинг буюклигини қарангки, у нафақат дунё ва дунё ҳақида билимларни, ҳатто одамнинг ўзини ҳам иккига ажратиб ташлади. Шундан сўнг одам ўз ичида, шуурида бўлак бир дунё — мустақил бир олам борлигини сезиб қолди.

Кейинчалик маълум бир тоифа ёзувчилар ўз маҳоратларини инсоннинг ана шу ички — руҳий дунёсини тадқиқ этишга бағишладилар ҳамда инсон табиатини ўрганишда бадий сўз фалсафасини яратиб файласуфлик даражасига кўтарилдилар. Ана шундай уринишларнинг маҳсули ўлароқ бадий адабиётда, адабиётшунослик фанида психологизм, психологик таҳлил атамалари пайдо бўлди. Бундай таҳлилга мойиллик ёзувчининг ўз табиатида, инсоний майлларида мавжуд бўлса-да, у унинг асарларига бирдан кўчақолмайди, албатта. Негаки, руҳий олам тадқиқотчиси даражасига етишиш ҳар қандай ижодкордан муайян шаклланиш босқичларини босиб ўтишни тақозо этади.

Адиб билан суҳбатдан:

— 7—8-синфларда ўқиётганимда эртақлар машқ қилардим. Кейин — мақолалар. «Пионерская правда»да, сўнграқ

Бухоро область газетасида мақолаларим босилган. «Узинги чегга олма» деб номланган 1964 йили «Звезда Востока» журналыда чиққан кимсамни 20 ёшимда ёзганман. Уни китобларимга киритмадим...

«Мени ўрмонга чорла» қиссаси Темир Пўлатов ўз ижодий концепцияларини бирмунча конкретлаштириб олганини кўрсатди. Қисса қахрамони Маъди етти ёш, у — уруш даврининг боласи. Ёзувчи қахрамон ички дунёсининг шаклланиш омиллариини муҳит ва шароит билан чамбарчас алоқадорликда кўради. Маъдининг тасавурида ҳаёт, одамлар, кўни-кўшни — ҳамма гўзал, зеро, унинг мурғак қалбига ҳали турмуш, ҳаёт қурумлари инган эмас. Ана шундай беғубор гўдак қалби уруш даври фожиаларига дуч келади. Уруш, уруш билан боғлиқ оилавий алғов-далғовликлар сабабини Маъди ўзича англаб етишга уринади. Унинг назарида, дўсти Маратнинг почтачи отаси қора хат келтиргани учун ҳам Маъдининг амакиси фронтда ҳалок бўлди; Маъди катталарни севади, лекин улар нима сабабдан урушни ўйлаб чиқарганликларини тушунолмади азоб чекади. Дадаси фронтга кетади, шу пайтгача уй бекаси бўлиб ўтирган онаси госпиталда ҳамширалик қила бошлайди, сўнг уйда ярадор жангчини даволайди, аста-секин онаси билан ярадор жангчи ўртасида Маъди учун қандайдир тушунарсиз муносабатлар пайдо бўлади.

Маъди юз бераётган ҳодисаларни кўриб-кузатиб турибди, лекин улар пировардида қандай оқибатларга олиб келади? Онаси илгари отасини қанчалик ардоқласа, ярадор жангчи ҳам шунчалик парвона бўлмайди. Буни Маъдининг гўдак қалби сезяпти, сезиш билан бирга кўнглининг аллақаерларида хавотирлана бошлаяпти ҳам. Дадаси келса нима бўлади?.. Бундай саволларга Маъди жавоб тополмайди. «Бўлди, бас, — дейди у ниҳоят. — Мен ортиқ чидаёлмайман. Мен ахир эндигина етти ёшу тўрт ойлик бўлдим...»¹

Маъди ҳеч нарсага бефарқ эмас. У уйдаги поёндоз, ўрин-кўрпа, сандиқни худди жонли нарсасдек бирма-бир ва диққат билан идрок этади; ота-онасининг хатти-ҳаракатларини, бобосининг қайсар-шаккокликларини назардан четда қолдирмайди, бувисининг бир оғиз васияти ҳам характерининг шаклланишида из қолдиради; Маъди ток сўрсига чиқиб олиб кўчани — кўни-кўшнилариини кузатади. Темир Пўлатов етти ёшли қахрамонининг оддий болалик қизиқишларига ҳам жиддий юк «ортади».

Бувисининг васияти Маъдига бир умрга татигулик жумбоқ қолдиради. «Мени тупроқ остида тинч ётсин десаларинг, ўлганимдан сўнг мени камроқ эсланглар», дейди бувиси...

Бола аввало оилада шаклланади, тўлақонли тарбия олади, оиланинг ҳар бир аъзосидан тортиб рўзғордаги ҳар бир буюм боланинг шахсга айланишида ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Бу — Темир Пўлатов концепциясининг бош ва мустаҳкам йўналишларидан бирини ташкил этади.

«Мен ўзимга ёқмаган нарсалар ҳақида сира оғиз очмайман», дейди Маъди. Ёзувчи Пўлатов табиятан Маъдига ўхшайди, у кейинги асарларида фақат ўзига ёқадиган, ўзига тинчлик бермаган инсон дардлари ҳақида, чинакам ва катта дардлар ҳақида ёзади. Шу боис ҳам у ҳали Маъди образини яратиш билан қониқмайди, бинобарин, Маъди образига «сирмаган» қарашларини Душан Темурий образига юклайди, зотан, Маъди Душанда давом этади.

Модомики, Душан ҳақидаги сўзни Маъдидан бошлаган эканмиз, модомики, Маъди образи ёзувчи учун маълум маънода Душанга тайёргарлик вазифасини ўтаган экан, у ҳолда Комилани ҳам унутмаслигимиз керак. «Ғорга яширинган қиз» ҳикоясининг қахрамониини. Негаки, аввал Маъдини, кейинчалик Душанни қийнаган руҳий азоблар Комиланинг ҳам бошига тушади, оиланинг парокандалиги болага нечоғли фожиали таъсир кўрсатиши жиҳатидан мазкур уч образ бир-бирига жуда яқин туралади.

Комиланинг отаси Оқмоннинг оиладан кўнгли совийди, ҳатто маъшуқасини уйига бошлаб келиб хотини билан қизини уйдан қувиб чиқара бошлайди. Бунга чидаёлмаган она аламини қизидан олади. Хўш, ёш қизалоқ нима қилиши керак? У ҳали катталарнинг ҳаётига аралашин эмас, ҳатто

ота-она орасидаги муросяю мадора нима эканини тушунишга ҳам ожиз. У ҳатто уйини ёқиб юборишга ҳам, ота-онасининг шармандали гап-сўзларини эшитмаслик учун ҳатто гунг-соқов бўлиб қолишга ҳам рози. Пировардида қиз қочади, шаҳар чеккасидаги кимсасиз ғорга кириб ўша ерда яшай бошлайди. Орадан ҳафта ўтиб қизни топишади, оёқ-қўлини боғлаб уйига олиб кетишади, афсуски Комила ғорда қаттиқ кўрққан ва тилдан қолган эди. Ота-она Комилани йироқ шаҳардаги махсус болалар уйига жўнатишади...

Шунга ўхшаш қисмат Душаннинг бошига ҳам не кунларни солмайди!.. Лекин «Бухоро хонадонининг кечмишлари» романининг дастлабки қисми — «Болалик кўшиғи» да Темир Пўлатов бола ва оила мавзусини янада кенг кўламда ва янада теранроқ тасвирлайди.

Билиш, кашф этиш Душан учун халос бўлиш демакдир. Шу боис у бирор буюмни батафсил билиб улгурмай наригисига ўтмайди. Унинг тасавурида бешик ҳам, ҳовлидаги қаравот ҳам жонли. Уни бешиқдан бўшатиб олишади, шунда у ўзини чандиб боғлаб қўйишгани учун бувиси ва онасидан норози бўлганларини, ҳовлида ўйнаб-кулиб юрган акасига ҳасад қилганларини бешик катталарга қақиб кўяди деб хавотирга тушади... Ҳовлида ўсиб турган самбитгул ҳам Душанга бир дунёча таъсир ўтказади... Самбитгул на сув ичади, на овқатланади, лекин у ўсверади. Душаннинг тасавурида у бурч амрига биноан, хотиралардан озуқа олиб ўсишда давом этади. Ҳар баҳорда дадаси самбитгулнинг ўз хотираларини унутган, яъни қуриган остки шох-бутоқларини килриб ташлайди ва негадир уларни Душанга келтириб кўрсатади.

Агар Маъди бувисининг биргина васиятини ўйлаб юрса, Душаннинг бувиси унга бир талай жумбоқ мерос қолдиради. Кўшни Ғойиб қассоб вафот этганини эшитиб бувиси бошини куйи солганича пичирлашга тушади. Рўпарасида оила аъзоларидан кўра муқаддасроқ яна кимдир ўтиргандек пичирлайди. Душан таажубда...

Буви «ҳар кимнинг иккита — бири ошкор, бири махфий иси бўлади», дейди...

Буви мангу уйкуга кўз юмаётиб, «кечир, мени» дейди... Гўдаклигида кулоққа чалинган ҳар бир сўз, кўзга ташланган ҳар бир манзара инсоннинг қон-қонига сингиб кетишининг, улар келгусида вужудга келажак шахс характериини белгилаб беришининг биз Душан Темурийнинг келгуси ҳаёт манзараларида жуда кўп гувоҳи бўламиз.

Душан бобоси, бувиси, ота-онаси билан бирга яшайди, улар билан бирга нафас олади, бир қозондан овқатланади.

Автор қарашларидан келиб чиқсак, Душан жуда тўғри ва тўқис тарбия топаётган — ўз туғишганлари билан доимий мулоқотда яшаётган эди. Бироқ Темурийлар оиласида қутилмаганда жиддий ўзгаришлар содир бўлади. Буви вафот этади, ота оилани тарк этади, она Душанни интернатга топширади... Ана шундигина биз нега Душаннинг отаси самбитгулнинг қуриган шохларини ўғлига кўрсатганини тушунгандек бўламиз. Ахир ота ўғли гўдаклигидаёқ авлод хотирасини унутгудек бўлсанг мана шу шохлардек қуриб қоласан демаганмиди? Наҳотки, дадаси ўшанда Душаннинг тақдирини башорат қилган бўлса? Мазмунга, меҳр-оқибатга, болалик кўшиқларига тўла оила қаерда қолди?

Шу тариқа Душан Маъдидан, Комиладан кўра оғирроқ ёки ўзгачароқ ҳаёт гирдобларига дучор бўлади.

Такрор айтамыз, Темир Пўлатов болани, мукаммал тарбияни оиладан, ота-она, қолаверса буви ва боболардан айри ҳолда тасаввур қилолмайди. Шунинг учун ҳам у болалар орқали катталар, катталар орқали болалар дунёсини кашф этишни тўғри деб ҳисоблайди.

Адиб билан суҳбатдан:

— Сомолётда Орол денгизи устидан биринчи марта учиб ўтишим эди. Ёнимда кекса қорақалпоқ балиқчиси ўтирган эди. Сўрамасам-да, у Орол денгизи бошига тушайтган куй-фалгардан ҳасрат қила кетди. Гап орасида «Орол қайити...» дегандек бўлди. Кекса балиқчининг алам-армон тўла суҳбатига қулоқ солиб туриб, унга қапишиб ўтирган неерасининг ўйчан, ҳатто маҳзун нигоҳидан кўз узолмай қолдим. Назаримда, бобосининг ҳасрати ўша мурғак кўзларда тўлароқ аксланаётгандек бўлди... Орадан икки ой ўтар-ўтмас «Ғойибнинг иккинчи сафари»ни ёзишга киришдим...

«Қайтиш» — қалб доираси

Темир Пўлатов «Мени ўрмонга чорла» қиссасидан сўнг «Бўлак манзилгоҳлар» қиссасини ёзди. Қисса қаҳрамони Беков бутун умрини босмачиларга қарши курашга, янги тилдаги шаҳар бунёд этишга бағишлаган, жанговар топчирикни — муқаддас, уни адо этишни — олий ҳаётий масъулият деб билган шахс. «Одамларнинг бахтли яшаш учун шариоит яратайлик, кейин оила қурамыз, уй-жой қилайиз» — мана, унинг маслағи!

Беков — фидойилик рамзи! Фидойилик бобида у Павел Корчагиннинг замондоши, сафдоши. Лекин у, фарқли ўлароқ, ҳали тирик; орадан ўттиз йил ўтгач Бековнинг шуурини, қалбиди шаклланган «мен» унинг оромини бузади. Бековда бир-биридан йироқ (ўттиз йил тафовути билан) икки давр «мен» и тўқнаш келади.

20—30-йиллар совет адабиётида қаҳрамоннинг ижобийлиги у ўзини жамиятга нечоғли фидо қилгани, яъни «шахс — жамиятга» принциpidан келиб чиқиб белгиланган эди. 60-, хусусан 70-йиллар кишии ўзининг инсонийлик кадр-қимматини чуқурроқ англай бошлади, энди у айни пайтда жамиятдан ўз эҳтиёжини қондиришни талаб қилди, яъни «шахс — жамиятга, жамият — шахсга» принципи ўзгара бунёд келди. Беков кексаиди, кучдан қолди, соғ кунидан носоғ куни кўпайди, оила қуришга ҳам кечикди. Энди дўшмини ерга олиб қўйиб ўйлаш фурсати етди: хўш, фидо-корлик оқибати нима бўлди? Ҳаммаси Беков ўйлаганчалик, орзу қилганчалик рўёбга чиқмади? Энди фидойилик эвазига у нимага эришади?..

Беков кўп нарса талаб қилмайди. Унинг бирдан-бир нияти умрининг ниҳоясини ўзи таниган-билган одамлари орасида ўтказиш, ўзига муқаддас бўлиб қолган жойларда яшаш. Бундай маскан — Ғаждувон. Беков ўзи асос солган Ғаждувонга қайтади.

Қисса лейтмотивини қайтиш фалсафаси ташкил этади. Беков ўттиз йил муқаддам бунёд этган шаҳарчага қалби бўла орзу-умидлар билан қайтади. Бу қайтиш ўтмишга, киши умрининг баҳорига, маслакларни, имон-эътиқодларни такрор тарози палласига солишга қайтишга айланади. Жисман қайтиш иккинчи қатламга ўтиб ақл-идрок-ла тафтиш ниятидаги рамзий қайтиш асарнинг бош ғоясига айланади.

Бековнинг орзулари пучга чиқади — 30-йиллардаги «мен» 60-йиллардаги «мен» ишончини оқлаёлмайди. Беков ўзи асос солган шаҳар кейинчалик ҳаёт синовларига дош беролмаганини эшитади. «Ғаждувон назардан қолган, овлоқ бир жой, холос», дейди обком секретари.

Бундан чиқди, Беков ҳаётини ниҳояти овлоқ бир маскан бунёд этиш учун сарфлабди-да?! У энг табарруқ кўнгил ришталарини боғлаган жой гўзал ҳаёт гуркираган маскан эмас, назардан чеккадаги бир манзил экан-да?!

Қаҳрамоннинг руҳий фожиясига эътибор бераясизми? Беков, Маъди ва Комиланинг фожиаларини ҳис қилясизми?

«Бўлак манзилгоҳлар» яратилганидан ўн беш йил ўтгач (1982 йили) Лев Аннинский «На ёзилиш услуби, на маънавий сабоқ борасида адабиётимизда бунақанги ҳодиса юз бермаган», деб қиссага юксак баҳо берган эди.

...Қайтиш бобида Ғойиб Бековга яқин. Ғойиб билан Беков Темир Пўлатов ижод дарахтининг бир танасидан униб чиққан образлар дейиш мумкин. Униб чиққан, Ғойиб образи озукани дарахт ўқ илдизининг энг чуқур томирларидан олган...

Туғилмоқ, яшамоқ, ўлмоқ... Ғойиб оддий инсон — табиатнинг бир зарраси сифатида зиммасидаги ана шу «шарт»ларнинг иккитасини ўтаб бўлган, энди у учинчи ва сўнгги шарт бўсағасида турибди. Йўқ, у тасодифий ўлим ёшидан қўнган, у ўз ажали билан табиатнинг энг буюқ қонунига қара вақт-соати етиб... охишта ғойиб бўлмоғи даркор. Энди унинг таъбири билан айтганда, «Яшамоқ — ўлмоқ дедикдир», бинобарин, Ғойиб шу «яшамоқ»лик қисматининг сўнгги манзилига яқинлашди, уни аждоқлар чорласа бас. Дарвоқе, қария чорловни эшитди: тушида қалхатни — мангу сафар тимсолини кўрди, энди у сафарга ҳозирланади.

Ғойибнинг қайтиши Бековнинг қайтишидан рамзийроқ;

Ғойиб ўзи асос солган шаҳарга эмас, балки ўзи келган чексизликка қайтмоқда. У табиатнинг энг шафқатсиз ва одил ҳақиқати олдида ўзини йўқотмайди, донолик қилади. У «шунчаки олис ва жуда секин ўтувчи ўзга дунёга равона бўлаётганини ҳис қилади. Қўмга айланади-да, бўлак ҳаёт йўлида адашиб-улоқиб кетади...»

Ғойиб қандай бўлмасин Кўкоролга қайтиши шарт, манзил яқин, демак, ҳаёт билан ўлим ораси бир қадам, бироқ «манзилга етиб олиш осон эмас», яъни жон таслим қилиш энгил кўчмади. Ғойибнинг дўсти Ермолай, унинг ўғли Проща ҳарчанд қаршилик кўрсатмасин, дарёга чиқиш қатъиян қатағон этилган бўлмасин (одамлар ўлимга йўл қўймайди қанча уринмасин) Ғойибнинг қайтиши муқаррар: у қайикка ўтириб охишта сузиб кетади.

«Ғойибнинг иккинчи сафари»да рамзий-мажозий тасвирлар тўлқини, ҳар бир манзара ва деталь китобхон дунёқарашини, ақл ва эҳтироси ҳаракатчанлигини синовдан ўтказиши.

Ғойиб қайикда Кўкорол томон равона бўлди. Қайик нима? Нега Ғойиб эшакка эша қайик тўғри йўлдан четлашиб кетмоқда? Бейхтиёр Раскольниковнинг жавон ёки сандиққа ўхшаш хоналари эсга тушади, Ғойибнинг қайиғи эса гўё одамлар қўлма-қўл, елкама-елка кўтариб кетаётган тобутдек чайқалади, лопиллайди... Қайикка тушдингми — бас, уни бошқариб бориш ташвишини тортмасин ҳам бўлаверадилар...

«Ғойибнинг иккинчи сафари»ни ёзганда Темир Пўлатов 30 ёшда эди. Шу ёшда ҳаётни ва қадр чуқур, зукколик билан тадқиқ этиши, уни мазкур қиссадагидек ахлит бадийий шаклда ифода қилиб бериши ҳайратланарли!

Адиб билан суҳбатдан:

— *Урушдан кейинги йиллар... Бухородаги «Уқитувчилар уйи»даги кутубхонада икки юзгача китоб бўларди. Бирорта янги китоб келиб қолишини кутубчи у ерга ҳар кун иборарди. Иван Гончаровнинг «Паллада келмасини ўқийверганимдан китоб титилиб кетган... 50-йилларнинг иккинчи ярмида ҳаёт кескин ўзгарди, 1957—1958 йилларда ҳам ҳозиргидек жамиятни қайта қуриш жараёни келди. Биз учун муҳими — магазинларда янги-янги китоблар кўпайди! Кўк бозордаги китоб дўкони пештахтасида Хемингуэй, Оскар Уайльд, сўнграқ Бунин ва Достоевский китобларини кўранимизда байрам бўлиб кетарди. Эсимда, «Эмприсионизм тарихи», «Пост эмприсионизм тарихи» номли китобларни бемалол сотиб олардик. Афсуски, уларни кўпчилик ўқимас эди.*

«Қайтиш»нинг хилма-хиллиги хусусида сўз юритаётган эдик... Темир Пўлатов 60-йилларнинг охири, 70-йилларнинг бошларида яратган ҳикояларида ҳам қаҳрамонни ўз ўтмишига «қайтариш» усулидан самарали фойдаланган. «Амирлик шарафи учун» ҳикоясининг бош қаҳрамони Муллабек ном қозонган паҳлавон. Халқ уни бениҳоя ҳурмат қилади. Нимадир бўладию у сайёр полвон билан кураш тушишга ва катта пул эвазига олишувни бой беришга розилик билдиради. Оқибатда бир марталиқ кингирлик, мунофиқлик умр бўйи мисқоллаб йиғилган обрў-этиборни чипақча чиқаради. Муллабек кейинги олишувда ҳатто чангалида қуёндек типирчилаётган рақибидан ҳам енгилади...

«Горга яширинган қиз» ҳикоясида воқеа Комиланинг олис шаҳардан келиши ва онасини дафн этиш маросимида иштирок этиши билан бошланади. Ушбу ҳикоядаги «қайтиш» қайтувчи образ ҳақидаги тасаввуримизни айтлари бойитмас-да, ўз фарзандига олижаноблигини раво кўрмасликнинг пировард оқибатини — қайтар дунёни ёдга солади. Яъни, ҳикоя ғоясини изоҳлаш керак бўлса, фарзанддаги бемехрлик ота-онанинг унга кўрсатган бемехрлиги оқибатидир...

Адиб кейинчалик ҳам босиб ўтилган умрга «қайтиб бориш», уни такрор таҳлил, тафтиш қилишини янада ўзгачароқ хилларидан фойдаланишда давом этди.

Беков билан Ғойибни ёзувчи ижод дарахтининг бир танасидан униб чиққан дедик, таъбир жоиз бўлса, «Таъсирчан Алишо» билан «Кунда-шунда» қиссаларининг қаҳрамонлари Алишо ва Охун ўша тананинг қарама-қарши томонидаги қўшни танадан кўқаргандир. Ўз ўтмишига қайтиш

борасида... Алишо билан Охун Беков билан Ғойибдан фарқи ўлароқ ортида қолган умрга хаёлан сафар қилишари.

Охун ёши бир жойга бориб қолган, лекин ҳаётдан ўз ўрнини тополмаган одам. У кунда бозорда. Қиссада бозор — ҳаётни, Охун эса — бозорда харидорини толмаган дардисар буюмни эслатади. Нега шундай бўлди? Оқибат нима бўлади? Охун шу саволларга жавоб излайди. Жавоб топади ҳам, яъни ҳаётнинг сон-саноксиз кўчаларида ўз йўлини топа олмаган Охун сингари одамлар ном-нишонсиз, исзис йўқолиб кетадилар...

Ортида қолган йилларга хаёлан сафар қилиш Алишодек эҳтироси уйғоқ киши учун «айни муддао» эди. Эҳтиросли кишилар ором билмайдилар. Ҳис-ҳаяжоннинг ҳаракатчанлиги туфайли хаёл не ёқларга ойлиб қочмайди одамни! Алишо ҳам шундай савдога мубтало. У севиқли фарзандларининг онаси — қайлиги билан илк танишган онларини қайтадан лаҳзама-лаҳза мушоҳада қилади. Уларининг тақдирларини туташтирган сабабнинг мантиқий ва тасодифий асосларини излашга уринади. Шу тариқа Алишо хаёлининг энг тубида ҳаракатсиз ётган хотиралар жонланади. Натижада оилада турли даврларда юз берган воқеа-ҳодисаларнинг хаёл қатларидаги инъикоси бир текисликдаги сюжет линиясига айланади ва у туб онг оқими (поток сознание) кўринишида қитбоқчага тақдим этилади. Сирасини айтганда, тасвирнинг бу хил услубини ҳам қилиш учун китобхон анча машаққат чекишига тўғри келади. Шу сабаб бўлса керак, Темир Пўлатов кейинги асарларида қахрамонни бутунисича туб онг оқими воситаси-ла кўрсатишдан воз кечади.

Адиб билан суҳбатдан:

— *Бир хил услубни такрорлайвериш китобхон меъдасига қанчалик тегса, ёзувчига ҳам шунчалик илҳом бағишламай қўяди. «Таъсирчан Алишо», «Кунда-шунда»дан сўнг ўзгачароқ усуллар излашга уринганининг боиси шу...*

Дарҳақиқат, «қайтиш» Темир Пўлатов асарларида фақат бадиий тасвир воситаси бўлибгина қолмай, у муайян бадиий фалсафий мезонга айлана боради. Зеро, қайтиш асносида қахрамон ўзлигини англайди, қайтиш туфайли муносабатлар аёнлашади, қахрамон бугун ва эртага мавжуд бўлмоқликнинг муҳим шартини ўтмишга қайтишда — ўтмишнинг англашда деб ҳисоблайди.

Душан интернетда мудом оила ҳолатига қайтишни кўмасаб яшайди. Ниҳоят, интернетдан қочади — ота-она хонадонига қайтади... Мутафаккир аллома Торозий («Торозий тошбақаси» романининг бош қахрамони) рисола ёзаётиб ўз илмий қарашларини гоҳ инкор қилади, гоҳ эътироф этади — такрор-такрор қайтади; у тошбақага айланган Бесозни яна одамлик қиёфасига қайтаради; Бесознинг асл номи аъмоли фош бўлади ва у яна тошбақа қиёфасига кира боради... Бесоз насли насабидаги еттинчи аждодига бўлган тошбақалик қиёфасига қайтаётганини Торозий аниқлайди... Торозийнинг илмий-амалий уринишлари зое кетади, пировардида у... Бухорога қ а й т а д и...

Темир Пўлатов ижодини кўп ўрганган адабиётшунос олим Иброҳим Ғафуров тўғри аниқлаганидек, бундай қайтиш асар қахрамонлари «қалбининг абадий доираси»га, ёзувчининг доимий бадиий-фалсафий концепциясига айланади...

Ҳар лаҳза — мулк

Қатор қисса ва ҳикоялари билан Бутуниттифоқ китобхоналари назарига тушган ёзувчи босиб ўтилган йўлни бир қур назардан ўтказиши — ғалвирини сувдан кўтариб кўриши табиий эди. Темир Пўлатов бу заруратни айни пайтида англади ҳамда жуда аниқ саволларга жавоб излашга киришди: қар ким ҳаётда ўз ўрнига эга бўлиши учун нима қилмоғи керак?.. ўз тақдири ва эркининг чинакам эгаси бўлишининг омиллари қаерда?.. инсонийликнинг бош мазмуни — ҳаётнинг лаззати нимада?..

Бу саволларга жавоб излаш йўлида Темир Пўлатов ҳаётни жуда уқоридан туриб кузатишни ҳеч ким кутмаган эди. Ахир, адиб шу пайтгача ердаги ҳодисалар, ҳатто кишиларнинг руҳий-ботиний олами тадқиқотчиси сифатида танилган эди. У космик аср ёзувчиси эканини, ер остидаги,

бахри муҳит қаъридаги ҳодисаларни космик ракеталарда туриб аниқроқ, батафсилроқ кузатиш мумкинлигини даврларда дарак топгандек... бир юмалаб калхатга айланди қолди.

«Калхат ҳар сафар ой тўлган туннинг эртасига паррандалар дунёсининг қонунига кўра ўзига қарашли бўлган жойлар устидан учиб ўтади».

«Мулк» қиссаси шундай бошланади... Бу учиб ўтиш оддий училардан фарқ қилади. Калхат бундай олис йўлга отлашни учун тун ўз ўрнини кунга бўшатиб бера бошлаган лаҳзани ошқмай, вазмин кутади.

«Тонг отиш чоғидаги ҳавонинг салқинлашиши қандайдир жондорнинг нафас олишига ўхшайди — қум ва тошларга шабнам қўнади, қўнадию шу заҳоти буғга айланиб ҳавога аралшиб кетади». Лекин калхат тонг отишини — қуёш оламга нур сочишини ҳамон кутади. Шу кутиш онларида у ҳаводаги, ёруғлик тўлкинларидаги, саҳродаги жониворлардан тортиб то ўт-ўланлардаги ўзгаришларгача нигоҳидан ўтказиши. Сўнг гиёҳлар, ҳароратсиз қуёш, қумсичқоннинг чийиллаши ва аллақандай қушнинг ғув-ғувлаши, чигирткининг чириллаши, шувоннинг аччиқ иси ва гуллай бошлаган янтоқ, қум барханларига расмлар чизиб елаётган шабада... калхат шуларни ҳам назардан қочирмайди...

Қиссанинг охиригача тасвир шу тахлит давом этаверади. Калхат бехос бегона тарафларга — бегона мулк томон чалғиб кетганида бургут унга ҳужум қилади — шу, бўлак воқеа-ҳодиса юз бермайди. Тасвир батафсиллигидан, воқеасиз сюжет йўналишининг ўта сустрелигидан толиққан китобхон зийракликни йўқотиши ва йўқотган заҳоти асарни ўқишдан зерикishi мумкин. Зерикish сатрлар замиридаги мазмуни илғашга ҳалал беради.

Ўш, «Мулк» нима ҳақда ҳикоя қилади? Бу қисса билан Темир Пўлатов қандай янги «гап» айтмоқчи? «Мулк» йирткич парранда ҳақидаги асарми ёки табиат ва инсон мавзудами? Ехуд, калхат мажозий образми?..

Бу саволларга дабдурустдан жавоб тополмайсиз. Қиссани қайтадан, энди синчковлик билан ўқийсиз ва асарнинг бош ланишидаёқ бирдан чехрангиз ёришиб кетади. «Шу макон ўзига қарашли эканини ҳис қилган калхат ўзини тўлақонли қуш ҳисоблар, башарти у шу саҳро узра парвоз қилиш имкониятидан маҳрум этилгудек бўлса ғамдан тумшугини кумга суқиб кимир этмай қолган ва жон берган бўларди...»

Гапни такрор ўқийсиз ва унда бутун қиссанинг маъзи яширинганини, қолаверса қисса нега «Мулк» деб аталганини пайқайсиз.

...калхат ўз мулки мавжудлигини ҳис қилгани учун ҳам ўзини тўлақонли қуш ҳисоблайди...

...ўз мулки узра парвоз этиш имкони йўқолса — калхат ўлади...

Мулк... Буним ким қандай тушунади? Моддий мулкка ружу қўйганларни мешчанга чиқарамиз-у, лекин нималаргадир эга эканлигимиздан ўзимизни бахтиёр сезамиз. Моддий мулкмиз кўпайгани сари ер... дилроқ оёқ қўямиз, тилимиз бийронлашади. Еки бундай эмасми?.. Йўқ, мен китобхонни атай баҳса чорлаётганим йўқ, сиз бу мавзуда ўзингиз билан, кўнглингиз тубидаги (эҳтимол юзасидаги) э г а л и к к а мойиллик ҳисси билан мунозара қилиб кўраверинг. Биз эса, қиссада асл мулк деганда ёзувчи яна нималарни назарда тутгани ҳусусида сўзни давом эттирайлик...

Ҳар қандай шахсий буюм тўла-тўқис идрок этилмаганига қадар у инсон мулкига айланмайди! Тўла-тўқис идрок этилмаган тақдир — тақдир эмас! Тўла-тўқис идрок этилмаган эрк, муҳаббат, эзулик, гурур — сохта! Тўла-тўқис идрок этилмаган умр... умр эмас! Дунёдаги жамики нарса идрок этилган тақдирдагина лаззатли...

«Мулк» қиссасида инсонни юксакларга кўтарувчи энг инсоний фазилатлар улуғланади. Шу боисдан ҳам «Мулк» — комил инсон шаънига басталанган куй!..

Жиддий адабиёт одамларга ҳаётини муаммоларнинг тўқилдирилари кўрсатиб беради — дилларга ҳайрат ё нафрети уруғини сочади. Сохта адабиёт эса, муаммонинг энг катта одамлари кўрсатиш, «таҳлил» этиш билан суханбозлик қилади... Ҳайрат, эҳтирос, ҳамдардлик сингари энг азиз ва эзгу хислатлар танқисликка учраётгани сезила бошлаган 70-йилларда бу аҳволдан бонг уриб, ташвиш уйғотишга уринган асарлар кам яратилди?! Бонг урилди, одамлар-

нинг кўнглидан ўша ташвишлар ҳамон аригани ҳам йўқ, аммо айтиш жонимизга ора кирадиган «Мулк»ни ўз вақтида қадрламадик...

«Мулк»ни ўқигач, Темир Пўлатов қаҳрамонлар қалб доираси — қайтишга нега шу қадар катта эътибор берганини англаб етамиз. Гойиб ва Беков, Охун ва Адишо, Душан ва Комила ўз инсоний мулкларини англамоқ ниятида ортага ё хаёлан, ё жисман қайтишганини сезамиз.

Демак, адибнинг ақидасича, ўз ҳаётининг ҳар лаҳзасини: ўтиши, бугуни, қолаверса келажagini қадам-бақаддам англашгана кишиларни чинакам инсонийлик мартабасига етказди. Шундай одамнигина ўз тақдирининг, ўз ҳаётининг чинакам соҳиби дея оламиз. Темир Пўлатовнинг инсоншунослик бобидаги навбатдаги кашфиётларидан яна бири — шу!

Ҳақиқий кашфиётлар янги-янги изланишларга туртки берганидек «Мулк»даги ноёб топилма Темир Пўлатов ижодида тамомила янги бир босқични бошлаб берди. Дарҳақиқат, калхат кўкда қанот қоқмай булутлар, шамоллар, нурлар қатида юзиб юрган бир пайтда ерда... Душан дунёга келган ва у бешикда ётган жойидан хона жиҳозларини калхатдек синчковлик билан бирма-бир назаридан ўтказган эди. Бошқача айтганда, «Мулк»да ишлаб чиқилган назарий қарашлар ва лаборатория тажрибалари «Болалик қўшиғи»да бевосита инсон ҳаётига татбиқ этилди.

«Болалик қўшиғи»да худди «Мулк»дагига ўхшаш деярли воқеа йўқ. Ҳатто қиссанинг давоми бўлмиш «Рақамлар ва даражалар», «Етти ҳузур-халоват ва қирқ қайғу алам»да (уч қисса қўшилиб «Бухоро хонадонининг кечмишлари» романи юзгага келди) ҳам воқеалар нисбатан кўпайгани билан улар асарнинг асосий мундарижасини ташкил этмайдилар, балки қаҳрамон руҳий оламидаги силжишларга майдон бўлади, холос.

Темир Пўлатов асарларининг қийин ўқиши хусусида тўхталиш мавриди келди...

Ёзувчи маҳорати ва китобхон диди, асарнинг халқчиллиги масалалари адабиётининг доимий муаммоларидан ҳисобланади. Абдулла Қодирий, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор асарлари билан бунёдга келган ўзбек совет насрининг энг эзгу мақсадларидан бири халқчил асарлар яратиш бўлди. Халқчиллик аънанаси асарнинг тили, сюжет, қаҳрамонлар характери, автор позицияси ва ҳоказоларнинг аниқ ва лўнда бўлишини тақозо этди. Бундай аънана, табиий, кўпгина ижобий ютуқлар келтирди. Бироқ, шуниси ҳам ҳақиқатки, юқорида номлари келтирилган насримиз улўғлари бўлғуси авлод адиблари мавжуд аънаналарни доимо янгиллаб боришларини орзу қилар эдилар. Афсуски, шундай бўлмади, аънанага тиш-тирноғи билан тирмашиб олиш, янги ижодий парвозларни кўзламаслик аввало ёзувчиларимизни, қолаверса, уларга махлиб китобхонларимиз дидини депсинтириб қўйди. Адабиётимиз оммабоп асарлар адабиётига айланди. Аҳвол шу даражага етдики, бирор жанр талаблари асосида баён этилган ва ибратли хулосалар билан тугайдиган воқеалар йиғиндиси бадиий асар қаторига қўшилаверди. Адибларимиз ижодида ўзига хос концепция бўртиб кўринмайдиган, йирик жанрдаги асарлар, масалан, ҳикоядан бадиий-фалсафий салмоғи билан эмас, балки воқеаларнинг кўпчилиги билан фарқланадиган бўлиб қолди. Икки ё уч ижод намуналари чоғиштирилгудек бўлса ёзувчининг қарашлари, концепциялари эмас, асардаги воқеалар ҳамда қарама-қарши характерлар хусусида сўз юритиладиган бўлди... Чинакам санъат асарлари ҳамма вақт — қоникмаслик экани, қотиб қолган, мудроқ ва даққи тасаввурларга — ўт ёқиб экани унутилди...

Ваҳоланки, кейинги чорак аср мобайнида СССР халқлари адабиётига жаҳон адабиётининг ҳаётбахш таъсири кучайди. Агар Литвада қаҳрамон руҳий оламини бамисоли заррани орқали қузатишга мойиллик кучайган бўлса, арман адабиётида бадиий кинога авж олди, шимол халқлари адабиётида «ички монолог» прозаси кенг расм бўлса, эстон адабиётида «лаборатория прозаси», Украинада ботиний таранглашган романтика руҳи устунликка эришди, Грузияда эса Г. Маркеснинг «Танҳоликнинг юз йили» романига тақлидан ўнлаб асарлар яратилди (Л. Аннинский). «Психологик проза», «лирик проза», «сюжетсиз проза», «кичик

роман», «янги роман» ва ҳоказо атамалар адабиёт мутахассислари ва мухлислари тилидан тушмай қолди. Информация оқимининг кучайиши, хусусан таржима асарларининг кўпайиши адабиётларнинг таъсири жараёнини ҳар қачонгидан ҳам жонлантириб юборди. Бундай таъсир симфонияси ана шундай жаранглаб ва у ўз меваларини мўл-кўл бериб турган бир пайтда ўзбек адабиёти унга бошқалар қатори баралла жўровоз бўлди десак, ростки, касалимизни яширган бўлаемиз... Виз китобхонлар «Сароб», «Чинор», «Галатепега қайтиш», «Езнинг ёлғиз ёдгори» сингари лоақал адабиётимиз учун фавқулодда бўлакча асарларга мушток бўлиб қолдик...

Темир Пўлатов асарларининг қийин ўқишининг сабаблари худди шу ердан бошланади. Негаки, Темир Пўлатов (у рус тилида ижод қилишидан қатъи назар) адабиётимизга Европа, қолаверса жаҳон адабиёти томонидан кириб келди. Агар Абдулла Қаҳҳор асосан Чеховдан, Рафур Гулом кўпроқ Маяковскийдан ижодий сабоқ олган бўлса, Темир Пўлатовнинг ёзувчилик маҳорати жаҳон адабиётининг энг йирик сўз санъаткорлари — Достоевский, Хемингуэй, М. Пруст, Кафка, Фолькнер, Булгаков, Платонов мактабиде сайқал топди.

Адиб билан суҳбатдан:

— Сиз санаб ўтган даҳолар ижодини ўқиб-ўрганмаган қаламкаш қандай қилиб ёзувчи бўла олади?... Ҳайронман... Қадимий халқ фалсафаларини, дин ва санъат тарихини кўп ўқийман. Сиз санаб ўтмаган Лев Толстой, Абдулла Қодирий ҳам мен севган ёзувчилардан. Лекин, тўғри, асарлари сира қўлимдан тушмайдиган адиб — Достоевский!..

«Бухоро хонадонининг кечмишлари» романига қайси жиҳатдан ёндашмайлик авторнинг ёзиш ва мушоҳада услуби бизга янгилик эканини кўраемиз.

Романнинг бошланишида бешикда ётган Душан кейинчалик улғаяди, интернатга кетади, сўнгра уйига қайтиб, ишга жойлашади — асосий сюжет линияси шундан иборат. Юқорида айтилган одатдаги асарларга кўниккан китобхон романда «ҳеч қандай» ҳодиса юз бермаётганига, муаллиф нега бунчалик ижиклаб тасвирга берилиб кетганига тушунолмайдилар. Аслида эса, Темир Пўлатов дунёга келган инсон фарзандининг шахсга, Худойберди Тўхтабоев таъбири билан айтганда, «бир парча етдан социал индивидга» айланиш жараёнини лаҳзама-лаҳза батафсилликда тасвирлайди.

Душан ўта таъсирчан йигит, унга дунёда иккинчи даражали кечинма йўқ. У умрининг ҳар лаҳзасини идрок чигригидан ўтказишга уринади. Лекин кечинмаларини кўпда ошроқ эътавермайди, негаки у кечинма-фалонит эмас, балки кечинма-мушоҳада-кишисидир. Интернатдаги ўқитувчилари ва ўртоқларининг гап-сўзлари ҳам, ўғай отаси Набизовнинг ташвишлари ҳам, шаҳар тураржойларини бошқариш идорасидаги алмисокдан қолган «жонсиз» ҳужжатлар ҳам Душаннинг кечинма-мушоҳадасига айланади. Шу тариха роман сюжетини воқеалар тизмаси эмас — мушоҳадалар силсиласи ташкил этади.

Душан ҳў-ў болалигида бувисидан эшитган («Сакрай-верма, тентаквой, ёмон бўлади... Одам деган ўз умрининг ҳар лаҳзасидан роҳатланиб яшамоғи керак») насихатга амал қилади, шу боис ҳам Пайғамбаровнинг «тошбақа имирсилаб умр дақиқаларини ҳис қилади» деган гапи унга ёқиб тушади ва ўзи ҳам «хушқачқаклик, далигуллилик менинг табиатимга тўғри келмайди» деб тан олади. Чунки ўйинқароқлик Душанга лаҳзаларни батафсил ва вазмин ҳис этишга ҳалал беради. Тасвирдаги батафсиллик шу даражага етадики, уни ўқишга сабри дош бермаган москвалик танқидчи В. Левченко «Қаҳрамон тезроқ шахсга айланганида эди, асар мундарижаси анча кенгайган, автор меъдага тегадиган ривоятна мулоҳаза ўйинларидан қутилган бўларди», деб эътироз билдиради ва шу заҳоти... «авторнинг ёзувчи сифатидаги синчковлигига тан бермоғимиз ҳам лозим», деб уни қайта эътироф этади.

Киевлик муаллима А. Кориневская «Торозий тошбақаси» ҳақида шундай ёзади: «Романни ўқиб туриб бирор ҳодиса юз берар, муҳимроқ жойи қикиб қолар деб кутаверасан, лекин ҳеч нарса содир бўлмайди» («Литературная газета», 1985 йил, 41-сон). Лев Аннинскийнинг Темир Пўлатов тили ҳақида мулоҳазалари гўё А. Кориневскаяга ўхшаш оддий китобхонларга жавобдек туюлади.

«Сехри нимада экан, таажжуб, — деб ёзади у. — Эзма. Жимжимадор ёзади. Сўзларга дуруст ишлов бермайди. ...Сюжет йўқ, Т. Пўлатов киши эътиборини тортиб кетадиган изчил воқеалар устаси ҳам эмас, китобхоннинг диққатини жалб этиб туrolмайди ҳам. Лекин шуларга қарамай Темир Пўлатов қандай қилиб китобхонларнинг диққат-эътиборидан қолмайди? Нега тадқиқотчиларнинг унинг асарлари атрофидаги баҳслари сира тугамайди? ...Бўлаётган ҳодисаларга ғалати, ҳеч бир ўлчовга тушмайдиган, синчков, қув, фавқулодда ва ўта эркин нигоҳ билан қарай олиш — Темир Пўлатов прозасининг кучини, сехрини — ана шулар ташкил этади».

Вадий асарга жон бағишлаб турувчи конфликт ҳам «Бухоро хонадонининг кечмишлари» да ана шундай батафсилликдан, услубдаги ғаройибликлардан келиб чиқади. Гап шундаки, романда характерлараро тўқнашув, ошкора зиддият даярли учрамайди, учраган тақдирда ҳам улар бош қаҳрамоннинг кечинмаларини ҳаракатлантиришга хизмат қилади. Душан болалик чоғлари теварак-атрофни, улғайгач эса одамларни, муносабатларни ихтиёрий ва ғайриихтиёрий идрок ё мушоҳада этишлари асар зиддиятига айланади... Душан ўткинчи ва доимий хоҳиш-истаклари орасида яшайди, бинобарин роман конфликтини қаҳрамоннинг ана шу рухий азобланишларидан излашга тўғри келади...

«Ғойибнинг иккинчи сафари» да рамзийликнинг кучлиги, «Торозий тошбақаси»нинг тамомила рамзийлик ва ривоятлар асосига қурилгани ҳам китобхондан анчагина уқувчи, мутолаа малакасини тақозо этади. Айни шу хусусиятлар Темир Пўлатов асарларини, қийин ўқилса-да, мароқ билан тақрор-тақрор ўқишга даъват этади.

Одам тошбақага, тошбақа одамга айланадими?

Ғойибнинг ўзига қуюн одам бўлиб кўрингани бирдан китобхонни ўйлантириб қўяди. Нима бу: афсона ё ривоятга ишорам, вадий муболага ё рамзий ташбеҳми? Бунинг аҳамияти кам, муҳими — Ғойиб қуюнни «Қара, одам...» деганидаёқ асар қаҳрамонининг характери, ботиний дунёсидан хабар топишимизда, автор бу образ билан бизга нималарни аниқлаётгани бўлганида.

Ғойиб ўзини табиатнинг бир зарраси деб билади. «У оддий одам эмас, у — табиат ҳодисаси» (Вл. Гусев). Шунинг учун ҳам Ғойиб гап тортмай кўзини ўлган илоннинг кўзига ўхшатади, «илонлар бир замонлар дарахтларнинг илдизи бўлган» дейди у. Инсон доимо м а в ж у д — йўқдан бор, бордан йўқ бўлмайди. Фақат у турли шакл-шамойилда мавжуддир. Агар сув, шамол ва қуёш ҳарорати бирлашиб қуюндан одамни вужудга келтирган бўлса, вақт-соати етган одам тупроққа, қумга айланажак. Сўнгра шамол уни учуриб сочиб юборади, дарёга келтириб ташлайди — сув остида у балиқларга ем бўлади ва балиқлар қорнида олис-олис юртларга тарқайди. Шу тариқа ҳаётнинг мангу тиним билмас гирдобига тушади...

Ғойибнинг тасаввурида ўлим — табиий мувозанат тантанаси, бу мувозанатга путур етказишга уриниш эса жоҳил ва нотанг одамларга хосдир. Дарвоқе, бундай тушунча Ғойибга оғамерас. У табиатнинг улуг инояти туфайли дунёга келди, яшади, энди эса, иззати битди — бу адолатли ҳақиқатнинг барча ширин-аччиқларини у жуда теран ҳис қилиб ғойиб бўлмоғи керак...

Беков жамиятга фидойилик рамзи бўлса, Ғойиб табиатга фидойилик тимсолидир. Ана шу тимсолни илганган тақдиримиздагина Ғойиб образининг бор аҳамиятини англаб етмайиз, худди шу боис вақти-вақти билан қиссани тақрор қўлга оламиз, қайта-қайта уни ўқиб югурик турмуш ташвишлари орасида фикрларимизни тиниқлаштиришга уринамиз...

Самбитулнинг қовжирлаган шох-буталари Душан қисматининг «башоратчиси» бўлганини юқорида қайд этган эдик. «Бухоро хонадонининг кечмишлари» да бунақанги эпизодик рамзий ишоратлар кўп.

...Кўчада Душан акаси Омон билан ўйнаб юрибди. Шунда йўловчилар адашиб уларнинг кўчасига кириб қолади. Омон «Бегона одамнинг бу жинкўчага бурилганини кўриши билан узокдан:

— Бу — боши берк кўча! — деб қичқиради».

Шу ўринда бу гап айтарли маъно ташмайди, бинобарин, у китобхон диққатини айтарли жалб ҳам этмайди. Романнинг учинчи қисмида эса, бобоси Душанга шундай ҳасрат қилади:

— «Омон заиф, отасига тортиди, ҳаёт уни... авлод-аждодимизнинг ушбу бутуғини чилпиб ташламаса деб кўрқаманда...»

Демак, ҳў-ў болаликда кўчаларининг боши берк эканини Душан эмас, ҳар гал Омон айтгани бежиз эмас, демак у Темирийлар авлодини кўкартиришга ҳисса қўшолмайди, яъни ҳаёт уни чилпиб ташлайди. Омоннинг характери, унинг яшаш тарзи (бебилиска бойлик ортиришга муккасидан кетиши) муқаррар боши берк кўчага — мантиқий инқирозга олиб келаётгани ҳам ёзувчининг бу «кишибилмас» рамзий ишорасининг ишонарли қиқшини таъминлаган...

Агар Темир Пўлатов аввалги асарларида («Ғойибнинг иккинчи сафари» бундан мустасно) рамзий ташбеҳларга, афсона ва ривоятларга қисман мурожаат этган бўлса, «Торозий тошбақаси» да сюжет линиясидаги реал ва ғайри реал воқеа-ҳодисаларни бир-бирдан ажратиб бўлмай қолади. Акинча, иккаласи қоришиб автор тасаввурининг ўзига хос ажиб бир реаллиги вужудга келади.

Роман улкан аллома Торозийнинг «Ялқовлик тароналари» рисоласини битиши билан бошланади. Ёзувчи инсоннинг энг фаолиятсиз дамларини изчил тасвирлайди ва ялқовлик пардаси остида портлашга тенг яратувчилик кучи етганини кўрсатади. Романи ва ундаги мазкур рисолаи ўқиб туриб Тузтепада қотиб қолган мурда буюк ялқовлик қиёфасидаги англаш тимсоли эмасмикан деган ўйга боради киши. «Ялқовлик тароналари» рисоласининг ўзи эса, асарда ифодаланган автор ният-қарашининг улгисига ўхшайди...

Роман қаҳрамони улкан ва эзгу мақсад — хайвонга айланган одамни асл қиёфасига қайтаришга қўл уради. У чеккан машаққатлар Торозийни оддий бош қаҳрамондан рамзийлашган образга айлантиради, яъни Торозий билиш ва англаш рамзига айланади.

Бесознинг (Романнинг «Ешлик» да эълон қилинган таржимасида Бесоз «Венишон» деб олинган — Х. Д.) қисмати машхур халқ ривоятининг (харидорлар ҳақиқага хиёнат қилгани учун тарози паллалари орасида қолган баққол) мантиқий давоми эканлиги кўришиб турибди. Фақат Бесоз халқ ривоятидаги баққолдан фарқли ўлароқ даставвал ҳақиқат учун курашади. Унинг Тузтепадаги жасадни ўрганиш йўлида чеккан рухий ва жисмоний азоблари бамисоли инсоннинг ҳақиқатни англашга уриниш рамзидек англашлайди. Тузтепадаги занжирбанд жасад, уни қоплаган туз қатламининг оппоқ нур таратиши, жасаднинг мутлақо айниманглиги — оли й ҳақиқатнинг қудратига, унинг мангу барҳаётлигига ишорадир. Романнинг кульминациясида рамзийлик ва ривоятлар талқини янада ҳаётийроқ тус олади: бутун бир халқни маънавий таянчи — этиқодидан маҳрум қилган ва олий ҳақиқатга хиёнат қилган кимса шаксиз тавқи лаянатга учрайди!

...Маъди, Комила, Душан, Ғойиб, Беков, Охун, Алишо Торозий... Темир Пўлатов асарлари орқали ўзимизга таниш қаҳрамонларни бирма-бир ёшлашга, уларнинг юз кўриниши, қадди-қоматини кўз олдимизга келтиришга уринсак адиб учун характернинг ташқи аломатлари — сураати эмас, балки уларнинг ботиний олами — сийратини тасвирлаш муҳим экани маълум бўлади. Негаки, Темир Пўлатов, характер биринчи навбатда муайян ғояни, рамзий-фалсафий қарашларни ифодалаш воситаси, деб ҳисоблайди. Шу туфайли китобхон тасавурида Темир Пўлатов қаҳрамонларининг образи эмас, балки ҳар бир характерда мужассам топган ғоянинг образи, фикр — концепция гавдаланади. Шуниси ҳам борки, Темир Пўлатовнинг ғоя-образлари биз кўриб, эшитиб кўниккан ҳаёт реалликларида эмас, балки ривоятлар, афсоналар билан қоришиб кетган авторнинг рамзий-символике реаллигида яшайди. Афсона ва ривоятлар асар воқеалари драматизмининг янада оширишга, китобхон тасаввур кўламини янада кенгайтиришга хизмат қилади. Адибимизнинг ана шундай бой тасвир услубларини ҳазм қила олган тақдирдагина ёш қизалоқ Комиланинг бир ҳафта мобайни

да гордан чиқмай яшаганига ишонамиз, шу тақдирдагина Бесознинг тошбақага айланиб қолганини реал ҳодиса сифатида қабул қиламиз.

Ҳа, одамнинг тошбақага айланиши реал ҳодиса!.. Бунга шубҳа йўқ! Турмуш машаққатлари Грегор Замзани (Ф. Кафка «Эврилиш») ҳашаротга айлантириб қўйгани ҳам чин! Фақат... фақат, Грегор Замза билан Бесоз жисман эврилиш дучор бўлмаган, лекин ҳар иккала ёзувчи ўз қаҳрамонларининг маънавий емирилиши уларни ҳашарот ва ҳайвон ражасига тушириб қўйганини бадиий исботлаб беришган. Ўзрозий айтмоқчи «Маънавий бузилиш жисмоний бузилишнинг тезлатган» ва Бесоз тошбақага айланган... Дунёқараши, маънавий олами тубанлашган одам жисман ҳайвон ё ҳашаротга айланди нимаю айланмади — нима?.. Ёзувчи инсон маънавиятидаги бундай тубанлашшдан қанчалик нафратланса, шундай ҳайвонтабиат одамларни асл инсонлик қиёфасига қайтаришга уриниш чорасини излаши унинг чексиз инсонпарварлигидан далолат беради...

«Аён бўлғусидир...»

«Эллини, олтишини, етмишини ҳам уриб қўйдим-у, ҳаётнинг лазминини, маза-матрасини энди-энди фаҳмлай бошладим... Бу — «кўзнинг очилиши» деб аталади, болам. Ва шуни билгинки, «кўзнинг очилиши» совға-саломга ўхшаб ўз-ўзидан осмондан тушиб қолмайди, балки у шунга яраша хизмат қилиб қўйган, шунга яраша рухий ларзага учраган кишиларгагина насиб этади...»

Душаннинг бобоси неварасининг «Ўлим нима? Қўрқинчли нарса эмасми у?» деган саволига жавоб бераётиб шу гапларни айтади. Темир Пўлатов қаҳрамонларининг ҳаёт моҳиятини англашга уриниши инсон умрининг интиҳосига — ўлимни қандай идрок этишига келиб тақалади. Иттифоқо, Душан бувисининг «Э-эх, яхши одам бўлиш қанчалик мушкул...» деганини эшитиб ҳайрон бўлади. Душан жиззакчи бувисидан бундай гапни кутмаган эди, бинобарин, бувине сабабдан шундай деганини ўйлайди. Шунда у бувисининг «Кейинги кунларда камдан-кам жиғибирон бўлаётганини, мулойим тортиб, оҳиста гапираётганини пайқайди. Ҳатто Душан кўчада калтак еб, бурнини қонатиб келаётганда ҳам бувиси одатдагидек «безори» болалар кетидан отилиш ўрнига набирасини юпатишга тушади: «Сен уларни кечирақол, хўп де, чирогим, кечирақол» дейди. Бувии шундай илтижо қилиб гапирадики, гўё ўша болаларнинг айбини ўзига олгану энди улар учун эмас, ўзи учун кечирим сўраётгандек бўларди... Бувии кутилмаганда куёвини ҳам куткилаш ўрнига уни яхши кўриб қолди...» Ва ниҳоят, бувии кўк кўз кампир билан суҳбат қуриб ўтириб: «Одамзод бу дунёдан иззатини йўқотмай, обрў-эътибор билан кетиши керак, фақат беҳаловат яшаш оқибатида имонидан айрилган одамгина ўлимдан қўрқадими», дейди.

Одам ўз умрини муносиб яшадими? Ҳаёт моҳиятини англаб етдими? Душаннинг бувисии айтмоқчи, «иззатини йўқотмай, обрў-эътибор билан кетиш»га шайми?.. Темир Пўлатов ўз қаҳрамонларини ана шу мангу саволлар чиғиридан ўтказар экан, бу саволлар ёзувчининг одамни баҳолашдаги бош мезонларидан бирига айланади.

«Жалололидиннинг сўнги суҳбатдоши» ҳикоясини ўқиган, хусусан Хоразмшоҳлар — Ануштагинлар сулоласининг сўнги вакили Жалололидин Мангубердиннинг жасоратлари билан таниш китобхон дабдурустдан ажабланиши мумкин: «Мўғул истилочиларига энг катта талафот етказган, уларга қақшатғич зарба берган халқимизнинг улур қаҳрамони наҳотки шунчалик аянчли аҳволга тушган бўлса? Не сабабдан Жалололидин курд соқчисига қаршилик кўрсатмапти? Шунча уруш, шунча қиргинбаротларни кўрган саркарда нега ўзини ғаним қўлига топшириб қўйди?..»

Профессор Норбой Худойберганов ҳикояга оддий китобкўзи билан қарайди ва ҳикоя муаллифини Жалололидиннинг шу аҳволга «тушириб» қўйганлиқда ва тарихий ҳолатларни чуқур ўрганмаганликда айблайди. «Унинг Пўлатовнинг — Х. Д.) бадиий талқинида саркарда, — 5 ёзади танқидчи, — аянчли ва ночор, ўтакетган ожиз бир аҳволда гавдаланади. Бу билан тарихий образга путур етказилган» («Звезда Востока», 1984 йил, 7-сон). Бироқ

Жалололидиннинг сўнги кунлари ҳикояда тасвирлангандек аянчли ниҳоя тоғгани тарихдан маълум. Яъни, Жалололидин мўғул суворийлари таъқибидан Рум шаҳри томон чекина бошлаган. Амид шаҳри яқинида майхўрликка берилиб ўз чодирда гафлат уйқусида ётганида мўғуллар қўққисдан ҳамла қилган, Жалололидин базўр жон сақлаб ёлғиз ўзи отга миниб қочган. Султоннинг шахсий котиби, тарихчи Насавий, султон «Улардан (мўғуллардан) танҳо ўзи қочди, бу — унинг ҳатоси эди», деб ёзган. Ўша кунларда хоразмшоҳни, Насавийнинг ёзишича, «юзишни билмай жон талвасасида сомон парчасига тармашувчи чўкаётган одамга қиёслаш мумкин» эди.

Ҳикоя муаллифи тарихий ҳақиқатга ҳилоф иш кўрмаганини озарбайжонлик йирик шарқшунос олим Зиё Бунёдовнинг «Хоразмшоҳлар — Ануштагинлар давлати» деб номланган китобидан (Москва, «Наука» нашриёти, 1986 йил, 185-бет) олинган қуйидаги сўзлар ҳам тасдиқлайди: «Султоннинг изидан 15 нафар мўғул қувишга тушди. Улардан иккитаси султонни қувиб етди, лекин султон иккала таъқибчини ҳам ер тишлатди, қолган таъқибчилар эса юраги дов бермай изига қайтди. Айндор қишлоғи яқинида султонни курдлар қўлга олдилар ва уни тўнадилар ва ўлдирмоқчи бўлдилар. Шунда Жалололидин йўлтўсарлар бошлиғи билан шартлашиб омон қолди.

...Курдлар бошлиғи шартга кўнди ва султонни ўз чодирига келтириб уни хотини назорати остида қолдириб ўзи отини излаб кетади. Шу орада чодирга найза кўтарган бошқа бир курд келиб қолади. У аёлдан, «Ким бу хоразмлик?» деб сўрайди, лекин аёлнинг, у — султон, эрим уни ўз панохига олган деган гапига ишонмай, хоразмликлар билан тўқнашувда ўлган акасининг хунини олиш мақсадига найза санчиб султонни ўлдирди».

Кўринадики, Темир Пўлатов тарихий ҳақиқатга жуда эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлган.

Энди Жалололидин курд соқчисига қаршилик кўрсатмагани ҳақида. Жалололидин она юртини мўғул истилочиларидан озод қилиш йўлида не-не машаққатларга дучор бўлди. Умри беҳаловат ўтди. Мўғуллар унинг етти ёшли ўғлининг юрагини юлиб олдилар, шу кўйга тушмасинлар деган ҳаёлда Жалололидин онаси, хотини, болаларини ўлдирди. Паймонаси эрта ва аянчли тўлди... Темир Пўлатов бошига ана шундай оғир фожиалар тушган о д д и й инсонни тасвирлайди. Жалололидин шахсига келсак, юртидан, ишонган амирлари ва сарбозларидан айрилган, бориб-келиб молпараст қароқчилар қўлида таланган — барча имкониятлардан мосуво бўлган Жалололидин энди қудратли саркарда эмас, оддий одамга айланган эди. У ўзини Жалололидин қилиб турган барча ботиний куч-қувват — мулкдан жудо бўлган — маънавий ўлим топган эди. Донишманд Нажмидин Кубронинг «аён бўлғусидир» деган ҳикматини эслагач, оддий қишлоқ аёли унга инсон умрининг бутун моҳиятини англайти кетганини, лекин Жалололидин унга эътибор қилмаганини фаҳмлагач, бу маънавий ўлим қарийб жисмоний ўлим даражасига етади. Таъбир жоиз бўлса, оддий инсон сифатидаги имкониятини ҳам бой берганини сезиб, Жалололидин мардонавор, айни вақтда донишмандларча ўлимни бўйнига олиб қўйган эди. Шунинг учун ҳам у мол-мулк, олтин тангалар илинжида эс-ҳушидан айрилган, она қишлоғини қўриқлашни унутиб уни тўнаётган курд соқчисини — ОДАМнинг ҳолини афсус ва надоматлар билан кўзатади.

Норбой Худойбергановнинг фикрича, «Жалололидиннинг бош хусусияти, унинг йирик давлат арбоби, матонатли, қўрқмас инсон, қиёси йўқ саркарда эканлигида. ...Темир Пўлатов шахсининг ана шу марказий ядросини кўра олмаган». Ваҳоланки, Темир Пўлатов Жалололидиндек тарихий шахс ядросини унинг олим санаб ўлган ҳаммага маълум ва машур хусусиятларида эмас, балки инсон психологиясининг янада чуқурроғида — вақт-соати етиб, ҳаёт моҳиятини англаган ва дунё ташвишларидан қўл ювиб ўлимни ёруғ юз билан қарши олганлиқда д о н и ш м а н д л и г и д а кўради. Адиб концепциясининг чуқурлиги, фавқуллодда я н г и л и г и ҳам шунда!

Шундан ҳам кўринадики, ҳар қандай бадиий асар ҳақида тўғри ва тўлақонли фикр айтиш муайян ёзувчининг бутун ижодидан, унинг ижодий қарашларидан хабардорликни

тақозо этади. Агар Душаннинг бувиси умрининг сўнгги кунларида мулоим-вазминлашиб қолганини, Ғойибнинг отаси аъзои-баданидаги жонни қуёнга ҳада этиб юборганини, Ғойибнинг Кўкорол сари ёруғ юз билан йўлга тушганини эсласак Жалолиддин не сабабдан қурд соқчисига қаршилик кўрсатмагани аён бўлади-қўяди.

Темир Пўлатов фалсафасининг изчил йўналишини ташкил этган «аён бўлиш...» ҳодисаси кишини мағзи бўлиқ вазминликка, дунёни янада теран англашга, муносиброк, инсонийроқ яшаш ҳақида бош қотиришга ундайди. Бундай лаҳзани бошидан кечирган Ғойиб, Душаннинг бувиси, Жалолиддин ва ҳоказо қаҳрамонлар дунёга, одамларга эзгулик кўзи билан қарай бошлайдилар, улар дунёнинг барча ўткинчи ҳою ҳавасларидан ўзларини устун сезадилар. Шу боис Жалолиддин ўзини талаётганларга жирканиб қарайди, ҳатто у мол-мулкка ружу қўйган одамзоднинг аҳволига ачинади, нафрати шу даражага кўтариладики, унинг тасаввурида, одам ўлдириш эвазига бойлик орттираётган қотил қарши қўл кўтаришга ҳам арзимади!..

Тулкми ё типратикан?..

Воқеа-ҳодисалар шиддатли равишда юз бераётган даврда яшайпмиз. Хаш-паш дегунча кунлар, ойлар, ҳатто йиллар орда қолиб кетяпти. Ешу қари вақтни қувиб етиш, ундан ўзиб ўтиш дардига мубтало. Қонимиз томиримизда янада тезроқ айланса, ақл-идрокимиз янада шитобла ишласа деймиз. Шунда иттифоқо Темир Пўлатовнинг асарларидан бирортасини кўлга оламиз. Уқий бошлаймиз. Уч-тўрт саҳифа ўтгач, «Нега бирор ҳодиса юз бермаяпти?» деб таажжубланамиз. Бунинг устига, асардаги вақтнинг имиллаб ўтаётгани сабримизни тўлдириб юборади. Бешиқда ётган норасида (Душан)нинг «таасурот»лари бунча чўзилмаса?... Калхатнинг ўз мулкни идрок қилиш лаҳзаларида эса вақт тўхтаб қолганга ўхшайди...

Аслида ошиқпмиз, ҳатто бадий асарни ҳам тезроқ ўқиб битирсагу бошимиздан ошиб ётган ташвишларга андармон бўлсак... Шунда Душаннинг бувиси худди бизга насиҳат қилгандек бўлади: «Одам деган ўз умрининг ҳар лаҳзасидан роҳатланиб яшамоғи керак...» Шу гапдан сўнг шууримиздаги шиддат сусайгандек бўлади ва беихтиёр роман воқеаларига, бош қаҳрамон феъл-атворига разм солишга уринамиз.

Бувиси вафот этгач, шаҳарга қайтиб келишганида Душан ўзига-ўзи, «Йўқ, мен одамлар олдида йиғламайман, бир ўзим ҳеч ким йўқ ерга кириб бувимни ўйлаймаман...» дейди.

Интернат директори Аблясанов Душанга «Сен болаларни кузатиб юр, ким нима иш қилса менга айтсан», дейди, Душан эса, «Йўқ, мен ундай қилолмайман... ҳаммани кузатиб юролмайман», дейди. У интернатда юз берган ҳодисани мулоҳаза қилиб кўриш учун кун бўйи ёлғиз ўй суриб юради. Ўй суриш — Душаннинг тинимсиз фаолиятига айланади. Юзаки қаралса, Душан воқеалардан четда тургандек бўлади, аслида унинг нигоҳи доимо ўзининг қалбига, шуурига қаратилгандир. Атрофда юз бераётган ҳодисаларни эмас, уларнинг ўз қалбида қанчалик из қолдираётганини ўрганайди Душан.

Биз эса қалашиб ётган юмушларимизни ўйлаб, фурсат етишмаслигидан нолиймиз, Душанга ўхшаб қалбимизга кулок солишни мудом кейинга сурамиз. Душаннинг кечинмаларга берилишидан таъсирлана борганимиз сайин у бизнинг қўлимиздан тугаётганини, ўз умримиз, ҳаётимизни қалбан идрок қилишга ундаётганини сезамиз.

Дарвоқе, умр лаҳзаларини Душан сингари идрок этиш ҳаётимизни янада мазмунлироқ қилади, қалбимиз Душаннинг қалби сингари «донолик уруғи кўкарадиган замин»га (И. Ғафуров) айланади. Воқеликнинг, тарихнинг объектив ривожланиш манбаларини Темир Пўлатов шахсининг ана шундай субъектив камолотида кўради. Ёзувчининг ижодий концепциясидаги ушбу парадоксни илғай олсак, алломо Торозийнинг «Ялқовлик тароналари»дан ажабланмаймиз. Буюк ялқовлик пировард натижада буюк яратувчиликка олиб боришини тан оламиз...

Қаранг, ҳаёт, турмуш мароми тобора тезроқ, шиддатлироқ

яшашга ундаяпти, ёзувчимиз эса бизнинг қўлимиздан тугаяпти. XX аср «Тезроқ, жадалроқ!» деб турган пайтда Темир Пўлатов бу тезлаштириш омилни вазминликда, босиб ўтилган ва ўтилаётган йўлнинг муфассал идрок этилишида кўрмоқда. Темир Пўлатов парадоксларидан бири шунда!..

Одамнинг ҳар бир қадами тўғри ё нотўғри бўлиши мумкин. Ҳар дақиқада одам камида икки йўл оралиғида турган бўлади. Темир Пўлатов қаҳрамонлари икки йўл эмас, бами-соли икки ўт орасида қолгандек бўладилар.

«Торозий тошбақаси» қаҳрамонлари ўнлаб парадоксал ҳолатларга тушадилар. Торозийнинг «Одамови кишилар доимо одамлар билан бирга бўлади» деган ҳикмати китобхонни узоқ ўйга толдиради. Парадокслардан жумбоқлар келиб чиқади. Ҳаёт — жумбоқ, одам — жумбоқ, муносабатлар — жумбоқ...

Торозий бозорда Фарруҳни узоқдан кўриб қолади. Уни қувлайди — тополмайди, Фарруҳ дам кўздан йўқолиб, дам яна пайдо бўлади. Ниҳоят, аллома қаровсиз қолдириб кетган отидан хавотирланиб қайтиб келса — Фарруҳ от ёнида турибди... Баъзан хуноб бўлиб, излаётганинг оёғини остида турган бўлади — мазкур эпизод ана шундай ҳолатни эслатаймизми?... Денгизхон ким? Торозий унинг тимсолида мутлақ ҳақиқатни излаётгандир, эҳтимол?..

«Оллоҳнинг қабулида» рисоласи билан адиб китобхонларни яна қандай жумбоқларга рўпара қияпти? Кунлар, ойлар мобайнида қабулга кириш учун навбат кутишлар қайдаю оллоҳнинг эшиги очилгач, ичкари... яланг биёбон эканлиги нимадан далолат бермоқда?..

Торозий пировардида қаёққа йўл олди? У она шаҳрига қайтди, яна эзгу ниятлар йўлида тажрибаларга қўл уради ёки? Охуннинг паймонаси қай аҳволда тўлди? У куйиб ўлдими? Нега унинг жасадидан нишона ҳам қолмади?..

Ёзувчи қаҳрамонларига ном танлашининг ўзида бир дунё жумбоқлар, парадоксларга дуч келамиз. Беков — ўз даврида б е к эди, кейин беқлиги чицакка чикди. Эгамов — ўз тақдирининг эгасини ёки Қулихон, яъни қулликнинг хоними?... Ғойиб — сўнгги сафарга — ғойиб бўлишга маҳкум...

Торозий — дунёдага энг улуг ҳақиқатларни тарози палласига қўйиб адолат ўрнатмоқчи, тарози палласи эса Бесоз (созланмаган)ларга темир қобиқ бўлиб қоляпти... Торозийнинг ниятлари улуг, орзулари рўёбга ҳам қияпти, афсуски Армон (унинг шоғирди) ундан сира нари кетмайди... Орзу ва армон мангу ҳамроҳдек инсонга...

Парадокслар, жумбоқлар ҳаёт ва инсон ҳақида янгича ҳамда ғайриоддий ва фавқулодда мушоҳада юритишга ундайди. Китобхонга янгича нигоҳ, янгича нуқтаи назар адо этган бадий асар зиммасидаги улуг вазифани ўтаган хисобланади. Темир Пўлатов жумбоқлари китобхонни ана шундай бахтга мубтало қилади. Юрий Казаков «Яхши адибларнинг ёзган нарсасида доим яна нимадир бўлади» деганида худди шундай фазилатни назарда тутган.

Темир Пўлатов асарларида эса «яна нимадир» — жумбоқлар тугамайди...

Душаннинг бобоси, «Тулки жуда кўп майда-чуйда сирларни билади, типратикан биттагина, лекин битта бўлсаям, бирақайига катта сирни билади. Бундай сир жуда камдан-кам одамларгагина насиб этади» деган эди. Адибнинг ўзи эса, «Бир вақтлар борлиқнинг олий жумбоғини типратикан қиёфасида кашф қилишга уринган эдим, унга яқинлашолмадим. Энди эса тулки қиёфасида секин-аста кичик-кичик жумбоқлар йиғиб юрибман», деб ёзади. Лекин олий ҳақиқатга қайси қиёфада эришиш имкони кўпроқ деган савол яна... жумбоқлигича қолади: хўш, тулки қиёфаси маъқулми ёки типратиканникими?..

Андрей Витов Темир Пўлатовни ёзувчи сифатида аломат бир ҳодиса эканлигига эътиборни қаратади, унга «Сен нима, ўзбек совет рус ёзувчиси эмасми ёки рус совет ўзбек ёзувчиси эмасми?» деб киноя қилади.

Катта истеъдодлар бир халқнинг, бирор республиканинг эмас, балки умуминсон фарзандига айланадилар, э ўзбек адаби Темир Пўлатов асарлари Инсон ҳақида, моқ, Яшмоқ ва Ўлмоқ ҳақидаги ҳаётнинг вазмин жилваларига ўхшайди. Шунинг учун ҳам Темир Пўлатовнинг асарлари ошиқмай, синчков мутолаани — фаол мушоҳада юритишни тақозо этади...